

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ, ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ΚΑΙ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
&
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ»

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Θέμα: Η συμβολή του πολιτισμού στην αστική αναγέννηση και ανάπτυξη πρώην υποβαθμισμένων βιομηχανικών περιοχών: Οι περιπτώσεις του Μπιλμπάο και της περιοχής Μπάνκσαϊντ του Λονδίνου.

Σοφία Η. Μητρίτσια

Επιβλέπων: Καθηγητής Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

Βόλος, Οκτώβριος 2021

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το τελευταίο τρίτο του 20^{ου} αιώνα οι ιθύνοντες πολλών δυτικών πόλεων αναγκάζονται να αναζητήσουν λύσεις για την αντιμετώπιση της οικονομικής κατάρρευσης που επήλθε σε περιοχές πρώην βιομηχανικής χρήσης ως αποτέλεσμα της διαδικασίας της αποβιομηχάνισης. Προκειμένου να βρουν νέες πηγές εισοδήματος, αλλά και να αντιμετωπίσουν τα συνακόλουθα περιβαλλοντικά και κοινωνικά προβλήματα στρέφονται σε στρατηγικές αστικής αναγέννησης. Αναγνωρίζουν τη δυναμική του πολιτιστικού τομέα για ανάπτυξη και την εντάσσουν στα στρατηγικά τους σχέδια. Κεντρικό στοιχείο αυτής της προσέγγισης αποτελεί η ίδρυση μουσείων μοντέρνας τέχνης ως πόλων έλξης για τον τουρισμό και τις εσωτερικές επενδύσεις. Ωστόσο, για την ολιστική αντιμετώπιση των προβλημάτων προχωρούν και σε περιβαλλοντικές παρεμβάσεις και βελτιώσεις υποδομών. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτής της πρακτικής αποτελούν το Μπιλμπάο με την ίδρυση του Μουσείου Guggenheim και η περιοχή Μπάνκσαϊντ του Λονδίνου με την Πινακοθήκη Μοντέρνας Τέχνης Tate Modern. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η εξέταση του πολιτισμού ως εργαλείου αστικής αναγέννησης και η διερεύνηση της συμβολής του στην προώθηση της ανάπτυξης πρώην υποβαθμισμένων βιομηχανικών περιοχών.

Λέξεις Κλειδιά: Πολιτισμός, Αστική Αναγέννηση, Τοπική Ανάπτυξη, Βιομηχανικές Περιοχές, Μπιλμπάο, Μπάνκσαϊντ

Dissertation for Master's degree

TITLE: The contribution of culture in urban regeneration and development of brownfields: The cases of Bilbao and Bankside in London

ABSTRACT

In the last third of the 20th century, the leaders of many western cities were forced to look for solutions to deal with the economic collapse that occurred in areas of former industrial use as a result of the process of deindustrialization. In order to find new sources of income, but also to deal with the consequent environmental and social problems, they turn to urban regeneration strategies. They recognize the dynamics of the cultural sector for development and include it in their strategic plans. Central to this approach is the establishment of modern art museums as poles of attraction for tourism and domestic investments. However, in order to deal with the problems holistically, they also proceed with environmental interventions and infrastructure improvements. Representative examples of this practice are Bilbao with the founding of the Guggenheim Museum and the Bankside area of London with the Tate Modern Art Gallery. The purpose of this study is to examine culture as a tool of urban regeneration and to investigate its contribution to promoting the development of brownfields.

Keywords: *Culture, Urban Regeneration, Local Development, Industrial Areas, Bilbao, Bankside*

Πίνακας περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	1
ABSTRACT	2
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	5
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ	5
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ	6
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ	6
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	6
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΤΙΚΟΛΕΞΩΝ	8
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	9
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ-ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΑΠΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ ΚΑΙ BROWNFIELDS	14
1.1 Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ	14
1.2 Η ΜΕΤΑΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ.....	16
1.3 ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΟΡΟΥ «BROWNFIELD»	18
1.3.1 ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ BROWNFIELDS.....	21
1.3.2 ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ BROWNFIELDS	22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ	24
2.1 ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΟΡΟΥ	24
2.2 ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ.....	25
2.3 ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ.....	28
2.3.1 ΤΥΠΟΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ	28
2.3.2 ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ	30
2.4 ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ.....	34
2.5 ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ ΠΡΩΗΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΚΑΙ ΚΕΛΥΦΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟ	38
3.1 ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ.....	38
3.2 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ.....	40
3.2.1 ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ.....	42
3.3 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	43
3.4 ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ.....	45

ΣΥΝΟΨΗ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ	50
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ-ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΜΠΙΑΜΠΑΟ	52
4.1 Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΠΙΑΜΠΑΟ – ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	52
4.2 ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ.....	55
4.3 ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΒΕΛΤΙΩΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΩΝ	60
4.4 ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ GUGGENHEIM	68
4.5 Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	70
4.5.1 ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ	70
4.5.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ	76
4.5.3 ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ.....	80
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΠΑΝΚΣΑΪΝΤ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ	82
5.1 Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΠΑΝΚΣΑΪΝΤ– ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	82
5.2 ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΒΕΛΤΙΩΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΩΝ	84
5.3 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ.....	95
5.4 Η ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ ΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΑΤΕ MODERN.....	100
5.5 Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	108
5.5.1 ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ	108
5.5.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ	114
5.5.3 ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ.....	118
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	122
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	126
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ.....	126
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ.....	130
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	137

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 4.1: Η επίδραση του Μουσείου σε αριθμούς

Πίνακας 4.2: Ο αριθμός των επισκεπτών στο Μουσείο (ετήσια δεδομένα της περιόδου 1997-2004)

Πίνακας 4.3: Ο αντίκτυπος του Μουσείου σε αριθμούς

Πίνακας 5.1 Επισκέπτες τα πρώτα πέντε χρόνια λειτουργίας της Tate Modern

Πίνακας 5.2: Μουσεία με τη μεγαλύτερη επισκεψιμότητα στον κόσμο το 2020

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

Γράφημα 4.1: Οι εταίροι της Bilbao Ria 2000

Γράφημα 4.2: Ποσοστά χρήσης των μεταφορικών μέσων (2019)

Γράφημα 4.3: Ποσοστά χρήσης των μεταφορικών μέσων (2020)

Γράφημα 4.4: Η εξέλιξη του αριθμού των επισκεπτών του Μουσείου την περίοδο 2005-2010

Γράφημα 4.5: Εξέλιξη αριθμού των διανυκτερεύσεων στη Χώρα των Βάσκων (1996-2012)

Γράφημα 4.6: Οι επισκέπτες του Μουσείου την περίοδο 2010-2020

Γράφημα 4.7: Ρυθμοί ανεργίας στο Μπιλμπάο πριν και μετά την ίδρυση του Μουσείου (1997)

Γράφημα 5.1: Οι επισκέπτες του Θεάτρου την περίοδο 2014-2020

Γράφημα 5.2: Επισκέπτες σε μουσεία σύγχρονης τέχνης το διάστημα 2000-2001

Γράφημα 5.3: Τα πιο επισκέψιμα αξιοθέατα του Λονδίνου με δωρεάν είσοδο το 2019

Γράφημα 5.4: Τα δέκα πιο επισκέψιμα μουσεία της Ευρώπης το 2019

Γράφημα 5.5: Η εξέλιξη του αριθμού των επισκεπτών της Πινακοθήκης την περίοδο 2004-2020

Γράφημα 5.6: Δαπάνες των ξένων τουριστών στο δήμο Southwark

Γράφημα 5.7: Δαπάνες εσωτερικών τουριστών για διαμονή στο δήμο Southwark

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ

Σχήμα 1.1: Το υπόδειγμα των ομόκεντρων ζωνών του Burgess

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

Χάρτης 4.1: Οι περιφέρειες της Ισπανίας και η γεωγραφική θέση του Μπιλμπάο

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 3.1: Εθνικό Κέντρο Τέχνης και Πολιτισμού Ζωρζ Πομπιντού

Εικόνα 3.2: Το MuseumsQuartier στη Βιέννη

Εικόνα 3.3: Το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης

Εικόνα 4.1: Το Κέντρο Euskalduna στο Μπιλμπάο

Εικόνα 4.2: Περιβαλλοντική μόλυνση και εγκαταλελειμμένες περιοχές

Εικόνα 4.3: Το βιομηχανικό Μπιλμπάο

Εικόνα 4.4: Όψεις της περιοχής Abandoibarra πριν και μετά την αναζωογόνηση

Εικόνα 4.5: Περιοχή Ametzola: Ξεπερνώντας τις φυσικές διαιρέσεις

Εικόνα 4.6: Περιοχή Miribilla: Συγκροτήματα νέων κατοικιών

Εικόνα 4.7: Το δίκτυο των μεταφορικών υποδομών

Εικόνα 4.8: Το αεροδρόμιο Sondica του Μπιλμπάο

Εικόνα 4.9: Το Μουσείο Guggenheim

Εικόνα 5.1: Η περιοχή Μπάνκσαϊντ

Εικόνα 5.2: Δημοσίευμα για τα διαμερίσματα στο Falcon Point

Εικόνα 5.3: Υπόγεια διάβαση κάτω από τη γέφυρα Blackfriars

Εικόνα 5.4: Bankside Lofts

Εικόνα 5.5: Gallery Lofts

Εικόνα 5.6: Benhow House

Εικόνα 5.7: Διαμερίσματα NEO Bankside

Εικόνα 5.8: Millennium Bridge

Εικόνα 5.9: Η γραμμή του μετρό Jubilee

Εικόνα 5.10: Η είσοδος της Jubilee στον σταθμό Southwark

Εικόνα 5.11: Η προβλήτα Bankside Pier

Εικόνα 5.12: Δίκτυο συγκοινωνιών στην Μπάνκσαϊντ

Εικόνα 5.13: Ο σταθμός Blackfriars στην Μπάνκσαϊντ

Εικόνα 5.14: Το Θέατρο Shakespeare's Globe

Εικόνα 5.15: Το θέατρο Sam Wanamaker Playhouse

Εικόνα 5.16: Η θέση του Shakespeare's Globe και του Sam Wanamaker Playhouse

Εικόνα 5.17: Ο σταθμός παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας Bankside το 1968

Εικόνα 5.18: Το εσωτερικό του σταθμού παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας Bankside

Εικόνα 5.19 Η αρχιτεκτονική άποψη του κτηρίου και η περιβάλλουσα περιοχή από τους Jacques Herzog και Pierre de Meuron

Εικόνα 5.20: Η μακέτα της Tate Modern

Εικόνα 5.21: Η Tate Modern

Εικόνα 5.22: Ισομετρική απεικόνιση της οργάνωσης των χώρων και των χρήσεων της Tate Modern

Εικόνα 5.23: Tate Modern Community Garden

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΤΙΚΟΛΕΞΩΝ

BUF	Bankside Urban Forest
ETA	Euskadi Ta Askatasuna
MLA	Museum, Libraries and Archives Council
MORI	Market and Opinion Research International
UCLG	Culture Summit of United States and Local Governments
WTO	World Tourism Organization
ΑΕΠ	Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν
ΑΠΘ	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΚΘΒΕ	Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος
ΜΜΜ	Μέσα Μαζικής Μεταφοράς
ΜΣΤ	Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με αφορμή την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας, νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους, όσοι συνέβαλαν στην εκπόνησή της, αλλά και στην επιτυχή ολοκλήρωση του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Μιχαήλ Ζουμπουλάκη, για τις πολύτιμες υποδείξεις, τη βοήθεια και την καθοδήγηση που μου προσέφερε κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας, αλλά και για τις πολύτιμες γνώσεις που μου παρείχε κατά τις διαλέξεις των μαθημάτων του. Ομοίως, οφείλω να ευχαριστήσω όλο το διδακτικό προσωπικό του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών τόσο για τις γνώσεις που μου μετέδωσε όσο και για τα επιστημονικά ερεθίσματα που μου παρείχε.

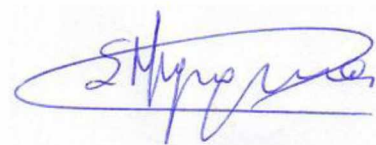
Πάνω από όλα, όμως, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη και τις ευχαριστίες μου στους ανθρώπους εκείνους που στάθηκαν πολύτιμοι συνοδοιπόροι και αρωγοί στην προσπάθειά μου· στην κόρη μου Ηλιάνα για όσα της στέρησα, στον σύζυγό μου Γιώργο για την κατανόηση και την υπομονή του, στους γονείς μου και τις αδερφές μου για τη βοήθεια που μου προσέφεραν, ώστε να ανταπεξέλθω στις υποχρεώσεις μου.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Δηλώνω ότι η παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε από μένα, αντιπροσωπεύει τις προσωπικές μου απόψεις και αναφέρονται σε αυτήν, πλήρως, όλες οι πηγές στις οποίες ανέτρεξα για να την εκπονήσω.

Ημερομηνία: 04/10/2021

Η Δηλούσα

Σοφία Η. Μητρίτσια

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετάβαση από τη βιομηχανική στην μεταβιομηχανική κοινωνία επέφερε ποικίλους μετασχηματισμούς στις πόλεις και διαφοροποίησε τα αστικά τους τοπία. Η εγκατάλειψη των βιομηχανιών στις αστικές περιοχές οδήγησε στη δημιουργία εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών ζωνών, ή αλλιώς brownfields, συνοδευόμενων από υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, απαξίωση του αστικού χώρου, φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού και οικονομικής ύφεσης καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη για εξεύρεση λύσεων στην κατεύθυνση της αστικής αναγέννησης και ανάπτυξης των πόλεων. Πολλές χώρες που στήριζαν την οικονομία τους κατά κύριο λόγο στη βιομηχανική παραγωγή κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν την αύξηση της ανεργίας και την αστική υποβάθμιση (Ανδρικοπούλου κ.ά., 2014· Couch, Fraser & Percy, 2003).

Για την οικονομική και κοινωνική αναζωογόνησή τους στράφηκαν στη στρατηγική της αστικής αναγέννησης μέσω του πολιτισμού (urban regeneration through culture) (Κόνσολα, 2011). Η Zukin περιγράφει το ρόλο του πολιτισμού και την αξία της δύναμής του ως εξής (Zukin 1995: 23):

"[...] κατέχει κυρίαρχο ρόλο στις στρατηγικές αστικής ανάπτυξης [...] Με την εξαφάνιση της βιομηχανίας και βιοτεχνίας και με περιοδικές κρίσεις στην τοπική διοίκηση και οικονομία, ο πολιτισμός είναι όλο και περισσότερο η δραστηριότητα της πόλης - η βάση της τουριστικής πολιτικής και η πρωτότυπη, ανταγωνιστική αιχμή. Η αύξηση της πολιτιστικής κατανάλωσης (τέχνη, μόδα, φαγητό, μουσική, τουρισμός) και των πολιτιστικών βιομηχανιών που τη στηρίζουν, δίνουν τροφή στη συμβολική οικονομία, στην ορατή ικανότητα της να παράγει σύμβολα και χώρους".

Για τους Δέφνερ και Μεταξά (2003: 2-3), η συμβολή του πολιτισμού στην ανάπτυξη των πόλεων έγκειται στον σχεδιασμό και την εφαρμογή δραστηριοτήτων αστικής πολιτικής, στην ικανοποίηση των αναγκών των δυνητικών αγορών-στόχων στην ενίσχυση και προώθηση της πολιτισμικής ταυτότητας και εικόνας των πόλεων, στην αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου ζωής των κατοίκων με αποκορύφωμα τη δημιουργία ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος μεταξύ πόλεων με όμοια χαρακτηριστικά. Ως προς την κατεύθυνση αυτή σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τα μουσεία, συμπεριλαμβανομένων όσων προέκυψαν από την επανάχρηση, πολλά από τα οποία αποτελούν και εξαιρετικά δημοφιλείς τουριστικούς πολιτιστικούς προορισμούς αναλαμβάνοντας νέους εξωστρεφείς και δυναμικούς ρόλους (Κόνσολα, 2011).

Σύμφωνα με τον Τσιώμη (2013), το μουσείο είναι «ένα σπάνιο αντικείμενο που από μόνο του μπορεί να αναζωογονήσει αποβιομηχανοποιημένες περιοχές, να τραβήξει τουρίστες, όχι να δουν καλλιτεχνικά ή ιστορικά αντικείμενα, αλλά το ίδιο το μουσείο». Για το λόγο αυτό τα μουσεία σύγχρονης τέχνης παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο χάρη και στον πρωτοποριακό αρχιτεκτονικό τους σχεδιασμό προσελκύοντας το βλέμμα των τουριστών. Επομένως, ο πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να συμβάλλει στην ενεργοποίηση της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης μιας περιοχής δίνοντας ώθηση σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων. Η αύξηση του τοπικού εισοδήματος, η ενίσχυση της τοπικής οικονομίας και η αύξηση των θέσεων εργασίας είναι από τις κυριότερες οικονομικές επιδράσεις του που συνεπακόλουθα βελτιώνουν την ποιότητα ζωής των τοπικών κοινωνιών (Van der Borg, Costa & Gotti, 1996).

Λαμβάνοντας υπόψη τα επιχειρήματα αυτά εγείρονται ερωτήματα που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης και θα αποτελέσουν τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας εργασίας. Πιο αναλυτικά, στο πλαίσιο των διατυπώσεων που προηγήθηκαν, τίθενται τα εξής ερωτήματα:

- Ποιος είναι ο ρόλος που διαδραματίζει ο πολιτισμός, και ιδιαιτέρως τα μουσεία, ως εργαλεία αστικής αναγέννησης και προσέλκυσης τουρισμού;
- Ποια είναι η συμβολή του πολιτισμού στην ανάπτυξη μιας πρώην βιομηχανικής περιοχής/brownfield;
- Ποιες είναι οι προϋποθέσεις που πρέπει να πληροί ένα τέτοιο εγχείρημα, ώστε να ευοδώσει και να θεωρηθεί επιτυχημένο;

Ως εκ τούτου, σκοπός της παρούσας εργασίας καθίσταται η εξέταση του πολιτισμού, και ιδιαιτέρως του μουσείου, ως εργαλείου αστικής αναγέννησης και η διερεύνηση της συμβολής του στην προώθηση της τοπικής ανάπτυξης πρώην βιομηχανικών περιοχών. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού επιλέγονται παραδείγματα από το διεθνή χώρο και συγκεκριμένα του Μπιλμπάο στην Ισπανία και της περιοχής Μπάνκσαϊντ του Λονδίνου. Η επιλογή των παραδειγμάτων αυτών βασίστηκε στα εξής κριτήρια: α) την εύκολη πρόσβαση σε πληροφοριακό υλικό, β) την αντιπροσωπευτικότητα των περιπτώσεων γ) τη διαφορετικότητα στην αρχιτεκτονική προσέγγιση των Μουσείων και δ) στο γεγονός πως τα πολιτιστικά προγράμματα που εφαρμόστηκαν έχουν ήδη κλείσει έναν πρώτο κύκλο ζωής.

Η συνεισφορά της παρούσας μελέτης έγκειται στην καλύτερη κατανόηση της δυναμικής και της σπουδαιότητας του πολιτισμού στην ένταξη των στρατηγικών αναγέννησης που εφαρμόζονται σε πρώην βιομηχανικές πόλεις και περιοχές. Μπορεί να καταστεί χρήσιμο εργαλείο για την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα που τα ενδιαφέροντά της άπτονται της μελέτης πολιτικών αστικής αναγέννησης και ανάπτυξης μέσω του πολιτισμού.

Όσον αφορά στο μεθοδολογικό πλαίσιο που ακολουθείται, επιχειρείται αρχικά η εννοιολογική οριοθέτηση των βασικών εννοιών του υπό εξέτασης θέματος βάσει της διεθνούς και ελληνικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης (literature review). Σχετικά με την επιλογή της μεθόδου έρευνας, αναζητήθηκε εκείνη που χρησιμοποιείται από διεθνείς έρευνες και μελέτες που αφορούν στην αστική αναγέννηση μέσω του πολιτισμού ως βάση για την εξέλιξη της παρούσας μελέτης. Η Plaza (2000 & 2006), οι Heidenreich & Plaza (2015), η Hyslop (2012) και οι Dean, Donnellan & Pratt (2010) ακολουθούν την χρήση της ποιοτικής μεθόδου μελέτης περιπτώσεων (case studies) και την ανάλυση δευτερογενών δεδομένων. Συνεπώς, ως μεθοδολογική προσέγγιση της παρούσας εργασίας επιλέγεται η χρήση της μελέτης περιπτώσεων (case studies). Βασίζεται σε δευτερογενείς πηγές δεδομένων από άρθρα επιστημονικών περιοδικών, συγγράμματα, ερευνητικές εργασίες, εισηγήσεις συνεδρίων, στοιχεία από το διαδίκτυο, καθώς και από στατιστικά δεδομένα από τις αντίστοιχες ιστοσελίδες των υπό εξέταση μουσείων, αλλά και από τις στατιστικές αρχές Statista και Alva.

Η δομή της διπλωματικής εργασίας απαρτίζεται από δύο μέρη και διαρθρώνεται ως εξής: Το Πρώτο μέρος αποτελείται από τρία κεφάλαια και αφορά τη θεωρητική προσέγγιση του θέματος και την σύντομη παρουσίαση αντίστοιχων παραδειγμάτων από πόλεις της Ευρώπης. Το Δεύτερο μέρος αποτελείται από τρία κεφάλαια που αφορούν στην εμπειρία συγκεκριμένων περιπτώσεων και την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται συνοπτική παρουσίαση της μετάβασης από την βιομηχανική στην μεταβιομηχανική πόλη και της δημιουργίας των Brownfields, όρος για τον οποίο γίνεται προσπάθεια αποσαφήνισης, κατηγοριοποίησης των περιπτώσεων, καθώς και ευκαιριών αξιοποίησής τους.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά στην αστική αναγέννηση. Και σε αυτή την περίπτωση επιχειρείται μία εννοιολογική προσέγγιση του όρου, ενώ γίνεται η σύνδεση της αστικής

αναγέννησης με τον πολιτισμό. Παρουσιάζονται οι τύποι των στρατηγικών, όπως και τα προγράμματα, ενώ λόγος γίνεται και για τις επιπτώσεις της αστικής αναγέννησης, θετικές και αρνητικές. Τέλος, γίνεται μία σύντομη αναφορά σε πόλεις που υιοθετούν στρατηγικές αναγέννησης βασισμένες στον πολιτισμό.

Στο τρίτο κεφάλαιο μελετάται η σύνδεση του φαινομένου της αστικής αναγέννησης με τον πολιτιστικό τουρισμό και πιο συγκεκριμένα τον πολιτιστικό τουρισμό που αφορά στα μουσεία. Εξετάζεται ακόμη, η περίπτωση των μουσείων και ιδιαιτέρως των Μουσείων Σύγχρονης Τέχνης ως εργαλείων αστικής αναγέννησης και τοπικής ανάπτυξης. Αναφέρονται, επίσης, παραδείγματα Μουσείων Σύγχρονης Τέχνης κυρίως από πόλεις της Ευρώπης, αλλά και από την Ελλάδα που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αστική αναγέννηση και την προσέλκυση τουριστών για τις πόλεις, όπου εδρεύουν.

Στο δεύτερο μέρος και στα κεφάλαια 4 και 5 εξετάζεται η συνεισφορά του πολιτισμού στην αστική αναγέννηση και ανάπτυξη του Μπιλμπάο και της περιοχής Μπάνκσαϊντ του Λονδίνου επιχειρώντας μία διεξοδικότερη παρουσίαση του Μουσείου Guggenheim και της Πινακοθήκης Μοντέρνας Τέχνης Tate Modern αντίστοιχα.

Πιο αναλυτικά, το τέταρτο κεφάλαιο ξεκινά με την ιστορική αναδρομή στην πόλη του Μπιλμπάο. Στη συνέχεια, εξετάζονται οι πολιτιστικές πολιτικές και οι συνακόλουθες παρεμβάσεις και βελτιώσεις υποδομών που λειτουργούν ενισχυτικά στην αστική αναγέννηση της πόλης. Διεξοδικότερα εξετάζεται η ίδρυση του Μουσείου Guggenheim και η επίδραση που ασκεί στην ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας.

Το πέμπτο κεφάλαιο ξεκινά αντίστοιχα με την ιστορική ανασκόπηση της περιοχής Μπάνκσαϊντ. Ακολουθεί η εξέταση των παρεμβάσεων και των βελτιώσεων των υποδομών που πραγματοποιούνται προκειμένου να υποστηρίξουν την πολιτιστική αναγέννηση. Μελετάται ακόμη, η ίδρυση της Πινακοθήκης Μοντέρνας Τέχνης Tate Modern και η συμβολή της στην ανάπτυξη του τόπου.

Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο γίνεται ανακεφαλαίωση όσων προηγήθηκαν και παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της έρευνας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ-ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΑΠΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ ΚΑΙ BROWNFIELDS

1.1 Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Οι πόλεις συνιστούν πολύπλοκα δυναμικά οικιστικά συστήματα που έχουν βιώσει ποικίλες αλλαγές στη διάρκεια της εξελικτικής τους πορείας μέσα στην ιστορία. Η διαμόρφωσή τους είναι αποτέλεσμα της αμφίδρομης σχέσης των κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών και του χωρικού πλαισίου, εντός του οποίου δρα ο άνθρωπος. Καταλυτική υπήρξε για τον μετασχηματισμό τους διαχρονικά η επίδραση της βιομηχανικής επανάστασης (Βιτοπούλου κ.ά., 2015: 63).

Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, η μετάβαση από τις αγροτικές στις βιομηχανικές κοινωνίες σηματοδοτεί μια περίοδο ριζικών αλλαγών που διευκολύνονται από την εισαγωγή καινοτόμων τεχνολογιών και νέων τρόπων οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Η χειρωνακτική εργασία περιορίζεται, ενώ τα εργοστάσια ως νέοι τόποι παραγωγής γίνονται οι μοχλοί ανάπτυξης των πόλεων. Η εκμηχάνιση της παραγωγής ξεκινά από τη Μεγάλη Βρετανία και τους τομείς της μεταλλουργίας και της κλωστοϋφαντουργίας με κορυφαία εφεύρεση την τελειοποίηση της ατμομηχανής, η οποία αποτελεί και τον κεντρικό άξονα της βιομηχανικής επανάστασης. Με κάποια καθυστέρηση επεκτείνεται και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και στις ΗΠΑ.

Από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, η ραγδαία ανάπτυξη του τομέα των μεταφορών και των συγκοινωνιών που συντελείται χάρη στην άλλη μεγάλη εφεύρεση της εποχής, τον σιδηρόδρομο, δίνει το έναυσμα για την ανάπτυξη βιομηχανίας σε όλο και περισσότερα κράτη, αλλά και στην επέκταση της βιομηχανίας «μεγάλης κλίμακας». Η βιομηχανική επανάσταση ως συνονθύλευμα πνευματικών, κοινωνικών, οικονομικών και τεχνικών ανακατατάξεων αναπόφευκτα επηρεάζει όχι μόνο τη δομή της οικονομίας, αλλά και τις επιμέρους κοινωνικές δομές με άμεση επίπτωση τον μετασχηματισμό του αστικού χώρου (Shaw, 2001: 284-285).

Μεταξύ των βιομηχανικών χωρών δημιουργείται ανταγωνισμός, ενώ το χάσμα διευρύνεται μεταξύ αυτών και των λιγότερο αναπτυγμένων. Είναι, επιπλέον, η περίοδος που ο αριθμός του πληθυσμού της γης παρουσιάζει σταθερά αυξητικές τάσεις με αποτέλεσμα την ανάδυση του φαινομένου της αστικοποίησης και τη διόγκωση των

βιομηχανικών πόλεων ανατρέποντας τις αναλογίες μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου. Η γη της υπαίθρου δεν επαρκεί, ώστε να απασχολήσει στην καλλιέργειά της το σύνολο των αγροτών, οδηγώντας τους στην μετανάστευση, ενώ το φαινόμενο ενισχύεται και από την ανάγκη επιπλέον εργατών στα εργοστάσια της αστικής τάξης, τα οποία εδρεύουν στα αστικά κέντρα (π.χ. Μάντσεστερ, Βαλτιμόρη, Πίτσμπουργκ). Την περίοδο αυτή, μια νέα κοινωνική τάξη αναδύεται, η εργατική, η οποία ζει σε φτωχογειτονιές (slums) σε συνθήκες ανεπαρκούς φωτισμού, αερισμού, υπαίθριων χώρων και υγιεινής, καθώς οι υποδομές είναι ανύπαρκτες (Frampton, 1999: 30).

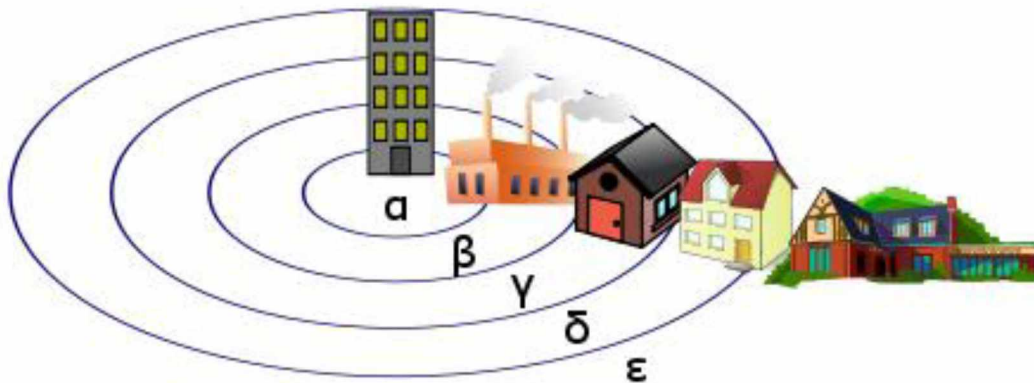
Στις αρχές του 20ου αιώνα, η φυσιογνωμία των φτωχογειτονιών μεταβάλλεται, καθώς δημιουργούνται όσο το δυνατόν περισσότερα συγκροτήματα εργατικών κατοικιών περιμετρικά των κέντρων παραγωγής και με το μικρότερο δυνατό κόστος. Η έμφαση δίνεται στην ποσότητα και όχι στην ποιότητα, αλλάζοντας την εικόνα του δομημένου περιβάλλοντος. Ο αστικός ιστός που αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς και άναρχα προκειμένου να καλύψει τις νέες ανάγκες επιφέρει υποβάθμιση του φυσικού τοπίου, εξάντληση των φυσικών πόρων και κατ' επέκταση υποβάθμιση της ποιότητας ζωής.

Το υπόδειγμα των ομόκεντρων ζωνών του Burgess (1925), αποτυπώνει τη δομή της βιομηχανικής πόλης αποτελούμενη από πέντε δακτύλιους, όπου αντίστοιχα εντοπίζονται πέντε ζώνες:

- α. Η κεντρική επιχειρηματική περιοχή (central business district), όπου συγκεντρώνονται οι βασικές λειτουργίες της πόλης (κτήρια γραφείων, τράπεζες, ξενοδοχεία, θέατρα)
- β. Η ζώνη μετάβασης (transitional zone), που περιλαμβάνει ελαφριά βιομηχανία και κατοικίες μειονοτήτων, χαμηλών εισοδημάτων διαμορφώνοντας υποβαθμισμένες περιοχές (slums)
- γ. Η ζώνη κατοικιών της εργατικής τάξης (low income housing) και των εργοστασίων
- δ. Η ζώνη κατοικιών πολιτών με υψηλά εισοδήματα (high income housing)
- ε. Η ζώνη, στην οποία χωροθετούνται οι προαστιακές κατοικίες και οι κοινότητες-δορυφόροι, από όπου μετακινούνται καθημερινά οι εργάτες από και προς την εργασία τους (commuters) (Πολύζος, 2015: 331-35).

Σχήμα 2.1 Το υπόδειγμα των ομόκεντρων ζωνών του Burgess

Πηγή: https://simple.wikipedia.org/wiki/Concentric_zone_model

Ως προς το ζήτημα της ποιότητας ζωής των κατοίκων, χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Engels, η οποία αποτυπώνει τις ταξικές ανισότητες που δημιουργούνται ως απόρροια της εκβιομηχάνισης στην πόλη του Μάντσεστερ:

[...] αμιγείς περιοχές κατοικίας εργατών, που απλώνονταν σαν μεγάλη λωρίδα πάχους ενάμιση περίπου μιλίου (περίπου 2,4χλμ.)[...] Πιο έξω, πέρα από αυτή τη λωρίδα, ζει η υψηλή και η μεσαία αστική τάξη, η μεσαία αστική τάξη σε περιοχές με κανονική ρυμοτομία κοντά στις εργατικές γειτονιές [...], η υψηλή αστική τάξη σε πιο απομακρυσμένες επαύλεις με κήπους [...], στον ελεύθερο και καθαρό αέρα της εξοχής, σε όμορφες και άνετες κατοικίες από τις οποίες περνούν κάθε μισή ώρα ή κάθε τέταρτο μεταφορικά μέσα που πηγαίνουν στην πόλη... (Engels, 1844: 80 στο Knox & Pinch, 2009: 66).

1.2 Η ΜΕΤΑΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Από τις αρχές του 19ου αιώνα, εκβιομηχάνιση και αστικοποίηση αποτελούν μη διαχωρίσιμες διαδικασίες. Παρά τις οικονομικές διακυμάνσεις και τις περιόδους των πολεμικών και άλλων αναταραχών, οι βιομηχανικές πόλεις διατηρούν το χαρακτήρα τους μέχρι τουλάχιστον τις αρχές της δεκαετίας του 1980, οπότε και αρχίζουν διαρθρωτικές αλλαγές που τις επηρεάζουν (Κουρλιούρος, 2016).

Από το τελευταίο τρίτο του 20ου αιώνα η βιομηχανία τίθεται σε τροχιά παρακμής στις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες και αντικαθίσταται από τις υπηρεσίες. Διέρχεται σε φάση αποβιομηχάνισης που με όρους οικονομικούς σημαίνει την συρρίκνωση της δευτερογενούς δραστηριότητας και την μετάβαση στην ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα της οικονομίας, δηλαδή στην παραγωγή υπηρεσιών. Η αλλαγή αυτή δεν

συμβαίνει την ίδια χρονική στιγμή, δεν εξελίσσεται με τους ίδιους ρυθμούς ούτε είναι το ίδιο ομαλή για όλες τις πόλεις. Κάποιες κατορθώνουν να μεταβούν πιο ανώδυνα και να προσαρμοστούν πιο σύντομα στη νέα κατάσταση, ενώ άλλες όχι.

Όσον αφορά στα αίτια του φαινομένου της αστικής αποβιομηχάνισης αναπτύσσονται διάφορες θεωρίες. Σύμφωνα με την πρώτη θεωρία, οι πόλεις αδυνατούν να καλύψουν τις απαιτήσεις των βιομηχανιών μεγάλης κλίμακας για διάθεση μεγάλων εκτάσεων γης. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη μετεγκατάσταση των βιομηχανιών σε περιοχές εκτός του κέντρου, κατάσταση που ενισχύεται και από το υψηλό κόστος γης, τη γενικότερη συμφόρηση, τα απαρχαιωμένα δίκτυα μεταφοράς και τους αυξημένους φόρους. Στον αντίποδα βρίσκεται η δεύτερη θεωρία που ως κύρια αιτία παρουσιάζει την προσπάθεια των βιομηχανιών για μείωση του κόστους και αύξηση της ανταγωνιστικότητάς τους με συνεπακόλουθο τη μετεγκατάστασή τους σε μικρότερες πόλεις ή στα προάστια, όπου το εργατικό κόστος είναι χαμηλότερο (Haughton & Hunter, 1996: 55-57).

Η αναδυόμενη κοινωνία που προκύπτει ως αποτέλεσμα της διαδικασίας της αποβιομηχάνισης ονομάζεται μεταβιομηχανική (post-industrial), όρος που εισάγεται από τον Daniel Bell. Ως μεταβιομηχανική πόλη ο Shaw ορίζει «το αναδυόμενο σύνολο των αστικών μορφών και λειτουργιών που μοιάζει αρκετά διαφορετικό από αυτό της βιομηχανικής πόλης των δύο προηγούμενων αιώνων» (Shaw, 2001: 284). Πιο συγκεκριμένα, μεταβιομηχανική χαρακτηρίζεται η πόλη, της οποίας η παραδοσιακή βιομηχανία καταλαμβάνει ένα διαρκώς μειούμενο τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ στον αντίποδα βρίσκεται ο τομέας των υπηρεσιών, ο οποίος την αντικαθιστά βαίνοντας διαρκώς αυξανόμενος.

Υπό αυτούς τους όρους η αποβιομηχάνιση αποτυπώνεται με την ερημοποίηση των κεντρικών μεγαλουπόλεων, καθώς οι δραστηριότητες του δευτερογενούς τομέα μετακινούνται εκτός των ορίων τους, αλλά και την ταυτόχρονη συγκέντρωση των δραστηριοτήτων του τριτογενούς τομέα στο εσωτερικό τους. Οι περιοχές, στις οποίες κάποτε άκμαζαν οι βιομηχανικές δραστηριότητες, εγκαταλείπονται, καθώς η μεσαία αστική τάξη μετακινείται στα προάστια, οδηγώντας στην υποβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος και του κοινωνικού ιστού. Παύουν πια να αποτελούν ελκυστικούς χώρους στέγασης και επενδύσεων. Ο πληθυσμός τους σταδιακά μειώνεται, ενώ παράλληλα, ο αστικός ιστός επεκτείνεται. Οι εργατικές γειτονιές υστερούν σε χώρους

πρασίνου, δημοσίων χώρων και κοινωνικών υποδομών. Οι δείκτες ανεργίας, υποαπασχόλησης και εγκληματικότητας αυξάνονται και σε συνδυασμό με τα οικονομικά προβλήματα δημιουργούνται φαινόμενα δυσaréσκειας, κοινωνικών ρωγμών και αναταραχών.

Η αποβιομηχάνιση εκτός από τον οικονομικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό αντίκτυπο σημαντική επίδραση έχει και στη χωρική διάσταση των πόλεων. Τα εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά συγκροτήματα και το συνεχώς φθαρτό κτιριακό απόθεμα δημιουργούν κενούς ανενεργούς χώρους ή «αστικά κενά» που απαξιώνουν το χώρο και δημιουργούν ασυνέχειες με τον αστικό ιστό. Υποβαθμίζουν έτσι όχι μόνο την εικόνα της πόλης, αλλά και το περιβάλλον και κατ' επέκταση την ποιότητα ζωής των κατοίκων, ενώ η αξία των ακινήτων και της γης φθίνουν (Rossi, 1991: 228, 234).

Είναι, επίσης, σημαντικό να αναφερθεί ότι οι εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές περιοχές που προκύπτουν από τη διαδικασία της αποβιομηχάνισης, περιγράφονται στη διεθνή βιβλιογραφία με τον όρο «Brownfield». Σε γενικές γραμμές, ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη γη, της οποίας η πρότερη χρήση έχει εγκαταλειφθεί εξαιτίας συγκεκριμένων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών μετασχηματισμών συνυφασμένων με τη διαδικασία της αποβιομηχάνισης.

1.3 ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΟΡΟΥ «BROWNFIELD»

Ο όρος Brownfield εμφανίζεται παράλληλα με το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης και των βιομηχανικών μετασχηματισμών. Έχει απασχολήσει μεγάλο μέρος της παγκόσμιας ακαδημαϊκής κοινότητας, ενώ πρόκειται για μία έννοια «ομπρέλα» υπό τη σκέπη της οποίας μπορούν να ενταχθούν διαφορετικές περιπτώσεις εγκαταλελειμμένων χρήσεων, δραστηριοτήτων και τμημάτων αστικής γης που συνδέονται με την αποβιομηχανοποιημένη πόλη. Η εμφάνιση του όρου δεν συνέβη ταυτόχρονα σε όλες τις χώρες, ώστε να εμφανίζει τα ίδια χαρακτηριστικά και περιεχόμενο, γι' αυτό και δεν υφίσταται ένας κοινά αποδεκτός ορισμός. Η ερμηνεία του όρου εξαρτάται από τη χώρα στην οποία χρησιμοποιείται και το ισχύον κατά περίπτωση νομοθετικό πλαίσιο. Οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν παύουν να ισχύουν ακόμα και για τις χώρες που ανήκουν στην ίδια ήπειρο, ενώ μεταξύ Ευρώπης και ΗΠΑ η σημασία του όρου είναι σημαντικά διαφορετική (Bergatt et al., 2010)

Ο όρος Brownfield για πρώτη φορά συναντάται στη διεθνή βιβλιογραφία στα τέλη της δεκαετίας του 1970 συνοδευόμενος από τη λέξη expansion, προκειμένου να περιγράψει τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεων στη βιομηχανία χάλυβα των ΗΠΑ. Την περίοδο αυτή χρησιμοποιείται για να περιγράψει εκτάσεις που έχουν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν χωρίς, όμως, να περιλαμβάνει την έννοια της μόλυνσης και σε αντιδιαστολή προς τις παρθένες (greenland) από ανθρώπινες δραστηριότητες περιοχές (Yount, 2003: 26-7). Την επόμενη δεκαετία προστίθεται και η έννοια της μόλυνσης, ιδιότητα που πιστοποιείται από μετρήσεις, γι' αυτό και αποκαλούνται «γνωστές» μολυσμένες περιοχές, ενώ υπάρχουν και οι «πιθανώς» μολυσμένες περιοχές.

Η δημοτικότητα του όρου Brownfield αρχίζει να αυξάνει στη δεκαετία του 1990 και να περικλείει και τις έννοιες της ρύπανσης και του περιβάλλοντος. Ωστόσο, κατά κύριο λόγο αντιμετωπίζεται ως ζήτημα οικονομικής φύσεως που χρήζει επίλυσης με επίκεντρο την ανάπτυξη και αξιοποίηση των ζωνών αυτών.

Ο πρώτος επίσημος ορισμός διατυπώνεται το 1994 από την Υπηρεσία Προστασίας Περιβάλλοντος των ΗΠΑ (Environmental Protection Agency - E.P.A.) με αφορμή την πρωτοβουλία για την οικονομική ανασυγκρότηση των περιοχών Brownfields (Brownfields Economic Redevelopment Initiative). Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο ορισμό, Brownfield sites ή Brownfields νοούνται «οι εγκαταλελειμμένες, υποβαθμισμένες ή ανενεργές βιομηχανικές και εμπορικές εγκαταστάσεις όπου η ανάπτυξη, η αναζωογόνηση και η επαναχρησιμοποίηση μπορεί να παρεμποδίζεται από την παρουσία ή πιθανή παρουσία μόλυνσης» (Johnson, 1996: 94).

Αυτό που συνάγεται ως συμπέρασμα και ισχύει για τις ΗΠΑ είναι ότι κρίσιμο γνώρισμα για τον χαρακτηρισμό μιας περιοχής ως Brownfield αποτελεί το ζήτημα της ρύπανσης. Σύμφωνα με τους Thornton et al (2007), έχουν οριστεί και συγκεκριμένοι δείκτες τιμών που ορίζουν τα όρια και τον βαθμό υποβάθμισης των εδαφών με στόχο να τίθενται σε προτεραιότητα διαχείρισης και αποκατάστασης οι περιοχές υψηλής επικινδυνότητας και τοξικότητας.

Όρους και ορισμούς ανάλογους του Brownfield έχουν αναπτύξει και άλλες χώρες εκτός από τις ΗΠΑ. Contaminated site, previously developed land, abandoned land, derelict land ήταν όροι που έκαναν την εμφάνισή τους και χρησιμοποιήθηκαν από αναπτυγμένες χώρες πριν την καθιέρωση του όρου Brownfield. Κάθε χώρα

προκειμένου να αποδώσει όσο το δυνατόν ακριβέστερα τα προβλήματα που επέφερε η αποβιομηχάνιση των πόλεων και οι συνακόλουθες αλλαγές στον οικονομικό και παραγωγικό τομέα επινοούσαν έναν ορισμό αντίστοιχο του βαθμού και του σταδίου της βιομηχανικής ανάπτυξης που είχε καθεμιά επιτύχει, ώστε να βρει τη λύση που ανταποκρινόταν καλύτερα στο πρόβλημά της (Bergatt et al., 2010).

Ο όρος Brownfield στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία πρωτοεισάγεται στα τέλη της δεκαετίας του 1990 χωρίς, ωστόσο, να λαμβάνει μία καθολική ερμηνεία για το σύνολο των χωρών, ενώ ακόμη και σήμερα η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει θεσπίσει επισήμως κάποιον ορισμό για τις περιοχές που θεωρούνται Brownfields (Oliver et al., 2005). Παρόλα αυτά επικρατέστερος είναι εκείνος που διατυπώθηκε από την ομάδα εργασίας “Brownfields Redevelopment” της δράσης CLARINET (Contaminated Land Rehabilitation Network for Environmental Technologies) με σκοπό να περιγράψει το πλήρες πλαίσιο των περιβαλλοντικών και οικονομικών ζητημάτων και χρήσεων γης που εμπλέκονται. Για την Ευρώπη Brownfields θεωρούνται «οι εκτάσεις οι οποίες έχουν επηρεαστεί από τις πρότερες χρήσεις τους, είναι εγκαταλελειμμένες ή υπολειτουργούν, αντιμετωπίζουν προβλήματα μόλυνσης, βρίσκονται κυρίως σε ανεπτυγμένες αστικές περιοχές και απαιτούν παρέμβαση για να επανέλθουν σε επωφελή χρήση» (Ferber and Grimski, 2002: 9).

Όσον αφορά στην Ελλάδα δεν υφίσταται επίσημος ορισμός. Ωστόσο, σύμφωνα με το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας-Αττικής 2014, τα Brownfields αναφέρονται ως περιοχές απαξιωμένων, ανενεργών αστικών χρήσεων.

Συνοψίζοντας, οι περιοχές που μπορούν να θεωρηθούν Brownfields σε γενικές γραμμές παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά γνωρίσματα:

- έχουν επηρεαστεί από την πρότερη χρήση τους και τη λειτουργία των κτιριακών εγκαταστάσεων
- είναι εγκαταλελειμμένες ή υπολειτουργούν
- αντιμετωπίζουν διαπιστωμένα προβλήματα μόλυνσης
- χωροθετούνται σε αναπτυγμένα τμήματα του αστικού ιστού

- χρήζουν παρέμβασης προκειμένου να επανέλθουν σε επωφελή χρήση (Ferber, 2010: 9).

1.3.1 ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ BROWNFIELDS

Τα brownfields ανεξάρτητα από την έκτασή τους μπορούν να κατηγοριοποιηθούν βάσει των διαφορετικών χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν, όπως:

- την πρότερη χρήση τους
- τη δυνατότητα επανάχρησής τους
- την έκτασή τους
- τους κινδύνους που εγκυμονούν
- την όχληση που προκαλούν
- την χωροθέτησή τους, αλλά και από άλλους παράγοντες (Bergatt et al., 2010: 17).

Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας λαμβάνεται υπόψη η κατηγοριοποίηση του όρου από τους Ferber και Grimski (2002: 17-20), οι οποίοι εστιάζουν σε περιοχές με πρότερη χρήση τη βιομηχανική και διακρίνουν τρεις τυπολογίες ανάλογα και με την περιοχή εντοπισμού:

- **Brownfields σε παραδοσιακά βιομηχανικές περιοχές:** αφορούν σε περιφερειακές κυρίως περιοχές μεγάλης έκτασης, όπου στεγάζονταν βιομηχανίες άνθρακα, γάλυβα και κλωστοϋφαντουργίας. Η αποβιομηχάνιση από τη δεκαετία του 1980 οδήγησε στην εγκατάλειψή τους και τη μείωση των αξιών γης. Σε συνδυασμό και με την εκτεταμένη μόλυνση, η ανάπτυξη στρατηγικών μέσω κρατικών παρεμβάσεων κατέστη απαραίτητη, καθώς η αγορά ακινήτων δεν αναμενόταν από μόνη της να επιλύσει τα υποκείμενα περιβαλλοντικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα.
- **Brownfields σε μητροπολιτικές περιοχές:** αφορούν σε δομικά ισχυρές μητροπολιτικές περιοχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης που χαρακτηρίζονταν από μία δυναμική αγορά ακινήτων και υπηρεσιών. Από τον 19ο αιώνα και μετά

ήρθαν αντιμέτωπες με την απομάκρυνση της μεταποιητικής δραστηριότητας από τις παρυφές των πόλεων εξαιτίας της αστικής διάχυσης. Το φαινόμενο αυτό συμπαρέσυρε την εγκατάλειψη μεγάλων έργων υποδομής, όπως αεροδρομίων, λιμένων και σιδηροδρόμων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πρώην βιομηχανικό λιμάνι του Λίβερπουλ. Στις περιπτώσεις αυτές έχουν εφαρμοστεί μελέτες και έργα μεγάλης κλίμακας (flagship projects).

- **Brownfields σε αγροτικές περιοχές:** στην κατηγορία αυτή εντάσσονται βιομηχανίες που βρίσκονται σε αγροτικές περιοχές. Πρόκειται για μικρής κλίμακας βιομηχανικές εγκαταστάσεις συνδεδεμένες με την τοπική οικονομία. Στην περίπτωση αυτή μπορεί να ενταχθεί η πόλη Όμπερχαουζεν στην κοιλάδα Ρουρ της Γερμανίας. Τα έργα που πραγματοποιούνται στις περιοχές αυτές είναι μεμονωμένα και χρηματοδοτούνται μόνο από ευρωπαϊκά προγράμματα, καθώς η επίλυση των προβλημάτων μέσω στρατηγικών προγραμμάτων που καταρτίζουν οι τοπικές αρχές δεν ικανοποιούνται από τους φορείς ούτε σε περιφερειακό ούτε σε εθνικό επίπεδο.

1.3.2 ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ BROWNFIELDS

Αυτές οι πρώην βιομηχανικές περιοχές παρά το γεγονός πως αποτελούν απειλή για τις πόλεις, όπου εδρεύουν, εξαιτίας των προβλημάτων που δημιουργούν, μπορούν ταυτόχρονα να καταστούν το μέσο για την αστική αναγέννηση και ανάπτυξή τους. Από τη δεκαετία του 1980 και μετά αναδεικνύονται σε προνομιακά πεδία αστικών παρεμβάσεων στο πλαίσιο προγραμμάτων αστικής αναγέννησης. Με την υιοθέτηση κατάλληλων πολιτικών συμβάλλουν στη βελτίωση της εικόνας των πόλεων, ενώ μετατρέπονται σε δυναμικούς και ανταγωνιστικούς πόλους με σαφή κοινωνικά, περιβαλλοντικά και οικονομικά οφέλη συνεισφέροντας στην αναζωογόνηση της αποβιομηχανοποιημένης πόλης.

Διαθέτουν σημαντικό απόθεμα γης, συνήθως σε κεντροβαρείς θέσεις του αστικού ιστού, δεν απαιτούν την κατασκευή οδικών ή άλλων κοστοβόρων υποδομών, ενώ διαθέτουν ένα εξίσου σημαντικό κτιριακό απόθεμα ιστορικής και βιομηχανικής αξίας που μπορεί να λάβει νέες χρήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα και από τα πρώτα στην Ευρώπη αποτελεί η αποκατάσταση και επανάχρηση των εγκαταλελειμμένων λιμενικών εγκαταστάσεων των Ντόκλαντς του Λονδίνου. Αργότερα, και με μεγάλη επιτυχία στέφεται η επανάχρηση της εγκαταλελειμμένης περιοχής των παροπλισμένων ναυπηγείων

του Μπιλμπάο με ναυαρχίδα (flagship project) το Μουσείο Guggenheim. Ως αποτέλεσμα, η πόλη επιτυγχάνει την προβολή της διεθνώς και αναδεικνύεται σε τουριστικό προορισμό (Αθανασίου, 2015).

Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις τάσεις, αλλά και την ανάγκη για την επανάκτηση των εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών περιοχών, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι στρατηγικές με επίκεντρο τον πολιτισμό καθίστανται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σημαντικά στοιχεία της αστικής αναγέννησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

2.1 ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΟΡΟΥ

Η αστική αναγέννηση στη μακρόχρονη πορεία της εφαρμογής της και ως εξαιρετικά διαδεδομένη πολιτική στις πόλεις ευρωπαϊκές, αμερικανικές, αλλά και παγκοσμίως, ερμηνεύεται διαφορετικά καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα αστικών παρεμβάσεων, μεγαλύτερων ή μικρότερων, ακόμη και σε επίπεδο γειτονιάς (Leary & McCarthy, 2013: 161). Συνδέεται, ωστόσο, πάντοτε με οποιαδήποτε ανάπτυξη πραγματοποιείται στις πόλεις, ενώ με την πάροδο των ετών το περιεχόμενο και οι στόχοι της μεταβάλλονται, όπως και οι όροι που χρησιμοποιούνται. Στη δεκαετία του 1950 αποδίδεται με τον όρο «ανασυγκρότηση» (reconstruction), στη δεκαετία του 1960 «αναζωογόνηση» (revitalization), στη δεκαετία του 1970 «ανανέωση» (renewal), στη δεκαετία του 1980 «ανάπλαση» (redevelopment) και από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα «αναγέννηση» (regeneration) (Roberts, 2017: 15-17· Οικονόμου, 2004).

Αν και η ίδια η φύση της αναγέννησης την καθιστά μία διαρκώς εξελισσόμενη και μεταβαλλόμενη δραστηριότητα, ο Roberts (2017: 18) ορίζει την αστική αναγέννηση ως «το περιεκτικό και ολοκληρωμένο όραμα και δράση που επιδιώκει την επίλυση αστικών προβλημάτων και την επίτευξη οικονομικής, φυσικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής βελτίωσης μιας περιοχής που έχει υποστεί αλλαγές». Η Κόνσολα (2006: 108) αναφέρεται «στη βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης, του δομημένου περιβάλλοντος και κατ' επέκταση της “πολιτιστικής εικόνας” της πόλης». Ομοίως, ο Μπιανκίνι (1994: 203) κάνει λόγο για μια «σύνθετη έννοια με οικονομική, πολιτική, συμβολική, περιβαλλοντική, κοινωνική και πολιτισμική διάσταση».

Οι Couch et al. (2003: xv) λαμβάνοντας υπόψη τις αλλαγές που έχουν υποστεί οι πόλεις εξαιτίας της ριζικής αναδιάρθρωσης της οικονομικής τους βάσης ως αποτέλεσμα της αποβιομηχάνισης, της μετάβασης από το φορντικό στο μετα-φορντικό μοντέλο παραγωγής και της προαστικοποίησης αναγνωρίζουν την αστική αναγέννηση ως την απόκριση της δημόσιας πολιτικής στην αντιμετώπιση των συνακόλουθων προβλημάτων· δηλαδή στην εγκατάλειψη της γης και των κτιρίων, της υποβάθμισης του περιβάλλοντος, της ανεργίας και της κοινωνικής έντασης. Έτσι, ορίζουν την αστική αναγέννηση ως «τις πολιτικές που επιχειρούν να επαναφέρουν εγκαταλελειμμένα και

κενά κτήρια ή εκτάσεις γης σε επωφελή χρήση, να δημιουργήσουν νέες θέσεις εργασίας, να βελτιώσουν το αστικό περιβάλλον και να αντιμετωπίσουν μία σειρά κοινωνικών προβλημάτων (Couch et al., 2003: xv).

Για τον Raco (2003: 1870) «τα προγράμματα αστικής αναγέννησης εστιάζουν στη δημιουργία νέων αφηγημάτων και εννοιών του τόπου, όπως και στην αλλαγή της φυσικής τους μορφής». Οι Porter και Shaw (2009: 2) χρησιμοποιούν τον όρο αστική αναγέννηση για να αποδώσουν «την επανεπένδυση σε έναν τόπο μετά από μία περίοδο απο-επένδυσης». Αναφέρονται στις στρατηγικές ως τους μηχανισμούς εκείνους με τους οποίους η αναγέννηση συμβαίνει και εφαρμόζονται από δημόσιους φορείς.

Σύμφωνα με τον Couch (1990) όλοι οι ορισμοί συγκλίνουν στο σύνολο των πολιτικών που μετέρχονται οι ιθύνοντες των πόλεων, ώστε να επαναφέρουν τις επενδύσεις, την απασχόληση, την κατανάλωση και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων των αστικών περιοχών. Πρόκειται για μια μακρά διαδικασία στρατηγικής σημασίας που στοχεύει στον συντονισμό και την υιοθέτηση πολιτικών που επικεντρώνονται στην ανάπτυξη μιας υποβαθμισμένης περιοχής (Βιτοπούλου κ.ά., 2015) και κυρίως σε περιοχές που έχουν υποστεί τις επιδράσεις της βιομηχανικής παρακμής. Σύμφωνα με τον Smith (2010), αποτελεί ένα εργαλείο χρήσιμο για την οικονομική ανάκαμψη μέσω της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, για την προσέλκυση επενδύσεων και τουριστών, αλλά και για την κοινωνική ανάπτυξη. Επιμέρους στόχους αποτελούν και η φυσική βελτίωση και ενίσχυση της εικόνας της πόλης

2.2 ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης και λαμβάνοντας υπόψη τους ορισμούς που προαναφέρθηκαν, υιοθετείται η σύνδεση της αστικής αναγέννησης με τον πολιτιστική πολιτική ως η διαδικασία αναγέννησης μιας πόλης ή περιοχής σε παρακμή, όπως οι πρώην βιομηχανικές περιοχές. Σύμφωνα με τον ορισμό που περιλαμβάνεται στην πρώτη έκδοση της UNESCO ως πολιτιστική πολιτική «νοείται το σύνολο των συνειδητών και σκόπιμων πρακτικών, παρεμβατικών ή μη, που στόχο έχουν να ικανοποιήσουν συγκεκριμένες πολιτιστικές ανάγκες μέσω της βέλτιστης αξιοποίησης όλων των διαθέσιμων φυσικών και ανθρωπίνων πόρων μιας κοινωνίας σε δεδομένη χρονική στιγμή» (UNESCO, 1969: 10). Η πολιτική αυτή πρέπει να προσδιορίζει και τα

κριτήρια της πολιτιστικής ανάπτυξης και να συνδέει τον πολιτισμό με την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη.

Σύμφωνα με τον Hall (2000: 640), ο πολιτισμός καθίσταται τώρα «το μαγικό υποκατάστατο για όλα τα εργοστάσια και τις αποθήκες που χάθηκαν, ο μηχανισμός που θα δημιουργήσει νέες αστικές εικόνες, κάνοντας την πόλη πιο ελκυστική». Κοινό χαρακτηριστικό των πόλεων που εφαρμόζουν την στρατηγική της αστικής αναγέννησης μέσω του πολιτισμού είναι η αναζήτηση μιας νέας οικονομικής βάσης σε αντικατάσταση της βαριάς βιομηχανίας.

Ο πολιτισμός θεωρείται επίσης καταλύτης τόσο για τον μετασχηματισμό του φυσικού ιστού των πόλεων όσο και για την κινητοποίηση της χρηματοδότησης από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς. Η αναγνώρισή του ως πλεονεκτήματος σηματοδοτείται στο Ηνωμένο Βασίλειο. Η χρήση του ως κινητήρια δύναμη της αστικής ανάπτυξης εφαρμόζεται σε διάφορες πόλεις του Ηνωμένου Βασιλείου, με το παράδειγμα της Γλασκώβης να καθίσταται πηγή έμπνευσης σε στρατηγικές αναγέννησης άλλων πόλεων. Από τη στιγμή αυτή και έπειτα, ο αστικός σχεδιασμός με βάση το πολιτιστικό στοιχείο ή αλλιώς, η πολιτιστική πολιτική διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην προώθηση της ανασυγκρότησης περιοχών με ασθενείς οικονομίες (Evans, 2001: 217-19).

Η σύνδεση αστικής αναγέννησης και πολιτιστικής πολιτικής έχει αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης και ανάπτυξης διαφορετικών θεωριών. Οι Μπουθ και Μπούλ (1994: 36) έχουν διατυπώσει τρεις διαφορετικές, αλλά συγκλίνουσες θεωρίες. Σύμφωνα με την πρώτη, ο πολιτισμός ορίζεται ως ο μοχλός της τοπικής οικονομικής πολιτικής που χρησιμεύει στην άμβλυνση των αρνητικών συνεπακόλουθων της μετάβασης από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική οικονομία. Στην περίπτωση αυτή, ο πολιτισμός ταυτίζεται με όρους οικονομικής πολιτικής, όπως επένδυση, απασχόληση, εισοδηματικές επιπτώσεις και διαπλέκεται με επιχειρήσεις, τουρισμό και βιομηχανίες αναψυχής ως μέρος της αναζωογόνησης των πόλεων και με σκοπό τη δημιουργία απασχόλησης.

Στη δεύτερη θεωρία, η πολιτιστική πολιτική καθίσταται η τοπική απόκριση στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου και την πολιτική ανάγκη για επιστράτευση των διαθέσιμων πόρων για συγκράτηση και προσέλκυση διεθνών επενδύσεων. Ο πολιτισμός

συμβαίνει επίσης, να αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του μάρκετινγκ στον ανταγωνισμό μεταξύ των πόλεων (Μπουθ & Μπούλ, 1994: 36).

Στην τρίτη θεωρητική θέση, ο πολιτισμός αποτελεί τμήμα τις «κινητοποίησης του θεάματος», δηλαδή της προώθησης του πολιτισμού ως ενωτικού μέσου. Πιο συγκεκριμένα, συμβαίνει οι περιοχές που τυγχάνουν αναζωογόνησης να χωροθετούνται στα εμπορικά κέντρα των πόλεων, όπου κατοικεί η μεσαία και ανώτερη τάξη που επωφελείται των πολιτιστικών θεαμάτων προκαλώντας διακρίσεις μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων. Η προώθηση της οργάνωσης πολιτιστικών εκδηλώσεων ή αλλιώς η «κινητοποίηση του θεάματος», όπως προαναφέρθηκε, από τις δημοτικές αρχές καθιστά δυνατή τη συμμετοχή του συνόλου των πολιτών συμβάλλοντας στην υπέρβαση ή εξάλειψη των διακρίσεων αυτών (Μπουθ & Μπούλ, 1994: 36-7).

Ομοίως, οι Evans και Shaw (2004: 5) εντοπίζουν τρία μοντέλα, μέσω των οποίων η πολιτιστική δραστηριότητα χρησιμοποιείται πλήρως ή ακόμα και εν μέρει στη διαδικασία αναγέννησης. Πρόκειται για την «πολιτιστικά προσανατολισμένη αναγέννηση» (culture-led regeneration), την «πολιτιστική αναγέννηση» (cultural regeneration) και τον «πολιτισμό και αναγέννηση» (culture and regeneration).

Σύμφωνα με το πρώτο μοντέλο, ο πολιτισμός εκλαμβάνεται ως καταλύτης και μοχλός αναγέννησης. Μπορεί να περιλαμβάνει τον σχεδιασμό και την κατασκευή ή επανάχρηση ενός κτιρίου (π.χ. η Πινακοθήκη Tate Modern και η Βιβλιοθήκη Peckham στο δήμο Σάουθγουορκ του Λονδίνου ή το Κέντρο Μουσικής Εκπαίδευσης Sage Gateshead), την εξυγίανση ενός ανοιχτού χώρου (open space) (π.χ. τα Garden festivals των δεκαετιών του 1980 και 1990 της πόλης Ebbw Vale στην Ουαλία ή το Λίβερπουλ) ή την εισαγωγή ενός προγράμματος δραστηριοτήτων που χρησιμοποιείται για τον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας ενός τόπου (π.χ. τα φεστιβάλ στην πόλη North Shields).

Στο δεύτερο μοντέλο, της «πολιτιστικής αναγέννησης», ο πολιτισμός καθίσταται μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος στρατηγικής σε συνδυασμό και με άλλες δραστηριότητες σε περιβαλλοντικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Στο τρίτο και τελευταίο μοντέλο, η πολιτιστική δραστηριότητα δεν είναι πλήρως ενσωματωμένη στο στρατηγικό πρόγραμμα ανάπτυξης, αλλά χρησιμοποιείται επιπρόσθετα με τη μορφή παρεμβάσεων μικρής κλίμακας. Ωστόσο, μπορεί να επηρεάσει τη διαδικασία

αναγέννησης μιας περιοχής ενισχύοντας τις εγκαταστάσεις και τις υπηρεσίες που είχαν αρχικά προβλεφθεί. Η έλλειψη πολιτιστικής δραστηριότητας που παρατηρείται στο συγκεκριμένο μοντέλο ως αναπόσπαστου μέρους της διαδικασίας αναγέννησης οφείλεται συνήθως στην απουσία ή δυσκολία συνεργασίας μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων ή στην έλλειψη γνώσης και εμπειρίας για το ποια πολιτιστική δραστηριότητα μπορεί να συμβάλλει σε έργα αναγέννησης μιας περιοχής (Evans & Shaw, 2004: 5).

Η στρατηγική της αστικής αναγέννησης μέσω του πολιτιστικού παράγοντα υιοθετείται από πόλεις που επιδιώκουν την ενίσχυση της εικόνας τους με σκοπό την προσέλκυση επενδύσεων, τουρισμού ή οικονομικών και άλλων πλεονεκτημάτων. Η Κόνσολα (2006: 108-09) τις κατατάσσει σε τέσσερις κατηγορίες.

Στην πρώτη περιλαμβάνονται μικρές περιφερειακές πόλεις, όπως η Γλασκώβη ή το Μπιλμπάο, που στοχεύουν σε οικονομική ανάκαμψη εξαιτίας των προβλημάτων περιθωριοποίησης, οικονομικής ύφεσης και ανεργίας. Στην επόμενη κατηγορία εντοπίζονται πόλεις μεσαίου μεγέθους, όπως το Μονπελιέ της Γαλλίας, που φιλοδοξούν να αποδυθούν τον περιθωριακό τους ρόλο και να πρωταγωνιστήσουν στο ενιαίο ευρωπαϊκό σύστημα. Στην τρίτη κατηγορία, πόλεις, όπως το Λονδίνο, επιδιώκουν να διατηρήσουν και να ενισχύσουν τον ρόλο τους ως μητροπόλεις ή «οικουμενικές πόλεις». Τέλος, στην τέταρτη κατηγορία εντάσσονται πόλεις που, αν και οικονομικά ευημερούσες, υστερούν ως προς την «πολιτιστική εικόνα» τους και στοχεύουν στο να την αντιστρέψουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Φρανκφούρτη (Γοσποδίνη, 2009: 10· Κόνσολα, 2006: 108-09).

2.3 ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

2.3.1 ΤΥΠΟΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

Σύμφωνα με τον Law (1992: 599), όπως αναφέρεται στο Stevenson (2003: 102), περιοχές που έχουν ως στόχο μία νέα φανταστική σύλληψη του εαυτού τους, όπως οι πρώην βιομηχανικές πόλεις, πρέπει να ενισχύσουν το προφίλ τους στην τουριστική αγορά και να βελτιώσουν σημαντικά την ελκυστικότητά τους. Γι' αυτό μία σειρά στρατηγικών αναγέννησης έχουν αναδυθεί στην προσπάθεια αναζωογόνησης ή αναδιάρθρωσης πόλεων και τμημάτων αυτών. Οι πιο σημαντικές προσεγγίσεις διεθνώς είναι δύο. Σύμφωνα με τους Bianchini και Schwengel (1991), η πρώτη αφορά στις

αμερικανικού τύπου (Americanization) στρατηγικές αναγέννησης και η δεύτερη στις ευρωπαϊκού τύπου (Europeanization) (Stevenson, 2003: 159).

Οι αμερικανικού τύπου στρατηγικές εστιάζουν στην κατασκευή εντυπωσιακών χώρων που συχνά χωροθετούνται στο θαλάσσιο μέτωπο των πόλεων. Εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κελύφη μετατρέπονται σε εκθεσιακά κέντρα, ενώ ακόμη πιο φιλόδοξα προγράμματα επιχειρούν να δομήσουν εκ νέου ολόκληρες αστικές περιοχές που έχουν υποστεί μαρασμό. Τα υφιστάμενα κτήρια κατεδαφίζονται και μετατρέπονται σε πάρκα αναψυχής και εμπορικά κέντρα αναδιαμορφώνοντας τον χώρο (Stevenson, 2003: 102-03). Πρόκειται για τις «αγορές φεστιβάλ» (festival marketplaces) που γίνονται δημοφιλείς στην Αμερική στη δεκαετία του 1980. Τον τύπο αυτό επινοεί ο Αμερικανός επενδυτής και κτηματομεσίτης James Rouse ήδη από τη δεκαετία του 1950, όταν αναλαμβάνει την ανάπλαση του εγκαταλελειμμένου θαλάσσιου μετώπου της Βοστώνης.

Οι ευρωπαϊκού τύπου στρατηγικές αστικής αναγέννησης εστιάζουν στην ανάπτυξη της τοπικής πολιτιστικής βιομηχανίας και συχνά πραγματοποιούνται υπό την αιγίδα του πολιτιστικού σχεδιασμού (Stevenson, 2003: 102). Αν και συχνά περιλαμβάνουν και παρεμβάσεις στο δομημένο περιβάλλον βασίζονται στην καλλιέργεια της τοπικής κουλτούρας και επιδιώκουν την ενίσχυση των εκφραστικών τεχνών (expressive arts) και των πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Κεντρικό στοιχείο των στρατηγικών αυτού του τύπου είναι η ρητορική της προβολής της τοπικής διαφορετικότητας και ποικιλομορφίας. Ο πολιτιστικός σχεδιασμός παρουσιάζεται ως ο μηχανισμός εκείνος που θα τοποθετήσει την τοπική πολιτιστική δραστηριότητα στην αστική ατζέντα για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων και της εικόνας του δομημένου περιβάλλοντος (Stevenson, 2003: 106-08).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ευρωπαϊκού τύπου προσέγγισης αποτελεί η περίπτωση της Γλασκώβης στη Σκωτία. Πρόκειται για ένα μοντέλο που προσπάθησαν και άλλες πόλεις να αντιγράψουν. Στη δεκαετία του 1980 το πρόγραμμα αναζωογόνησης της πόλης περιελάμβανε την αναβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος, την ίδρυση νέων μουσείων και την προώθηση πολιτιστικών φεστιβάλ με αποκορύφωμα την ανάδειξη της πόλης ως Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης το 1990. Αυτός ο συνδυασμός έργων έδειξε ότι η ανάπτυξη των πολιτιστικών πόρων και δραστηριοτήτων μπορεί να οδηγήσει σε μία επιτυχημένη αστική αναγέννηση (Stevenson, 2003: 108).

Για την επίτευξη του στόχου αυτού ο Μπιανκίνι αναγνωρίζει επίσης, δύο τύπους στρατηγικών. Κάνει λόγο για τις στρατηγικές παραγωγής και τις στρατηγικές κατανάλωσης του πολιτισμού. Στην πρώτη περίπτωση επιχειρείται η υποστήριξη πολιτιστικών βιομηχανιών, όπως ο κινηματογράφος, η τηλεόραση, η μουσική, η μόδα, οι εκδόσεις που απαιτούν ιδιαίτερες ειδικότητες, αλλά και υποδομές, όπως αίθουσες συναυλιών, μουσεία, κέντρα τέχνης, βιβλιοθήκες. Ωστόσο, όπως προκύπτει από μελέτες περιπτώσεων, συμβαίνει το κόστος συντήρησης και η δανειακή επιβάρυνση των κτιρίων για πολιτιστικές χρήσεις να είναι τόσο υψηλή, ώστε να απορροφά το μεγαλύτερο ποσοστό των διαθέσιμων πόρων, με αποτέλεσμα να απομένουν ελάχιστοι πόροι για τη χρηματοδότηση και τον προγραμματισμό πολιτιστικών δραστηριοτήτων (Μπιανκίνι, 1994: 196-98).

Στην περίπτωση των στρατηγικών αστικής αναγέννησης μέσω της κατανάλωσης πολιτισμού, ο Μπιανκίνι (1994: 196-97) αναφέρει ότι προσανατολίζονται στην ανάπτυξη και προώθηση των πολιτιστικών αξιοθέατων και δραστηριοτήτων, με σκοπό την προσέλκυση τουριστών και επενδύσεων, όπως ξενοδοχείων, εστιατορίων και καταστημάτων λιανικής πώλησης. Επισημαίνει, ωστόσο, ότι τέτοια πρότυπα οικονομικής ανάπτυξης βασισμένα σε πολιτιστικές πολιτικές προσανατολισμένες στην κατανάλωση δεν αποδίδουν πάντοτε μακροπρόθεσμα, ακόμη κι αν βραχυπρόθεσμα αποφέρουν οφέλη. Η επιτυχία τους εξαρτάται από παράγοντες που είναι μερικώς ελεγχόμενοι από τις πόλεις, όπως οι μεταβολές του διαθέσιμου εισοδήματος κατοίκων και τουριστών ή ακόμη, και των τιμών των αεροπορικών εισιτηρίων.

2.3.2 ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

Τα σημαντικότερα από τα προγράμματα ή αλλιώς στρατηγικές που συνεισφέρουν στην αστική αναγέννηση μιας πόλης ή ενός τμήματός της συνοψίζονται σε δύο κατηγορίες και διαφοροποιούνται ανάλογα με τους ανά περίπτωση στόχους και άλλες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές παραμέτρους. Διακρίνονται στα προγράμματα υποδομής και στα προγράμματα δραστηριοτήτων.

A. Προγράμματα υποδομής

1. Πολιτιστικά εμβλήματα ή έργα ναυαρχίδες (cultural/flagship projects) Πρόκειται για εντυπωσιακά κτήρια νέα ή πρώην βιομηχανικά κελύφη που αλλάζουν χρήση και τα οποία προορίζονται για πολιτιστική χρήση, όπως μουσεία, θέατρα, βιβλιοθήκες,

όπερες. Τα κτήρια αυτά είναι μεμονωμένα ή αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου πολεοδομικού προγράμματος. Συχνά φέρουν την υπογραφή διάσημων αρχιτεκτόνων και με την προβολή τους μεταβάλλονται σε δημοφιλή τουριστικά αξιοθέατα. Στην κατεύθυνση αυτή συμβάλλει και η θεαματική, περίτεχνη, φουτουριστική και μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική τους (Καραχάλης, 2007: 45). Πόλεις, όπως το Λονδίνο και το Παρίσι επιδιώκουν να διατηρήσουν τη θέση τους ως παγκόσμιες πόλεις πολιτισμού, ενώ μικρότερες περιφερειακές πόλεις ενδιαφέρονται για την πολιτιστική τους αυτονομία (Καραχάλης, 2007: 46). Τα πολιτιστικά εμβλήματα, όπως το Μουσείο Guggenheim στο Μπιλμπάο της Ισπανίας, το Κέντρο Ζωρζ Πομπιντού στο Παρίσι, αλλά και η Όπερα του Σίντνεϊ, αποτελούν σημεία αναφοράς των πόλεων και ενισχύουν την εικόνα τους με σκοπό να αυξήσουν την παγκόσμια δημοτικότητά τους. Ταυτόχρονα, αποτελούν καταλύτη για περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη, πόλο έλξης για τουρίστες, επενδυτές, επιχειρήσεις, αλλά και νέους κατοίκους (Doucet, 2007: 2-3).

2. Πολεοδομικές παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας με σπουδαιότερες:

α) τη δημιουργία «πολιτιστικών περιοχών» ή «επικέντρων πολιτισμού» (cultural quarters/clusters/districts). Πρόκειται για τη δημιουργία περιοχών με συγκέντρωση πολιτιστικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων (Mommias, 2004: 507). Κεντρικές μεταβιομηχανικές αστικές συνοικίες που έχουν υποστεί υποβάθμιση μπορούν να καταστούν ελκυστικές μέσω επενδύσεων πολιτισμού και αναψυχής. Πρώην εγκαταλελειμμένοι βιομηχανικοί χώροι μετατρέπονται σε εστιατόρια, μπαρ και καλλιτεχνικά εργαστήρια. Η αναζωογόνηση των περιοχών αυτών αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου πλαισίου στρατηγικών που ενσωματώνει την οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξή τους (Montgomery, 2003: 293). Για να θεωρηθεί επιτυχημένη μία πολιτιστική περιοχή θα πρέπει να αξιολογηθούν τρεις δείκτες που αφορούν στη δραστηριότητα, οικονομική, πολιτιστική και κοινωνική, στις υποδομές, δηλαδή στην ύπαρξη ανοιχτών χώρων, πλατειών και δρόμων, όπου οι πολιτιστικές δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα και τέλος, στην σημασία που έχει ο τόπος, ιστορική και πολιτιστική, για τους χρήστες και κατοίκους της περιοχής (Montgomery, 2003: 295). Σύμφωνα με τον Μπιανκίνι, οι πολιτιστικές περιοχές εντάσσονται στην κατηγορία των στρατηγικών αστικής αναγέννησης που υλοποιούνται μέσω της πολιτιστικής παραγωγής (Μπιανκίνι, 1994: 194). Γνωστά παραδείγματα αποτελούν η Βόρεια Συνοικία (Northern Quarter)

του Μάντσεστερ, το Temple Bar του Δουβλίνου και το Soho της Νέας Υόρκης (Κόνσολα, 2006: 112).

β) την ανάπλαση του αστικού θαλάσσιου μετώπου (urban waterfront redevelopment). Αφορά σε αναπλάσεις υποβαθμισμένων λιμενοβιομηχανικών ζωνών που δέχθηκαν τις επιδράσεις της αποβιομηχάνισης, όπως ανεργία, χαμηλή ποιότητα ζωής, απαξίωση γης εξαιτίας της σύνδεσής τους με τη βιομηχανία και τη βιοτεχνία. Σκοπός καθίσταται η ανάκτησή τους στη βάση νέων χρήσεων, πολιτιστικών (μουσεία), ψυχαγωγικών (κινηματογράφοι, εστιατόρια), στεγαστικών (κατοικίες) και επιχειρηματικών (γραφεία). Μία από τις πρώτες τέτοιου τύπου αναπλάσεις αποτελεί το λιμάνι της Βαλτιμόρης των ΗΠΑ (Harbour Place) στη δεκαετία του 1970. Έχουν καταγραφεί και άλλες δεκάδες παρόμοιες περιπτώσεις στις ΗΠΑ και στον Καναδά (Τορόντο και Βοστώνη), αλλά και στην Ευρώπη με χαρακτηριστική περίπτωση το λιμάνι του Ρότερνταμ, η ανάπλαση του οποίου πραγματοποιήθηκε με βασικούς άξονες την πολιτιστική κατανάλωση και τον βιομηχανικό τουρισμό (Κόνσολα, 2006: 110-11· Καραγάλης, 2007: 89-90).

3. Διατήρηση και ανάδειξη μνημείων πολιτισμικής κληρονομιάς.

Στην προσπάθεια προσέλκυσης πολιτιστικού τουρισμού, πόλεις που διαθέτουν αξιόλογα μνημεία προβαίνουν σε συντήρηση και εκτεταμένες αναστηλώσεις, με σκοπό την προβολή τους είτε αυτόνομα είτε εντάσσοντάς τα εντός αρχαιολογικών πάρκων. Ιστορικά κτήρια και εγκαταστάσεις βιομηχανικής κληρονομιάς αξιοποιούνται και επανεντάσσονται στον αστικό ιστό με νέες χρήσεις, ενώ ιδρύονται μουσεία, ιστορικά και εθνολογικά. Παράδειγμα αξιοποίησης βιομηχανικής κληρονομιάς αποτελεί μεταξύ άλλων το βιομηχανικό συγκρότημα πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα στο Βόλο, το οποίο αποτέλεσε πυρήνα ανάδειξης μέσα από νέες χρήσεις και αποτέλεσε πόλο έλξης. Με την μετατροπή του σε μουσείο διασώζει και προβάλλει τη βιομηχανική κληρονομιά συνεισφέροντας στο πολιτιστικό απόθεμα της πόλης και στις πολιτιστικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Τέτοιου είδους προσπάθειες συνοδεύονται συνήθως και με την ανάπλαση και αναβίωση των ιστορικών κέντρων με αλλαγές στις χρήσεις γης (Κόνσολα, 2006: 114).

B. Προγράμματα δραστηριοτήτων

Μεγάλα πολιτιστικά γεγονότα (Mega-events).

Η κατηγορία αυτή αφορά στη διοργάνωση ειδικών γεγονότων-εκδηλώσεων μεγάλης κλίμακας και υψηλών προδιαγραφών. Περιλαμβάνει εκδηλώσεις πολιτιστικές, όπως οι διεθνείς εκθέσεις και τα συνέδρια, αθλητικές, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες ή εμπορικές, όπως οι εμπορικές εκθέσεις. Τέτοια γεγονότα λαμβάνουν χώρα σε τακτική βάση ή μία και μοναδική φορά (Κόνσολα, 2006: 113). Η ευκαιρία τους χρησιμοποιείται ως καταλύτης για την ανάπλαση μιας υποβαθμισμένης περιοχής και μπορεί να έχει μόνιμα θετικό αποτέλεσμα για την πόλη ακόμα και μετά τη λήξη του γεγονότος (Γοσποδίνη, 2008: 59). Στόχος τους είναι η προσέλκυση επενδύσεων, αλλά και επισκεπτών με απώτερο σκοπό την ώθηση της οικονομίας. Από τα γνωστότερα μεγάλα γεγονότα είναι ο θεσμός των Ολυμπιακών Αγώνων και της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης. Αξιοσημείωτο παράδειγμα πόλης που εκμεταλλεύτηκε με επιτυχία την ανάδειξή της σε Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης αποτελεί η Γλασκώβη, η οποία φιλοξένησε το θεσμό το 1990 και είναι η πρώτη που τον χρησιμοποίησε με σκοπό να πετύχει την αναγέννησή της (García, 2005: 843).

Μεγαλύτερης κλίμακας εκδήλωση αποτελούν οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Παρά τις τεράστιες δαπάνες που απαιτούνται για τη διοργάνωσή τους, αυτή καθεαυτή η ανάληψη της φιλοξενίας τους θεωρείται μεγάλη επιτυχία, καθώς παρέχεται στην πόλη η δυνατότητα να προσελκύσει επενδύσεις, να προβάλει την εικόνα της και να ενισχύσει το κύρος της παγκοσμίως (Gold & Gold, 2008: 300). Πετυχημένο παράδειγμα θεωρείται η Βαρκελώνη. Με αφορμή τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1992 καταφέρνει να καθιερωθεί σε σημαντικό τουριστικό και επιχειρηματικό προορισμό στην Ευρώπη. Μεγαλύτερο επίτευγμα, ωστόσο, υπήρξε η ολοκληρωτική μεταμόρφωση της εικόνας της πόλης (García, 2004: 111).

Η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Βαρκελώνη συμπαρέσυρε την ανάπτυξη πολλών σημαντικών έργων αναδεικνύοντάς την σε μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Ευρώπης. Για παράδειγμα, η συνοικία Raval στο ιστορικό κέντρο, μία γειτονιά κακόφημη και πυκνοκατοικημένη, αναμορφώθηκε μέσω απαλλοτριώσεων, κατεδαφίσεων και σχεδιασμού νέων δημόσιων χώρων και κτηρίων, όπως το Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, το Κέντρο Σύγχρονου Πολιτισμού και η ανακαινισμένη Εθνική Βιβλιοθήκη. Τμήμα της ανάπλασης αποτελεί και το Port Vell (Παλιό Λιμάνι). Μία περιοχή με εγκαταλελειμμένες αποθήκες, βιομηχανίες και σιδηροδρομικές γραμμές μετατράπηκε σε τουριστικό αξιοθέατο με χρήσεις αναψυχής και πολιτισμού (μουσεία,

ξενοδοχεία, μεγαλύτερο ενυδρείο της Ευρώπης, εμπορικό κέντρο). Στην αλλαγή της εικόνας της πόλης συνέβαλε και η αναμόρφωση της παλιάς βιομηχανικής ζώνης Poble Nou, στην οποία εγκαταστάθηκε το Ολυμπιακό Χωριό, με παρεμβάσεις στο οδικό δίκτυο (υπόγεια εθνική οδός, υπέργεια τοπική οδός) και την ανάπτυξη και άλλων έργων υποδομής (χώρων περιπάτου, ολοκληρωμένου συστήματος πάρκων). Επίσης, η μετατροπή της Barceloneta σε πλαζ με αθλητικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες βοήθησε στην αλλαγή της εικόνας του παραλιακού μετώπου (Μαμουλάκη, 2006: 173-76).

2.4 ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

Η αστική αναγέννηση είναι μία σύνθετη διαδικασία που με την εφαρμογή πρότυπων προγραμμάτων μπορεί να συμβάλει στην περιβαλλοντική, οικονομική και κοινωνική ευημερία μιας περιοχής. Η επιλογή των κατάλληλων στρατηγικών παρέχει τη δυνατότητα εναλλακτικών ευκαιριών για εγκαταλειμμένες βιομηχανικές περιοχές.

Περιβαλλοντικές επιπτώσεις

Σε περιβαλλοντικό επίπεδο και ενταγμένες στο πλαίσιο της στρατηγικής αστικής αναγέννησης, οι παρεμβάσεις και η αύξηση δημόσιων υπαίθριων χώρων με τη δημιουργία πλατειών, χώρων πρασίνου, περιπάτου και σύγχρονων κοινόχρηστων χώρων, αλλά και η ανακαίνιση και επανάχρηση εγκαταλελειμμένων κτιρίων βελτιώνουν την εικόνα του αστικού χώρου, κινητήρια δύναμη για την προσέλκυση επισκεπτών και την ενδυνάμωση των τουριστικών ροών.

Παράλληλα, η κατασκευή σύγχρονων υποδομών, όπως μετρό, δίκτυα πεζοδρόμων και ποδηλατοδρόμων, υποδομών καθαρισμού λυμάτων σε θαλάσσια μέτωπα συντελούν στη μείωση της ρύπανσης (Γοσποδίνη, 2010· Remesar, 1997: 135· Gunay & Dokmeci, 2012: 214).

Οικονομικές επιπτώσεις

Στην προσπάθεια αναγέννησης μιας περιοχής οι υφιστάμενες επιχειρηματικές δραστηριότητες της αναβαθμίζονται και αναπροσαρμόζονται στα νέα δεδομένα, ενώ συγχρόνως δημιουργούνται νέες. Ξενοδοχεία, εταιρείες, αλλά και άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες προέρχονται από επενδύσεις του ιδιωτικού και δημοσίου τομέα ενισχύοντας την εισροή κεφαλαίου. Η φήμη και το κύρος που κερδίζει

η περιοχή προσελκύει και εξωτερικές επενδύσεις, αλλά και πολυτάλαντο προσωπικό (Bayliss, 2004: 890). Ο εκσυγχρονισμός των παλαιότερων επιχειρήσεων και η ίδρυση νέων παρέχουν άμεσα αποτελέσματα, καθώς προωθούν την αύξηση του αριθμού των θέσεων απασχόλησης και την ταυτόχρονη μείωση των δεικτών της ανεργίας.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Μπιανκίνι (1994: 197), όταν οι πόλεις υιοθετούν στρατηγικές που συνδυάζουν την προώθηση της πολιτιστικής κατανάλωσης με τις τοπικές πολιτιστικές βιομηχανίες γίνονται πιο ανταγωνιστικές στην προσέλκυση επισκεπτών, ενώ δημιουργούνται εξειδικευμένες θέσεις εργασίας σε κλάδους της οικονομίας με υψηλή προστιθέμενη αξία. Οι ευκαιρίες απασχόλησης που δημιουργούνται σε πολιτιστικούς κλάδους αντισταθμίζουν την απώλεια των θέσεων εργασίας σε άλλους κλάδους της παραγωγής.

Ακόμη, οι βελτιωτικές παρεμβάσεις στην πόλη μπορούν να αυξήσουν την αξία της γης και να ευνοήσουν την αγορά ακινήτων οδηγώντας σε αύξηση των εσόδων από τους φόρους μεταβίβασης και τους φόρους ακίνητης περιουσίας (Evans, 2009· Μπιτσάνη, 2004: 197). Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός πως η βελτίωση της εικόνας της πόλης αυξάνει τις τουριστικές ροές, τον αριθμό των διανυκτερεύσεων και το τουριστικό συνάλλαγμα. Έσοδα προκύπτουν και από τις επισκέψεις των τουριστών σε πολιτιστικούς χώρους, εστιατόρια και άλλους χώρους ψυχαγωγίας συμβάλλοντας στην οικονομική ανάπτυξη μιας περιοχής (Μπιτσάνη, 2004: 185, 197).

Κοινωνικές επιπτώσεις

Η αστική αναγέννηση επιδρά θετικά και στον κοινωνικό τομέα. Σύμφωνα με τον Griffiths (2006: 430), η ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου βρίσκεται στο επίκεντρο της αστικής πολιτιστικής πολιτικής. Για τον Laudry (2000: 9 στο Bayliss, 2007: 890), η εφαρμογή της πολιτιστικής στρατηγικής οδηγεί στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και της ικανότητας των ανθρώπων να διαβιούν δημοκρατικά, ενώ παράλληλα βελτιώνεται το επίπεδο ποιότητας και ευημερίας της ζωής τους.

Παρέχεται η δυνατότητα σε περισσότερες πληθυσμιακές ομάδες να εμπλακούν σε πολιτιστικά προγράμματα και δρώμενα ευνοώντας την κοινωνικοποίηση, την επικοινωνία μεταξύ διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού και επομένως, την αποδοχή και ενσωμάτωση της ετερότητας, την κοινωνική συνοχή, την επιβεβαίωση της αξίας του πολιτισμού και την ενδυνάμωση της τοπικής πολιτιστικής ταυτότητας.

Δημιουργείται στους πολίτες η αίσθηση του «ανήκειν», ενώ συγχρόνως επαναπροσδιορίζεται η σχέση τους με τον χώρο, στον οποίο ζουν (Μπιτσάνη, 2004: 185, 197).

Ωστόσο, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τις φωνές μελετητών, όπως του McGuigan (1996: 104), του Sudjic (1993), της Zukin (1988), του Μπιανκίνι (1994: 202), των Burtenshaw et al. (1991: 39), των Keith και Rogers (1991: 24), που κάνουν λόγο για εμφάνιση του «φαινομένου του εξευγενισμού» (gentrification) σε αναζωογονημένες περιοχές (Smith, 2003: 155-6). Όπως υποστηρίζει η Smith (2003: 155), τα προγράμματα αστικής αναγέννησης έχουν συχνά οδηγήσει στον εκτοπισμό και την περιθωριοποίηση των τοπικών κοινοτήτων. Οι «εξευγενισμένες περιοχές» διαβρώνουν τον κοινωνικό ιστό, ενώ τα κοινωνικά προβλήματα απλά μετατοπίζονται από το ένα μέρος της πόλης σε άλλο μαζί με τους κατοίκους που εκτοπίζονται εξαιτίας της αύξησης των αξιών της γης, των ενοικίων και του κόστους ζωής, μεταβάλλοντας ταυτόχρονα και την κοινωνική και ταξική σύνθεση της αναγεννημένης περιοχής.

2.5 ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ ΠΡΩΗΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΚΑΙ ΚΕΛΥΦΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Παρά το γεγονός πως μία βιομηχανική περιοχή ή ένα βιομηχανικό κτήριο δεν αποτελεί ελκυστικό πεδίο επένδυσης, η Ευρώπη έχει να επιδείξει πολλά παραδείγματα τέτοιων περιπτώσεων με βασικό τομέα ανάπτυξης τον πολιτιστικό.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, και μετά το πλήγμα που υπέστησαν πολλές περιοχές λόγω της αποβιομηχάνισης σε επίπεδο κοινωνικό, οικονομικό, περιβαλλοντικό, αλλά και πολεοδομικό, τίθεται η προοπτική της αξιοποίησης των βιομηχανικών χώρων. Τα στοιχεία αυτά που μέχρι τότε έπρεπε να απομακρυνθούν αρχίζουν πια να αποτελούν αντικείμενο διατήρησης και ανάπτυξης. Οι πρώτες προσπάθειες επικεντρώνονται στην αποκατάσταση των παλαιών κελυφών και την απόδοση νέων χρήσεων συντελώντας ταυτόχρονα στη διάσωση της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Η αναγέννηση ενός πρώην βιομηχανικού χώρου δεν αφορά μόνο στον ίδιο το χώρο ή το κτήριο, αλλά πρόκειται για ένα πρόγραμμα συνολικής παρέμβασης που δίνει ώθηση στην τοπική ανάπτυξη. Πολλές πόλεις υιοθετούν στρατηγικές αναγέννησης βασισμένες στην πολιτιστική πολιτική με στόχο την ανάπλαση του πολεοδομικού ιστού τους, την οικονομική και κοινωνική ανόρθωση και την προσέλκυση επισκεπτών.

Χαρακτηριστικό είναι ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου 1990-1996, 33 αστικά πιλοτικά προγράμματα ξεκινούν σε 11 κράτη-μέλη (Drewe, 2000: 277).

Ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί αυτό της πόλης του Λίβερπουλ που παρουσιάζει αξιόλογη εμπειρία σε προγράμματα αστικής αναγέννησης. Στο επίκεντρο του σχεδίου αναζωογόνησης της περιοχής βρέθηκαν οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες και η νυχτερινή οικονομία. Εστίασε στην υποστήριξη των επιχειρήσεων και την εκπαίδευση, στον δημόσιο χώρο (the public realm) και σε αναπτυξιακά επενδυτικά έργα (Couch, 2003 στο Couch et al., 2003: 46).

Ακόμη, πόλεις που επένδυσαν σε προγράμματα αστικής αναγέννησης με βάση την πολιτιστική διάσταση είναι το Μπιλμπάο, το Σέφιλντ και η Γλασκώβη. Ακολούθησαν δράσεις που μεταξύ άλλων περιελάμβαναν τη διοργάνωση πολιτιστικών γεγονότων εθνικής και διεθνούς εμβέλειας και τη δημιουργία πολιτιστικών χώρων (Μυλωνάς, 2011). Δημιούργησαν εγχειρήματα υψηλών προδιαγραφών, σύμβολα καινοτομίας, μοντερνισμού και ανανέωσης προκειμένου να βιώσουν την οικονομική ανάπτυξη. Πιο συγκεκριμένα, το Μπιλμπάο επένδυσε στο μουσείο Guggenheim, το Σέφιλντ στο μουσείο Millennium Galleries που συνορεύει με το γυάλινο κτήριο Winter Garden και η Γλασκώβη στο μουσείο Burrell Collection (Μπιανκίνι & Πάρκινσον, 1994: 15). Σύμφωνα με την Smith (2003: 167), η Γλασκώβη «κατάφερε να "αισθητικοποιήσει" (aestheticise) την πόλη, να ενισχύσει την εξωτερική της εικόνα, να προσελκύσει επενδύσεις και να ενθαρρύνει τον τουρισμό».

Άλλο ευρέως γνωστό, επιτυχημένο και μεγάλης κλίμακας εγχείρημα υπήρξε η μετατροπή του Σταθμού Ηλεκτρικής Ενέργειας (Bankside Power Station) στο Λονδίνο σε Πινακοθήκη Μοντέρνας Τέχνης με το όνομα Tate Modern. Φέρει την υπογραφή των αρχιτεκτόνων Herzog και de Meuron και έχει καταστεί ένα από τα σημαντικότερα αξιοθέατα του Λονδίνου που δέχεται ετησίως μεγάλο αριθμό επισκεπτών, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Μεταξύ των επιτυχημένων παραδειγμάτων τοποθετείται και η μετατροπή του εργοστασίου παραγωγής γκαζιού Westergasfabriek στο Άμστερνταμ σε πολιτιστικό πάρκο. Για την ολοκλήρωση του έργου η τοπική αυτοδιοίκηση συνεργάστηκε με επιχειρηματικούς εταίρους, ενώ η επιτυχία του οφείλεται και στην υποστήριξη και ενεργό συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟ

3.1 ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

Τα μουσεία, όπως και άλλες πολιτιστικές υποδομές έχουν υπάρξει βασικό συστατικό των στρατηγικών αστικής αναγέννησης για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της βιομηχανικής παρακμής, της οικονομικής αναδιάρθρωσης και της μεταμόρφωσης της εικόνας περιοχών, αλλά και ολόκληρων πόλεων αντιπροσωπεύοντας το συνολικό αναπτυξιακό έργο ως «ναυαρχίδα» ή «έμβλημα».

Σύμφωνα με τον Toffler (Toffler, 1964 στο Richards, 1996: 14), ήδη από τον 19^ο αιώνα παρατηρείται μια μεγάλη αύξηση στη διαθεσιμότητα πολιτιστικών προϊόντων, μια «πολιτισμική έκρηξη», όπως την ονομάζει. Η ίδια αύξηση παρατηρείται και στην ανάπλαση ιστορικών κέντρων πόλεων και στην αποκατάσταση ιστορικών κτιρίων που αποκτούν νέες χρήσεις. Στα πλαίσια της σύγχρονης πολιτικής για την τουριστική ανάπτυξη οι δράσεις αυτές αποτελούν βασικούς μοχλούς για την ανάδειξη των στοιχείων της πολιτισμικής κληρονομιάς.

Όπως επισημαίνει η Zukin (1995: 1-2), «με την εξαφάνιση των τοπικών βιομηχανιών και τις περιοδικές κρίσεις στην κυβέρνηση και την οικονομία, ο πολιτισμός γίνεται όλο και περισσότερο η επιχειρηματική δραστηριότητα των πόλεων-η βάση των τουριστικών τους αξιοθέατων και το μοναδικό ανταγωνιστικό τους πλεονέκτημα». Το ρόλο του οχήματος που θα οδηγήσει στην αναγέννηση του αστικού ιστού αναλαμβάνει το μουσείο ανεξάρτητα από το είδος του, ιστορικό, αρχαιολογικό, επιστήμης, τεχνολογίας, τέχνης. «Ένα σπάνιο αντικείμενο που από μόνο του μπορεί να αναζωογονήσει αποβιομηχανοποιημένες περιοχές, να τραβήξει τουρίστες όχι να δουν καλλιτεχνικά ή ιστορικά αντικείμενα, αλλά το ίδιο το μουσείο» (Τσιώμης, 2013: 153), ακόμη και να δημιουργήσει ένα ελκυστικό επιχειρηματικό περιβάλλον με θετική απόρροια τη δημιουργία θέσεων εργασίας, όπως επισημαίνουν οι Heidenreich και Plaza (2013: 4).

Αντλώντας από τη λογική αυτή, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 κατασκευάζονται νέα μουσεία ή ανακαινίζονται και επεκτείνονται παλιά τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική (van Aalst & Boogaarts, 2002: 195). Σύμφωνα με τους Kotler et al. (1999: 152) αυτό το «μεγάλο κύμα μουσείων», όπως το χαρακτηρίζουν, εμφανίζεται ως απόρροια στην κατεύθυνση της επικράτησής τους μεταξύ ομοειδών πόλεων και του

προσανατολισμού στη βελτίωση της εικόνας τους. Ερμηνεύεται επίσης, ως αποτέλεσμα των πρωτοβουλιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για συμπερίληψη θεμάτων πολιτισμού στον ευρωπαϊκό προγραμματισμό (Barnett, 2001: 405-06). Η Tate Modern στο Λονδίνο είναι ένα από τα πρώτα πιο εντυπωσιακά μουσεία τέχνης που κατασκευάζονται (Baniotopoulou, 2001: 2).

Παράλληλα με την αύξηση του αριθμού των μουσείων, παρατηρείται ως μέρος της αναζωογόνησης των πόλεων και της αναζήτησης ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων και η ανάδειξη των δικτύων μουσείων ή συγκεντρώσεων (clusters). Από τα γνωστότερα δίκτυα μουσείων είναι το Museumpark στο Ρότερνταμ, το MuseumQuartier στη Βιέννη, το Museumplein στο Άμστερνταμ, το Museuminsel στο Βερολίνο και το Museumkwartier στην Ουτρέχτη. Υπάρχουν, ωστόσο, περιπτώσεις όπου δεν υφίσταται άμεση χωρική γειτνίαση των μουσείων, αλλά συμβαίνει να εντάσσονται στην ίδια θεματική διαδρομή (route). Έτσι, διακρίνονται δύο βασικές κατηγορίες δικτύων μουσείων: οι Συνοικίες Μουσείων (museum clusters) και οι Διαδρομές Μουσείων (museum routes), σύμφωνα με την Κόνσολα (2011: 3).

Σχετικά με την πρώτη κατηγορία, τις Συνοικίες Μουσείων, αφορά σε γειτονικά κτήρια μουσείων που, αν και διατηρούν το καθένα την αυτονομία του, αποτελούν μία διακριτή ενότητα. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται διαμορφωμένοι ελεύθεροι δημόσιοι χώροι, όπως πάρκα ή πλατείες, ενώ στις γύρω περιοχές μπορεί να υπάρχουν και επιχειρήσεις εμπορικές και αναψυχής (εστιατόρια, καφέ, βιβλιοπωλεία). Οφείλουν τη δημιουργία τους στην πρωτοβουλία του κρατικού μηχανισμού ή των δημοτικών αρχών που επωμίζονται και την ευθύνη της λειτουργίας τους.

Οι Συνοικίες Μουσείων χρησιμεύουν ως εργαλείο αναζωογόνησης του υποβαθμισμένου αστικού χώρου μέσα από τον αισθητικό εξωραϊσμό του δομημένου περιβάλλοντος συμβάλλοντας ταυτόχρονα στη βελτίωση της εικόνας της πόλης. Επιδιώκουν ακόμη, τη δημιουργία ενός πολιτιστικού εμβλήματος ως σημείου αναφοράς που θα ενδυναμώσει την ιδιαίτερη ταυτότητα της πόλης και θα ενισχύσει το αίσθημα υπερηφάνειας των κατοίκων της. Παράλληλα, τα μεγαλοπρεπή παλιά οικοδομήματα που συνθέτουν μία Συνοικία Μουσείων σε συνδυασμό με τα σύγχρονα και επιβλητικά κτήρια, τα οποία προσφέρουν ποικιλομορφία δραστηριοτήτων, καθίστανται το brand name της πόλης που θα τονώσει την τουριστική ελκυστικότητα.

Όσον αφορά στη δεύτερη κατηγορία των δικτύων μουσείων, δηλαδή τις Διαδρομές Μουσείων, σχεδιάζονται με πρωτοβουλία των δημοτικών αρχών. Οι επισκέπτες παροτρύνονται να ακολουθήσουν μία συγκεκριμένη πορεία που θα τους επιτρέψει να περιηγηθούν πεζοί, να μεταβούν πιο εύκολα και να γνωρίσουν τα σημαντικότερα μουσεία της πόλης. Είναι δυνατόν να χωροθετούνται είτε κατά μήκος ενός κύριου οδικού άξονα, όπως ο άξονας των 10 μουσείων, γνωστός ως «Μίλι των Μουσείων» (Museum Mile) στην 5η Λεωφόρο της Νέας Υόρκης, είτε να βρίσκονται διάσπαρτα σε μία ευρύτερη περιοχή αποτελώντας στην ουσία μία νοητή πολιτιστική διαδρομή, όπου περιλαμβάνονται και λιγότερο δημοφιλή μουσεία (Κόνσολα, 2011: 3).

Η σπουδαιότητα των μουσείων και η συμβολή τους στην αστική αναγέννηση διαφαίνεται από μία ακόμα τάση. Ιδιωτικοί και κρατικοί φορείς προσδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό τους. Μεγάλα, εντυπωσιακά, με πρωτοποριακό σχεδιασμό μουσεία, κυρίως σύγχρονης τέχνης, έχουν μεταβληθεί σε μέσα πολιτιστικής και οικονομικής ισχύος. Πρόκειται για τα λεγόμενα «έργα-ναυαρχίδες» (flagships) ή τις «πολιτιστικές λατρευτικές εικόνες» (cultural icons) που λειτουργούν ως τουριστικοί μαγνήτες συμβάλλοντας στην τοπική και περιφερειακή οικονομία. Το μουσείο Guggenheim του Μπιλμπάο, έργο του Frank Gehry, είναι ένα από αυτά. Κατόρθωσε να αντιστρέψει την αρνητική εικόνα της αποβιομηχανοποιημένης πόλης και να καταστεί δημοφιλής τουριστικός προορισμός διεθνώς σε συνδυασμό και από μία σειρά άλλων έργων μεγάλης κλίμακας (Κόνσολα, 2011: 2).

3.2 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Ο πολιτιστικός τουρισμός κατέχει σημαντικό μερίδιο στην παγκόσμια τουριστική αγορά. Στοιχεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού (WTO) δείχνουν ότι το ποσοστό των διεθνών ταξιδιών που αντιπροσωπεύουν οι πολιτιστικοί τουρίστες αυξήθηκε από το 37% το 1995 σε 40% το 2004. Αν και η αύξηση φαίνεται μικρή, η μεγάλη αύξηση του παγκόσμιου όγκου του τουρισμού σημαίνει ότι μέχρι το 2009 υπήρχαν περίπου 375 εκατομμύρια πολιτιστικά ταξίδια διεθνώς. (Richards, 2011).

Επίσης, το 2017 εκτιμάται ότι ο πολιτιστικός τουρισμός άγγιξε πάνω από το 30% ή το ισοδύναμο των 516 εκατομμυρίων των διεθνών ταξιδιών. Υπολογίζεται ότι ο πολιτιστικός τουρισμός αντιπροσωπεύει το 40% του παγκόσμιου τουρισμού.

Αναπτύσσεται με ετήσιο ρυθμό 15% έναντι 8% του μαζικού τουρισμού και λειτουργεί ως πυλώνας κοινωνικής, πολιτιστικής και οικονομικής ανάπτυξης σε τοπικό και εθνικό επίπεδο (Richards, 2018· Richards, 1996: 31).

Για τους λόγους αυτούς, οι φορείς χάραξης πολιτικής, οι τουριστικοί φορείς και οι διαχειριστές πολιτιστικών αξιοθέατων θεωρούν τον πολιτιστικό τουρισμό ως σημαντική πηγή τουριστικής ανάπτυξης. Κυριαρχεί η αντίληψη ότι ο πολιτιστικός τουρισμός συνεισφέρει στο σύνολο του τουριστικού τομέα, αφού προσελκύει επισκέπτες με υψηλό εισόδημα, δεν επιβαρύνει το περιβάλλον, ενώ συμβάλλει σημαντικά στην οικονομία και την υποστήριξη του τοπικού πολιτισμού (Richards, 2003).

Ο πολιτιστικός τουρισμός ως φαινόμενο αναμφισβήτητα συμβάλλει στην ενεργοποίηση της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης μιας περιοχής δίνοντας ώθηση σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων. Η αύξηση του τοπικού εισοδήματος, η ενίσχυση της τοπικής οικονομίας και η αύξηση των θέσεων εργασίας είναι από τις κυριότερες οικονομικές επιδράσεις του (Van der Borg, Costa & Gotti, 1996).

Για παράδειγμα, οι μετακινήσεις των πολιτιστικών τουριστών χαρακτηρίζονται από έντονη χωρική και χρονική συγκέντρωση, γεγονός που επηρεάζει θετικά την μεταφορά εισοδημάτων και δαπανών από τους τόπους άφιξης τους προς τους τόπους υποδοχής. Σημαντικό είναι πως οι λιγότερο δημοφιλείς και αναπτυγμένοι προορισμοί ευνοούνται από το συγκεκριμένο τουριστικό ρεύμα που μεταφράζεται σε εισροή συναλλάγματος, αύξηση της παραγωγής και κατανάλωσης των εγχώριων προϊόντων και υπηρεσιών, αύξηση του ΑΕΠ, αλλά και ενίσχυση της απασχόλησης.

Είναι γεγονός πως επενδύσεις που πραγματοποιούνται στα πλαίσια των δραστηριοτήτων του πολιτιστικού τουρισμού αποφέρουν οικονομικά οφέλη και απορροφούν εξειδικευμένο και ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό. Μπορεί να αφορούν σε διαμονή και εστίαση, σε έργα υποδομής, όπως λιμάνια, δρόμους ή αεροδρόμια, και γενικότερα σε επενδύσεις που στοχεύουν στη βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών. Έτσι, οι θέσεις εργασίας που δημιουργούνται μπορεί να συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τις τουριστικές υπηρεσίες.

Απαιτείται ένα ευρύ πλέγμα επιχειρήσεων και επαγγελματιών και από διαφορετικές ίσως περιοχές που παράγουν, παρέχουν και διανέμουν προϊόντα ή υπηρεσίες, ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες των τουριστών συνεισφέροντας έτσι, στη συνολική ανάπτυξη

της τοπικής και ευρύτερης οικονομίας. Κατά συνέπεια, κάθε θετικό αποτέλεσμα που φέρει ο πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να λειτουργήσει πολλαπλασιαστικά για την ευρύτερη οικονομική δραστηριότητα (Λαζαρέτου, 2014).

Θετική εμφανίζεται να είναι η επίδραση και στη ζήτηση προϊόντων παραγωγής της κοινωνίας υποδοχής. Εγχώρια προϊόντα, όπως είδη χειροτεχνίας, λαϊκής τέχνης ή αγροτικά προϊόντα καταναλώνονται από τους τουρίστες (Λαγός, 1998). Τέλος, οικονομικά οφέλη καταγράφονται και από τις επισκέψεις σε μουσεία, μνημεία ή χώρους πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Τα πολιτιστικά αγαθά έχουν οικονομική αξία για τον τόπο και ο τουρισμός αποτελεί το όχημα για την ανάπτυξή του.

3.2.1 ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Το μουσείο βρίσκεται σε μία σχέση αλληλεπίδρασης όχι μόνο με την αστική αναγέννηση, αλλά και με τον πολιτιστικό τουρισμό. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποίησε ο McKercher (2004: 95) στα τουριστικά αξιοθέατα πέντε χωρών, τα μουσεία αποτελούν τον πιο δημοφιλή τουριστικό προορισμό με τις γκαλερί τέχνης και τα μνημεία να έπονται. Όπως αναφέρει η Kirshenblatt-Gimblett (1998: 132), «ο τουρισμός χρειάζεται προορισμούς και τα μουσεία είναι κορυφαία αξιοθέατα». Η αυξανόμενη συμβολή τους στην ελκυστικότητα ενός προορισμού και συνεπώς, στην οικονομία του, παρακινεί τους επαγγελματίες του τουρισμού να τα συμπεριλαμβάνουν στα προγράμματά τους (Capstick, 1985: 366· Stylianos-Lambert, 2011: 403-04).

Παράλληλα, οι ιθύνοντες των μουσείων αντιλαμβάνονται τον εξωστρεφή και δυναμικό ρόλο που αυτά αποκτούν στρέφουν το ενδιαφέρον τους στην ικανοποίηση των αναγκών των επισκεπτών τους. Γι' αυτό επεκτείνουν τις προσφερόμενες υπηρεσίες τους προκαλώντας εισροές εσόδων. Ως προς αυτή την κατεύθυνση συμβάλλουν και οι υπηρεσίες αναψυχής, όπως εστιατόρια, ειδικοί χώροι διοργάνωσης συνεδρίων και άλλων εκδηλώσεων, πωλητήρια βιβλίων και αναμνηστικών δώρων. Κατά συνέπεια, πέραν του πολιτιστικού και εκπαιδευτικού τους χαρακτήρα, τα μουσεία επιτελούν και ψυχαγωγικό ρόλο με σκοπό τη διεύρυνση της τουριστικής αγοράς (Capstick, 1985: 366· Stylianos-Lambert, 2011: 404).

Μεγάλο είναι το ενδιαφέρον στη διεθνή βιβλιογραφία για επενδύσεις σε μουσεία αναγνωρίζοντας με τον τρόπο αυτό το ρόλο τους στην ανάπτυξη των πόλεων. Εμπειρικές μελέτες έχουν διεξαχθεί για να εκτιμήσουν την επίδραση των μουσείων στις

τουριστικές ροές. Εκκινούν από την ανάγκη να αποδειχθεί η συμβολή του πολιτισμού στην τοπική ανάπτυξη.

Όπως επισημαίνει η Capstick (1985: 365), το ενδιαφέρον για την πολιτισμική κληρονομιά εκδηλώνεται παράλληλα με την έκρηξη της τουριστικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με τις ετήσιες εκθέσεις της Βρετανικής Τουριστικής Αρχής κατά την περίοδο 1982-83 ποσοστό μεγαλύτερο του 75% των ξένων επισκεπτών στη Βρετανία συμπεριέλαβε μία τουλάχιστον επίσκεψη σε μουσεία ή γκαλερί τέχνης κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη χώρα, ενώ κατά το ίδιο διάστημα οι επισκέψεις στα μουσεία ανήλθαν στα 51 εκατομμύρια. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως το Μουσείο Επιστημών του Λονδίνου κατάφερε να διατηρηθεί ως το πιο δημοφιλές αξιοθέατο της χώρας ξεπερνώντας σε επισκεψιμότητα παραδοσιακά τουριστικά αξιοθέατα, όπως ο Πύργος του Λονδίνου (Tower of London). Αντίστοιχα, η Συλλογή Burrell (Burrell Collection) στη Γλασκώβη κατάφερε να ξεπεράσει από το φθινόπωρο του 1983, οπότε και εγκαινιάστηκε, το Κάστρο του Εδιμβούργου, το πιο δημοφιλές μέχρι τότε τουριστικό αξιοθέατο στη Σκωτία (Capstick, 1985: 365).

Έρευνα των Carey, Davidson και Sahli (2013: 554) για το Μουσείο Te Papa Tongarewa στη Νέα Ζηλανδία σχετικά με το βαθμό συμβολής του στην τουριστική ανάπτυξη της πρωτεύουσας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η συνεισφορά του μουσείου από την έναρξη της λειτουργίας του το 1998 αποτιμάται θετικά. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας οικονομικές μεθόδους επιβεβαιώνουν ότι τόσο οι τουριστικές αφίξεις όσο και ο αριθμός των διανυκτερεύσεων στην πρωτεύουσα Wellington παρουσιάζουν αύξηση που αποδίδεται στο μουσείο.

3.3 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Τα μουσεία ως σύγχρονες και δυναμικές πολιτιστικές βιομηχανίες συμπεριλαμβάνουν και την «εμπορική λειτουργία» (van Aalst & Boogaarts, 2002: 197). Ο ρόλος τους στην οικονομική ανάπτυξη των αστικών περιοχών που έχουν υποστεί τις επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης και υποφέρουν από πτώση εισοδήματος του πληθυσμού τους απαιτεί μια πιο εξειδικευμένη ανάλυση. Τα μουσεία μπορούν να αποτελέσουν «εργαλεία» για τις πόλεις στην αναπτυξιακή τους διαδικασία. Περιοχές, όπου ο τουρισμός αποτελεί

μέρος της τοπικής τους οικονομίας, τα μουσεία συνεισφέρουν στη μεγιστοποίηση της οικονομικής δύναμής τους (Ambrose, 1993: 10· Δέφνερ και Μεταξάς, 2003: 4-5).

Σύμφωνα με τον Lehman (2001) τα μουσεία επινοούν ποικίλους τρόπους, ώστε να δημιουργήσουν πηγές εισοδήματος και να ενθαρρύνουν την οικονομική δραστηριότητα. Εκτός από το ότι τα ίδια καθίστανται πόλος έλξης για τουρίστες, εμμέσως δημιουργούν και κίνητρα για επενδυτικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες στους τόπους, όπου εδρεύουν, αύξηση της απασχόλησης για τους κατοίκους, ενίσχυση της κατανάλωσης των τοπικών προϊόντων και υπηρεσιών (Kinsey, 2002). Οι Tufts και Milne συμφωνούν στην πολυπλοκότητα της οικονομικής σημαντικότητάς τους για την τοπική ανάπτυξη. Εκφράζουν την άποψη πως «τα μουσεία αντανακλούν μία ουσιώδη αίσθηση ενός συγκεκριμένου χρόνου και τόπου που δεν διατίθεται πουθενά αλλού και βοηθούν στον προσδιορισμό του τουριστικού προϊόντος ως συνόλου» (Tufts & Milne, 1999: 616).

Στο πλαίσιο των προγραμμάτων αστικής αναγέννησης, όπου περιλαμβάνονται και τα μουσεία, στην πλειονότητά τους πρόκειται για μουσεία σύγχρονης τέχνης (ΜΣΤ). Η επιλογή αυτή δεν αποτελεί ένα τυχαίο γεγονός. Ο συγκεκριμένος τύπος μουσείου κρίνεται ως ο καταλληλότερος για την αστική αναγέννηση μιας περιοχής ή πόλης. Μουσεία φυσικής ιστορίας, επιστήμης ή τεχνολογίας θεωρούνται λιγότερο εντυπωσιακά και για αυτό δεν συνηθίζεται να εντάσσονται σε προγράμματα αναγέννησης. Αντιθέτως, τα μουσεία σύγχρονης τέχνης εμφανίζουν έναν χαρακτήρα περισσότερο πρωτοποριακό και σύγχρονο. Οι συλλογές που φιλοξενούν κινούνται σε ένα πιο ιδιαίτερο πνεύμα σε αντίθεση με τις κλασικές δημιουργίες άλλων τύπων μουσείων που, αν και υψηλής καλλιτεχνικής και αισθητικής αξίας, θεωρούνται παρωχημένα και δεν συνάδουν με τον αναζωογονητικό και προοδευτικό χαρακτήρα που επιζητούν οι πόλεις προκειμένου να καταστούν παγκοσμίως αναγνωρίσιμες και ανταγωνιστικές (Baniotopoulou, 2001: 11).

Η καινοτομία των μουσείων σύγχρονης τέχνης έγκειται τόσο στην φυσική παρουσία των καλλιτεχνών σε αυτά όσο και στην αρχιτεκτονική τους. Συμβαίνει πολλές φορές το κτήριο, ως κατασκευή, να θεωρείται περισσότερο σημαντικό από το περιεχόμενό του εξαιτίας του μεταμοντέρνου, διεισδυτικού οπτικά σχεδιασμού του (Μπούνια, 2005: 50). Για τον Lampugnani (2012: 354), ωστόσο, αν και η αρχιτεκτονική επισκιάζει τα εκθέματα καταλαμβάνοντας πρωταγωνιστικό ρόλο, βασισμένος στην μοντερνιστική

πεποιθήση, σύμφωνα με την οποία και η αρχιτεκτονική είναι τέχνη, η επίδραση στη νέα πολιτιστική εικόνα της πόλης αποτιμάται θετικά. Πρόκειται για κτήρια εντυπωσιακής κατασκευής και οπτικής κατανάλωσης που ενδυναμώνουν την πολιτιστική ταυτότητα της πόλης και προάγουν τη θέση της στο διεθνές πολιτιστικό γίγνεσθαι. Αποτελούν τον πυρήνα γύρω από τον οποίο συντελείται η οικονομική και πολιτιστική αναζωογόνηση της τοπικής και ευρύτερης κοινότητας (Μπούνια, 2005: 49-50· Rectanus, 2012: 531).

Οι επιπτώσεις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές είναι άμεσα ορατές και απτές σε τοπικό επίπεδο. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στις περιοχές που εδρεύουν μουσεία σύγχρονης τέχνης τα εισοδήματα των κατοίκων αυξάνονται ως αποτέλεσμα της εισροής τουριστών, ενώ η αξία της ακίνητης περιουσίας υπερδιπλασιάζεται γεγονός που απορρέει και από την ευκολότερη και μεγαλύτερη προσβασιμότητα των επισκεπτών χάρη στην κατασκευή σύγχρονων συγκοινωνιακών υποδομών και δικτύων. Επιπλέον, η άνθηση αυτή συμπαρασύρει και τους υπόλοιπους πολιτιστικούς οργανισμούς στην ενίσχυση της οικονομικής και πολιτιστικής δραστηριότητας μετατρέποντας τις πόλεις σε «πόλεις πολιτισμού» (Μπούνια, 2005: 50).

3.4 ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να επιχειρηθεί μια σύντομη αναφορά σε περιπτώσεις μουσείων σύγχρονης τέχνης, τα οποία έχουν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην αστική αναγέννηση και προσέλκυση τουριστών στις πόλεις, όπου εδρεύουν. Τα παραδείγματα αυτά προέρχονται ως επί το πλείστον από πόλεις της Ευρώπης και αποτελούν επιτυχημένα εγχειρήματα πολιτιστικής πολιτικής ενταγμένα στο πλαίσιο μιας ευρύτερης στρατηγικής αστικής αναζωογόνησης.

Το παγκοσμίου φήμης Εθνικό Κέντρο Τέχνης και Πολιτισμού Ζωρζ Πομπιντού (Centre National d' Art et de Culture Georges Pompidou) είναι ένα από αυτά. Εγκαινιάστηκε το 1977 και βρίσκεται στην περιοχή Μπομπούρ του Παρισιού στη Γαλλία, γι' αυτό και είναι επίσης γνωστό και ως Κέντρο Μπομπούρ ή απλά Μπομπούρ (Beaubourg). Τον σχεδιασμό του ανέλαβαν οι διάσημοι αρχιτέκτονες Renzo Piano και Richard Rogers. Στις εγκαταστάσεις του φιλοξενεί τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Πληροφοριών και το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης. Επιπλέον, υπάρχουν χώροι που διατίθενται για συναυλίες, εκθέσεις και παραστάσεις, ενώ πλαισιώνεται και από κινηματογράφο, βιβλιοπωλείο, εστιατόρια και καφετέριες (Giebelhausen, 2012: 334-35).

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική του κτηρίου, αποτελεί δείγμα μεταμοντέρνας τέχνης και υψηλής τεχνολογίας. Στηρίζεται σε δύο βασικά υλικά, το γυαλί και το μέταλλο και κυριαρχούν τα έντονα χρώματα. Εξωτερικά δεσπόζει ο μεταλλικός σκελετός, ενώ οι κυλιόμενες σκάλες, οι εξωτερικοί αγωγοί και η είσοδος καλύπτονται από γυαλί. Από την ισόγεια είσοδο του Κέντρου μπορεί ο επισκέπτης να κατευθυνθεί προς μια ευρύχωρη πλατεία προορισμένη για αυτοσχέδιες εκδηλώσεις. Ο παραδοσιακός χαρακτήρας του Μουσείου ενσαρκώνει τον πολιτισμό ως συμμετοχική διαδικασία με αποτέλεσμα το Κέντρο να εμπλέκεται με ένα ευρύτερο σύνολο πολιτιστικών δραστηριοτήτων, όπου η τέχνη παράγεται, συλλέγεται, διαδίδεται και καταναλώνεται από ένα διευρυμένο κοινό (Giebelhausen, 2012: 334).

Εικόνα 3.1 Εθνικό Κέντρο Τέχνης και Πολιτισμού Ζωρζ Πομπιντού

Πηγή: <http://www.paris-paris->

[paris.com/paris_landmarks/museums/centre_georges_pompidou_beaubourg_museum](http://www.paris-paris-paris.com/paris_landmarks/museums/centre_georges_pompidou_beaubourg_museum)

Εξίσου σημαντική και γνωστή παγκοσμίως είναι και η πολιτιστική περιοχή του MuseumsQuartier στη Βιέννη. Είναι αφιερωμένη στη σύγχρονη τέχνη και στοχεύει στη βελτίωση της διεθνούς εικόνας της πόλης προκειμένου να την προωθήσει όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερα στο διεθνή τουριστική χάρτη (Καραχάλης & Δέφνερ, 2012: 2). Βρίσκεται στο κέντρο της πόλης από το 2001. Στεγάζεται στους παλιούς αυτοκρατορικούς στάβλους και καταλαμβάνει μία έκταση 53 χιλιάδων τετραγωνικών μέτρων. Περιλαμβάνει πέντε μουσεία, μεταξύ των οποίων το Mumok (Museum

moderner Kunst Stiftung Ludwig Wien) που αποτελεί το μεγαλύτερο μουσείο μοντέρνας τέχνης στην Κεντρική Ευρώπη. Πολλοί μικρότεροι πολιτιστικοί οργανισμοί περιλαμβάνονται και δραστηριοποιούνται στο Quartier 21. Στον ίδιο χώρο υπάρχει πλήθος αιθουσών που φιλοξενεί περιοδικές εκθέσεις τέχνης. Αίθουσες εκδηλώσεων, εκθεσιακοί χώροι, υπαίθρια εστιατόρια, καφετέριες, καταστήματα, γραφεία και δημόσιες αυλές ενσωματώνονται στις εγκαταστάσεις του.

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική του συγκροτήματος, μοντέρνες κατασκευές και ιστορικά κτίρια του 18ου και 19ου αιώνα συνθέτουν ένα μοναδικό αρχιτεκτονικό συνονθύλευμα παλαιού και νέου που αποτελεί πόλο έλξης για σχεδόν 4 εκατομμύρια επισκέπτες ετησίως. Οι γειτονιές του MuseumQuartier και άλλα διάσημα αξιοθέατα της Βιέννης, όπως γκαλερί σύγχρονης τέχνης, πλατείες, εστιατόρια και καφέ διευρύνουν τη δυνατότητα επιλογών των τουριστών.

Εικόνα 3.2 Το MuseumsQuartier στη Βιέννη

Πηγή: <https://www.mqw.at/en/about-us>

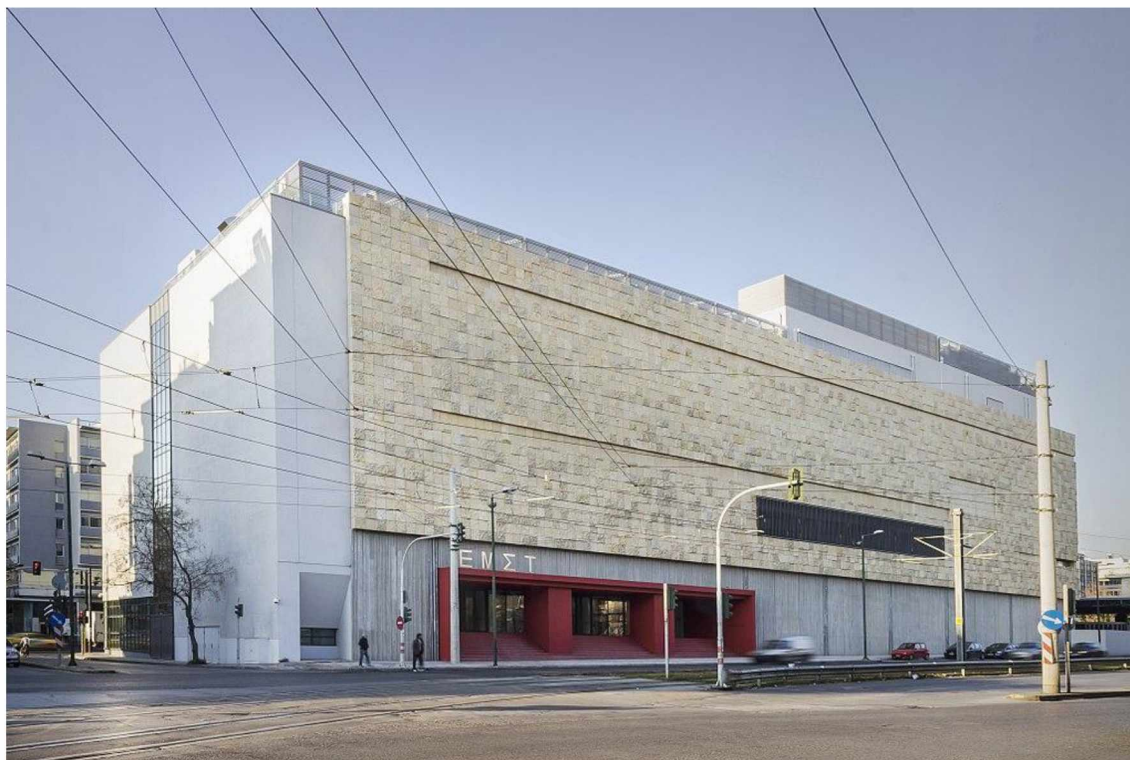
Όσον αφορά στην Ελλάδα, δύο περιπτώσεις ΜΣΤ διαπιστώνεται πως εντάσσονται σε αντίστοιχα προγράμματα στρατηγικών αστικής αναγέννησης. Πρόκειται για το Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης και το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης.

Το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης ξεκίνησε τη λειτουργία του το 2000. Από τον Μάιο του 2015 στεγάζεται μόνιμα στο πρώην εργοστάσιο ζυθοποιίας Fix και αποτελεί

μέρος της βιομηχανικής ιστορίας της Αθήνας και της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Στις εγκαταστάσεις του λειτουργούν χώροι περιοδικών εκθέσεων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων, αίθουσα προβολών, πωλητήριο, καλλιτεχνικό αρχείο, βιβλιοθήκη, καφετέρια, εστιατόριο και άλλα.

Εικόνα 3.3 Το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης

Πηγή: <https://www.emst.gr/to-emst>

Το Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης βρίσκεται στο παλιό συγκρότημα της μονής Λαζαριστών στη Σταυρούπολη δυτικά της Θεσσαλονίκης. Σε μία έκταση συνολικού εμβαδού 20 χιλιάδων τετραγωνικών μέτρων πραγματοποιούνται πολιτιστικές δραστηριότητες. Στο ίδιο κτίριο στεγάζονται τα παραρτήματα του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος (ΚΘΒΕ) και της Κρατικής Ορχήστρας Θεσσαλονίκης, της περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας και η Ανώτερη Σχολή Δραματικής Τέχνης του ΚΘΒΕ. Γειτνιάζει με την Σχολή Καλών Τεχνών του ΑΠΘ αποτελώντας όλα μαζί μια πολιτιστική περιοχή, στην οποία περιλαμβάνονται πωλητήριο, εκθεσιακοί χώροι, βιβλιοθήκη, γραφεία, εστιατόρια, καφετέριες, ξενοδοχείο 5 αστέρων και χώροι αναψυχής. Το γεγονός πως βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από το κέντρο της πόλης επηρεάζει θετικά την επισκεψιμότητά του. Οι αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν στο κτίριο το μετέτρεψαν σε ένα εντυπωσιακό διατηρητέο κτίσμα ορόσημο για την περιοχή.

Εικόνα 3.4 Το Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης

Πηγή: <https://www.greekstatemuseum.com/kmst/museum/locations.html>

ΣΥΝΟΨΗ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ

Κατά το τελευταίο τρίτο του 20ου αιώνα λαμβάνει χώρα μια σειρά μετασχηματισμών ως απόρροια του φαινομένου της αποβιομηχάνισης που θέτει τις παραδοσιακά βιομηχανικές πόλεις της Ευρώπης σε τροχιά παρακμής. Η οικονομία της παραγωγής των αγαθών συρρικνώνεται και τη θέση της καταλαμβάνει η οικονομία της παραγωγής των υπηρεσιών. Η μετάβαση αυτή προκαλεί έντονες επιπτώσεις οικονομικές, κοινωνικές, περιβαλλοντικές (Haughton & Hunter, 1996: 54), αλλά και χωρικές τόσο στον αστικό όσο και στον περιαστικό χώρο. Το γεγονός αυτό συνοδεύεται από την υπολειτουργία ή την εγκατάλειψη των βιομηχανικών ζωνών με αποτέλεσμα τη δημιουργία «αστικών κενών» που απαξιώνουν το χώρο και δημιουργούν ασυνέχειες με τον αστικό ιστό. Οι περιοχές αυτές περιγράφονται στη διεθνή βιβλιογραφία με τον όρο «Brownfields».

Οι πόλεις βρίσκονται αντιμέτωπες με μια νέα πραγματικότητα, στην οποία καλούνται να προσαρμοστούν και να επαναπροσδιορίσουν το ρόλο τους. Αντί να συνεχίσουν την πορεία προς την παρακμή αναζητούν τρόπους προκειμένου να διατηρηθούν και να αναγεννηθούν. Οι εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές ζώνες και τα βιομηχανικά κελύφη γίνονται τα στοιχεία εκείνα που δεν πρέπει να εξοβελιστούν, αλλά να αποτελέσουν το μέσο ανάπτυξής τους. Για να ανακάμψουν οικονομικά και κοινωνικά, οι ιθύνοντες των πόλεων στρέφονται σε στρατηγικές αστικής αναγέννησης μέσω του πολιτισμού. Σύμφωνα με τον Hall (2000: 640), ο πολιτισμός καθίσταται «το μαγικό υποκατάστατο για όλα τα εργοστάσια και τις αποθήκες που χάθηκαν, ο μηχανισμός που θα δημιουργήσει νέες αστικές εικόνες, κάνοντας την πόλη πιο ελκυστική». Για την Zukin (1995: 1-2), ο πολιτισμός εκλαμβάνεται ως επιχειρηματική δραστηριότητα και τουριστικό αξιοθέατο που αποτελεί μοναδικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα των πόλεων.

Βασικό εργαλείο των στρατηγικών αστικής αναγέννησης και ως μέρος του πολιτισμού αναδεικνύονται τα μουσεία. Αυτά, σύμφωνα με τον Τσιώμη (2013: 153), μπορούν να αναζωογονήσουν αποβιομηχανοποιημένες περιοχές και να προσελκύσουν τουρίστες, βοηθώντας τις πόλεις να βελτιώσουν την εικόνα τους, να επικρατήσουν μεταξύ ομοειδών πόλεων Kotler et al. (1999: 152) και να ανασυγκροτηθούν οικονομικά και κοινωνικά. Τα προγράμματα αστικής αναγέννησης εστιάζουν κυρίως στην ίδρυση ΜΣΤ, όπως το παγκοσμίου φήμης Εθνικό Κέντρο Τέχνης και Πολιτισμού Ζωρζ Πομπιντού, καθώς συνάδουν περισσότερο με τον αναζωογονητικό και προοδευτικό

χαρακτήρα που επιζητούν οι πόλεις. Σε αυτό, εκτός από τις συλλογές τους, συμβάλλει και η εντυπωσιακή φουτουριστική αρχιτεκτονική τους. Εξίσου αποτελεσματικά ως προς αυτή την κατεύθυνση αποδεικνύονται και τα μουσεία που προκύπτουν από την επανάχρηση καταφέροντας να διατηρήσουν ταυτόχρονα το βιομηχανικό τους παρελθόν, όπως το βιομηχανικό συγκρότημα πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα στο Βόλο ή το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα.

Ωστόσο, πέρα από την ίδρυση μουσείων ως πυρήνων των στρατηγικών σχεδίων και στο πλαίσιο της αναγέννησης και ανάπτυξης των πόλεων, επιχειρείται μια εξυγίανση των βιομηχανικών περιοχών στο σύνολό τους με την πραγματοποίηση και άλλων παρεμβάσεων. Αφορούν σε πολιτιστικά έργα μικρότερης εμβέλειας, περιβαλλοντικά, υποδομών, όπως συγκοινωνιακών, μεταφορικών ή βελτιώσεων και εξωραϊσμού δημόσιων χώρων με στόχο την βελτίωση της ποιότητας ζωής κατοίκων και επισκεπτών. Ακόμη, περιλαμβάνονται δράσεις που στοχεύουν στην επίτευξη κοινωνικής ισότητας, συνοχής και ενσωμάτωσης.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω δεδομένα, στα επόμενα κεφάλαια θα εξεταστούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα πρώην βιομηχανικών περιοχών, και συγκεκριμένα του Μπιλμπάο και της περιοχής Μπάνκσαϊντ του Λονδίνου, που δεικνύουν ότι ο πολιτισμός μπορεί να συμβάλλει στην αστική αναγέννηση και ανάπτυξη ενός τόπου και για τον λόγο αυτό καθίσταται εργαλείο αστικής αναγέννησης και ανάπτυξης των πόλεων από τις τοπικές αρχές.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ-ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΜΠΙΛΜΠΑΟ****4.1 Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΠΙΛΜΠΑΟ – ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ**

Το Μπιλμπάο είναι παραθαλάσσια πόλη και βρίσκεται στη χώρα των Βάσκων στο βόρειο άκρο της Ιβηρικής Χερσονήσου. Πρόκειται για μία από τις 17 αυτόνομες ισπανικές περιφέρειες και είναι η πρωτεύουσα της επαρχίας Βιζκάγια. Συγκροτείται από το δήμο του Μπιλμπάο και αρκετούς άλλους δήμους (Plöger, 2007: 4). Από τις αρχές του 19ου αιώνα και χάρη στη στρατηγικής σημασίας θέση του στον Ατλαντικό ωκεανό μεταξύ Ευρώπης και Ιβηρικής Χερσονήσου αποτέλεσε διεθνή εμπορικό κόμβο και σημαντικό λιμάνι (Power, 2016: 6).

Χάρτης 4.1: Οι περιφέρειες της Ισπανίας και η γεωγραφική θέση του Μπιλμπάο

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από https://www.researchgate.net/figure/Map-of-Spain-with-the-current-autonomous-regions-and-a-number-of-major-cities_fig3_302305584

Υπήρξε η πρώτη πόλη στην Ισπανία που ανέπτυξε βιομηχανία και προσέλκυσε μεγάλο πληθυσμό και από άλλες πόλεις με αποτέλεσμα την επέκτασή της κατά μήκος του ποταμού Νερβιόν. Η πρώτη μεγάλη φάση της εκβιομηχάνισής της εντοπίζεται στα 1838 με τη δημιουργία της πρώτης βιομηχανίας σιδήρου. Λίγο αργότερα ιδρύεται και η σιδηροδρομική εταιρεία Tudela-Bilbao. Στις δεκαετίες 1950 και 1960 η πόλη γνωρίζει τη δεύτερη μεγάλη φάση της εκβιομηχάνισης δραστηριοποιούμενη στους κλάδους της χαλυβουργίας, των ναυπηγείων και των χημικών προϊόντων καθιστώντας την γρήγορα ως μία από τις πλουσιότερες πόλεις της Ισπανίας (Plöger, 2007: 56· Γκονζάλες, 1994: 81). Η πορεία αυτή, ωστόσο, αρχίζει να ανακόπτεται γύρω στο 1975 οδηγώντας το Μπιλμπάο σε τροχιά αποβιομηχάνισης, όπως συμβαίνει και με άλλες χώρες της Ευρώπης την ίδια περίοδο.

Η χώρα υφίστατο πολιτικούς κλυδωνισμούς ήδη από την έναρξη του εμφυλίου πολέμου το 1936. Οι αντιπαραθέσεις των αντίπαλων παρατάξεων Δημοκρατικών και Εθνικιστών είχαν οδηγήσει την Ισπανία σε διχασμό. Το Μπιλμπάο όντας μέλος της Καταλονίας και της χώρας των Βάσκων τάσσεται με τους Δημοκρατικούς και πολεμά για την αυτονομία του εναντίον του δικτάτορα Φράνκο. Το τέλος του εμφυλίου το 1939 βρίσκει την ισπανική κυβέρνηση ηττημένη και τον Φράνκο στην εξουσία (Power, 2016: 9). Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής ο εθνικισμός ακμάζει με αποτέλεσμα την εμφάνιση της εθνικιστικής αυτονομιστικής οργάνωσης ETA (Euskadi Ta Askatasuna) που προκαλεί βιαιότητες και ένοπλες συγκρούσεις στη χώρα (Zallo & Ayuso, 2009: 13).

Μετά το θάνατο του Φράνκο το 1975 η χώρα έρχεται αντιμέτωπη με σοβαρή κοινωνική και οικονομική κρίση που επέρχεται ως απόρροια της πετρελαϊκής κρίσης του 1973 και της συνακόλουθης βιομηχανικής παρακμής. Μέχρι τη στιγμή εκείνη η βιομηχανική παραγωγή εξυπηρετούσε κατά αποκλειστικότητα την εγχώρια οικονομία, αφού για λόγους πολιτικού ελέγχου απέφευγε τις εξαγωγές και τις ξένες αγορές. Ο υπανάπτυκτος τομέας των υπηρεσιών και το αίτημα για ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) με την ταυτόχρονη εγκατάλειψη της κυβερνητικής προστασίας της βιομηχανίας οδήγησαν στην εξαφάνιση των παραδοσιακών βιομηχανιών του Μπιλμπάο επιδρώντας αρνητικά και στον κοινωνικό και περιβαλλοντικό χαρακτήρα της πόλης (Baniotopoulou, 2001: 3).

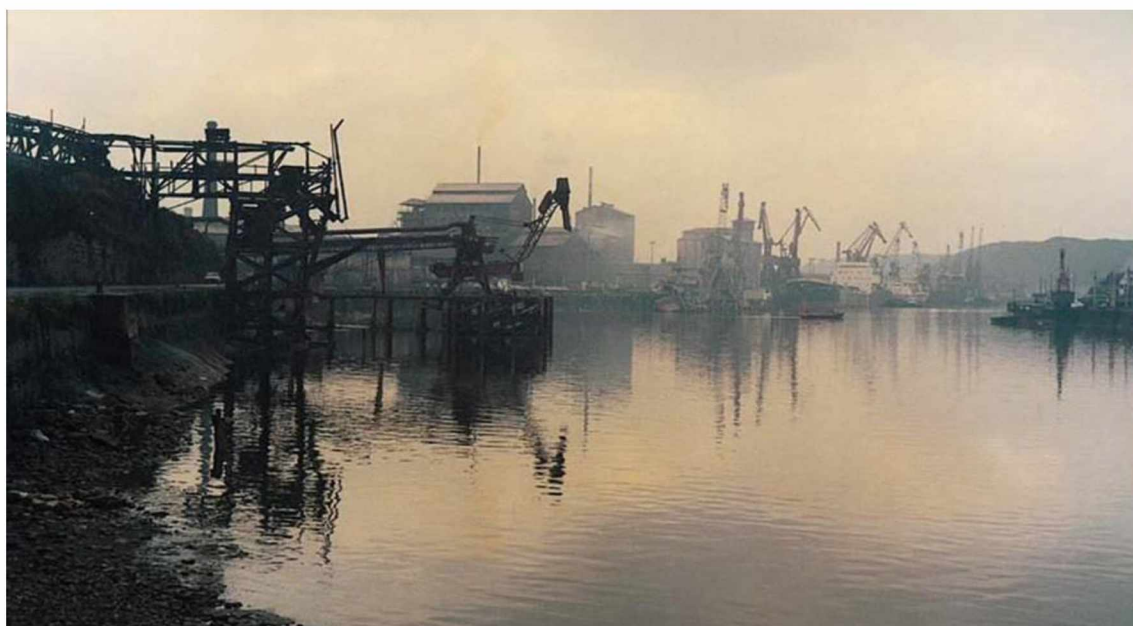
Ανεργία, φτώχεια και περιθωριοποίηση έφτασαν στο απόγειό τους (Smith, 2003: 168). Η πόλη έρχεται ταυτόχρονα αντιμέτωπη με το φαινόμενο του υπερπληθυσμού και των παραγκουπόλεων (Power, 2016: 9). Σημαντικά είναι και τα ζητήματα που αφορούν στην ανεπάρκεια του αποχετευτικού συστήματος και της παροχής νερού, αλλά και τα περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως ο μολυσμένος ποταμός Νερβιόν που διασπά την πόλη σε δύο πλευρές: την αριστερή, στην οποία παραμένει η εργατική τάξη με υψηλά ποσοστά ανεργίας μετά και την εγκατάλειψη των βιομηχανιών και τη δεξιά πλευρά, όπου συγκεντρώνεται η ευκατάστατη αστική τάξη (Martinez-Perez, 2014: 123).

Εικόνα 4.1: Το βιομηχανικό Μπιλμπάο

Πηγή: <https://www.bizkaiatalent.eus/en/pais-vasco-te-espera/senas-de-identidad/indiscutible-mundial-regeneracion/>

Εικόνα 4.2: Περιβαλλοντική μόλυνση και εγκαταλελειμμένες περιοχές

Πηγή: Plöger, 2007: 14

Κάτω από αυτές τις συνθήκες προέβαλε επιτακτική η ανάγκη για εξεύρεση λύσης στην κατεύθυνση διεξόδου από την κρίση. Η πόλη ήταν αναγκασμένη να ανακαλύψει εκ νέου τον εαυτό της και να αναγεννηθεί από τις στάχτες της. Η πολιτιστική πολιτική επιλέχθηκε ως η πιο ιδανική επιλογή, αφού την περίοδο εκείνη αποτελούσε και παγκόσμια τάση για περιπτώσεις πόλεων ή περιοχών που έχρηζαν παρέμβασης.

Η βασκική κυβέρνηση έθεσε σε ισχύ το στρατηγικό της σχέδιο προκειμένου να καταστήσει την πόλη και πάλι ανταγωνιστική. Η δημιουργία ενός μεγάλου πολιτιστικού χώρου θα μεταμόρφωνε την πόλη σε οικονομικό και πολιτιστικό πόλο συντελώντας ταυτόχρονα στη μετατροπή της σε διεθνή τουριστικό προορισμό. Η ίδρυση του Μουσείου Guggenheim υπήρξε η αιχμή του δόρατος για την αναζωογόνησή της. Το πρόγραμμα στρατηγικής αναγέννησης μέσω του πολιτισμού θα περιελάμβανε, εκτός από την κατασκευή του Μουσείου, βελτίωση των υποδομών και της προσβασιμότητας, αλλά και προώθηση νέων δραστηριοτήτων (ελεύθερος χρόνος, υπηρεσίες, κ.ά.) με σκοπό την κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική αναμόρφωση της πόλης (Smith, 2003: 168).

4.2 ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Οι συνθήκες που περιγράφηκαν παραπάνω οδηγούν από πολύ νωρίς τους ιθύνοντες της πόλης να αναλάβουν δράση προκειμένου να οδηγήσουν το Μπιλμπάο στην αναβίωσή του και να δώσουν ώθηση στην ανάπτυξή του (Sainz, 2012: 113) καθιστώντας το ξανά ανταγωνιστικό. Η δύναμη της επένδυσης στον τομέα του πολιτισμού επιλέγεται ως η προσφορότερη λύση.

Η συνεργασία μεταξύ των τριών βαθμίδων αυτοδιοίκησης κρίνεται απαραίτητη για την επίτευξη του στόχου. Ο δήμος, η κυβέρνηση της επαρχίας Βιζκάγια και η κυβέρνηση της χώρας των Βάσκων αποφασίζουν από κοινού την κατάρτιση Στρατηγικού Σχεδίου (Strategic Plan), ώστε να αλλάξει η εικόνα της πόλης μετατρέποντάς την σε οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο του Ατλαντικού Άξονα. Ο οργανισμός Bilbao Metropoli-30, που συστήνεται το 1991 για τον σκοπό αυτό, αναλαμβάνει την έρευνα, τον σχεδιασμό και την εφαρμογή του, ενώ ο προϋπολογισμός του κόστους υλοποίησής του αγγίζει το 1,5 δισεκατομμύριο δολάρια.

Στα βασικά σημεία του σχεδίου συμπεριλαμβάνονται:

- α. επέκταση και εκσυγχρονισμός του λιμανιού και του αεροδρομίου
- β. κατασκευή πεζογέφυρας
- γ. νέες μεταφορικές υποδομές
- δ. ανάπλαση του παραποτάμιου μετώπου Abandoibarra στις όχθες του ποταμού Nerβιόν συμπεριλαμβανομένου ενός συγκροτήματος γραφείων και εμπορικών κέντρων
- ε. κατασκευή Μεγάρου Μουσικής και Συνεδρίων
- στ. κατασκευή του Μουσείου Guggenheim

Πιο αναλυτικά και όσον αφορά στην υποστήριξη και προώθηση του πολιτιστικού τομέα περιλαμβάνονται:

- ενίσχυση του δικτύου των μουσείων
- δημιουργία νέων πολιτιστικών υποδομών, όπως το Alhóndiga Bilbao
- πολιτιστικός προγραμματισμός σε επίπεδο γειτονιάς με εκδηλώσεις θεατρικές, μουσικές κ.ά. σε συνεργασία με τοπικούς πολιτιστικούς οργανισμούς
- προώθηση της καλλιτεχνικής δημιουργίας και κατάρτισης (Bilbao Art, Bilbaoeszena, Bilbao Musika, Bilbao Film Commission, διαγωνισμούς λογοτεχνίας)
- ενεργοποίηση δικτύου για την οργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων αναφοράς (the Bilbao ZINEB International Documentary and Short Film Festival, the Bilboko Kalealdia Theater and Street Arts Festival, the Basque FEST Festival, the Bilbao Bad Festival of Theater and Contemporary Dance, the Bilbao Fant Festival of Fantastic Cinema, Poetry Week, the ABAO opera season, the Musika-Music Festival of Classical Music)
- συνεργασία των δημοτικών θεάτρων (Arriaga and Campos) με ιδιωτικές αίθουσες (Hacería, Fundición, Pabellón 6) (Agenda 21 for culture, 2014: 4).

Το σχέδιο της αστικής αναγέννησης που τίθεται σε εφαρμογή έχει ως σκοπό την εδραίωση του πολιτισμού ως την κινητήρια δύναμη της οικονομικής δραστηριότητας και του κοινωνικού μετασχηματισμού στο πλαίσιο ανάπτυξης της πόλης και την

ενίσχυση της θέσης της ως ανταγωνιστικής και ελκυστικής πόλης στο διεθνές σύστημα μεταξύ πόλεων με παγκόσμιο κύρος (Sainz, 2012: 112-3).

Ειδικότεροι στόχοι καθίστανται:

- η αστική, οικονομική και κοινωνική αναγέννηση του Μπιλμπάο
- ο μετασχηματισμός της οικονομικής και αστικής ανάπτυξής του
- η διεθνοποίηση της πόλης και η διαμόρφωσή της ως ελκυστικής παγκόσμιας πόλης προκειμένου να προσελκύσει εταιρείες, επαγγελματίες, ερευνητές κ.λπ.
- η βελτίωση της ποιότητας ζωής και της ευημερίας των κατοίκων της (Agenda 21 for culture, 2014: 4).

Πιο συγκεκριμένα, και σε σχέση με την υλοποίηση των προγραμμάτων πολιτιστικής πολιτικής διακρίνονται τρεις φάσεις. Η πρώτη ορίζεται μεταξύ 1990-1997. Πρόκειται για την περίοδο που το Μπιλμπάο καθιερώνει την επένδυση στον πολιτισμό ως την κινητήρια δύναμη της οικονομίας του. Γι' αυτό, το 1991 αποφασίζει να αναπτύξει σχέδιο για την κατασκευή του Μουσείου Guggenheim προσδοκώντας να καταστεί παγκοσμίως το σύμβολο της οικονομίας του. Το 1998, ένα χρόνο μετά τα εγκαίνια του Μουσείου, ιδρύει το Κέντρο Καλλιτεχνικής Παραγωγής και Εκδηλώσεων BilbaoArte και το 1999 το Μέγαρο Μουσικής και Συνεδρίων (Euskalduna Palace) σχεδιασμένο από τους Federico Soriano και Dolores Palacios (Agenda 21 for culture, 2014: 5).

Στη δεύτερη φάση, 1997-2010, επιδιώκεται η μετατροπή του Μπιλμπάο σε πολιτιστική πόλη αναφοράς. Έχοντας καθιερώσει τον πολιτισμό ως εργαλείο ανάπτυξης, το Μπιλμπάο επικεντρώνεται στην αξιοποίηση των υφιστάμενων πολιτιστικών υποδομών, αλλά και στη δημιουργία νέων, όπως του Alhóndiga Bilbao. Παράλληλα, εντατικοποιούνται οι προσπάθειες σχεδιασμού και προώθησης του πολιτιστικού προγράμματος για την ικανοποίηση των αναγκών του κοινού.

Στην τρίτη φάση, που ξεκινά το 2010 μέχρι και σήμερα, στόχος καθίσταται η ενίσχυση της οικονομικής διάστασης των τεχνών και του πολιτισμού, ώστε να καταστεί η πόλη ανταγωνιστική σε τομείς με καλύτερες προοπτικές. Παράλληλα, θεμελιώδη ρόλο θα διαδραματίσει την ίδια περίοδο η εκμετάλλευση της πρώην βιομηχανικής τοποθεσίας Zorrotzaurre. Η οικονομική διάσταση του πολιτισμού συνεπάγεται την υποστήριξη της

επιχειρηματικότητας στον τομέα δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για ανάπτυξη μέσω παραδοσιακών τρόπων, όπως οι οικονομικές ενισχύσεις και χρηματοδοτήσεις ή μέσω νέων που σχετίζονται με το δημιουργικό περιβάλλον (χώροι συσκέψεων, δίκτυα, καλλιτεχνική δημιουργία).

Σύμφωνα με τις δηλώσεις της Ibone Bengoetxea, αντιδημάρχου του Μπιλμπάο και δημοτικής συμβούλου Εκπαίδευσης και Πολιτισμού στην πρώτη Σύνοδο Κορυφής του ΟΗΕ για τον Πολιτισμό και τις Αειφόρους/Βιώσιμες Πόλεις (Culture Summit of United States and Local Governments-UCLG), που πραγματοποιήθηκε στις 18-20 Μαρτίου 2015 στο Μπιλμπάο με τη συμμετοχή 300 εκπροσώπων από 75 πόλεις και 69 τοπικούς, εθνικούς και διεθνείς οργανισμούς, στον απολογισμό των ετών 2004-2015, η στρατηγική της πόλης για τον πολιτισμό και τη βιωσιμότητά της περιστράφηκε γύρω από τέσσερις τομείς:

- τη βελτίωση του δομημένου και κοινωνικού περιβάλλοντος
- την αναζήτηση εσωτερικής και εξωτερικής διασύνδεσης σχεδιάζοντας μία πόλη για τους κατοίκους της
- την προώθηση της συνεργασίας και της συμμετοχής σε ένα περιβάλλον που έχει πληγεί από κρίσεις και
- την ενσωμάτωση του πολιτισμού ως άξονα που διατρέχει τις τρεις προαναφερθείσες περιοχές και συνεισφέρει στο κοινωνικό κεφάλαιο και την αλλαγή (UCLG Culture Summit, 2015: 3, 40-1).

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζει ο ΟΗΕ για τον Πολιτισμό και τις Αειφόρους/Βιώσιμες Πόλεις (UCLG) στην έκθεσή του για το πρότυπο «Ατζέντα 21 για τον πολιτισμό» (Agenda 21 for culture, 2014) για το διάστημα 1990-2014, το Μπιλμπάο έχει ήδη μετατραπεί σε κέντρο πολιτιστικής δραστηριότητας και δημιουργίας. Εκτός από το Μουσείο Guggenheim και το Μέγαρο Μουσικής και Συνεδρίων που ταυτίζουν την πόλη με τον πολιτισμό δίνοντας ώθηση στην τουριστική βιομηχανία, ένα πλήθος ακόμη δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων ενισχύει τη νέα πολιτιστική του ταυτότητα.

Για το χρονικό διάστημα 1997-2014 πραγματοποιούνται 2.132 πολιτιστικές εκδηλώσεις ετησίως παρουσιάζοντας αύξηση στον τομέα Τέχνης και Πολιτισμού κατά 4% σε σχέση

με την προηγούμενη δεκαετία. Παρατηρείται επίσης, ανάπτυξη 5,5% του ΑΕΠ του Μπιλμπάο χάρη στη μεγάλη αύξηση του πολιτιστικού τουρισμού που οφείλεται κυρίως στο Μουσείο Guggenheim, για το οποίο θα γίνεις λόγος εκτενέστερα στη συνέχεια (Agenda 21 for culture, 2014: 6).

Σημαντική είναι και η συνεισφορά του Euskalduna Palace για την ίδια χρονική περίοδο στο ΑΕΠ της πόλης. Τα 7 εκατομμύρια ανθρώπων που έχουν επισκεφθεί το Κέντρο για να παρακολουθήσουν 5.777 συνέδρια και εκδηλώσεις, και 4.400 μουσικές και καλλιτεχνικές παραστάσεις υπολογίζεται ότι έχουν συνεισφέρει 1,035 εκατομμύρια ευρώ, δηλαδή 12 φορές πάνω από το κόστος κατασκευής του, ενώ το σωρευμένο πλεόνασμα φτάνει τα 9 εκατομμύρια ευρώ. Οι κατά μέσο όρο 1.200 ετήσιες θέσεις εργασίας (άμεσες, έμμεσες και επαγόμενες) που δημιουργεί συνεισφέρουν 90 εκατομμύρια ευρώ στα φορολογικά έσοδα (Agenda 21 for culture, 2014: 6).

Το Κέντρο Euskalduna του Μπιλμπάο είναι το μεγαλύτερο Κέντρο αυτού του είδους στην Αυτόνομη Περιφέρεια των Βάσκων χωρητικότητας άνω των 4.200 ατόμων, αποτελούμενο από ένα μεγάλο αμφιθέατρο με 2.164 θέσεις και 18 ανεξάρτητες αίθουσες, όπου μπορούν να πραγματοποιηθούν πολλές παραστάσεις ταυτόχρονα. Σχεδιασμένο από τους αρχιτέκτονες Soriano και Palacios, εγκαινιάζεται τον Φεβρουάριο του 1999 και συμβολίζει το τελευταίο πλοίο που κατασκευάστηκε στο πρώην ναυπηγείο Euskalduna. Πρόκειται για ένα τεράστιο πολυλειτουργικό συγκρότημα 53.000 τετραγωνικών μέτρων στην καρδιά της πόλης. Η κύρια σκηνή του, 1.770 τετραγωνικών μέτρων, φιλοξενεί τις πιο φιλόδοξες παραστάσεις.

Εικόνα 4.3: Το Κέντρο Euskalduna στο Μπιλμπάο

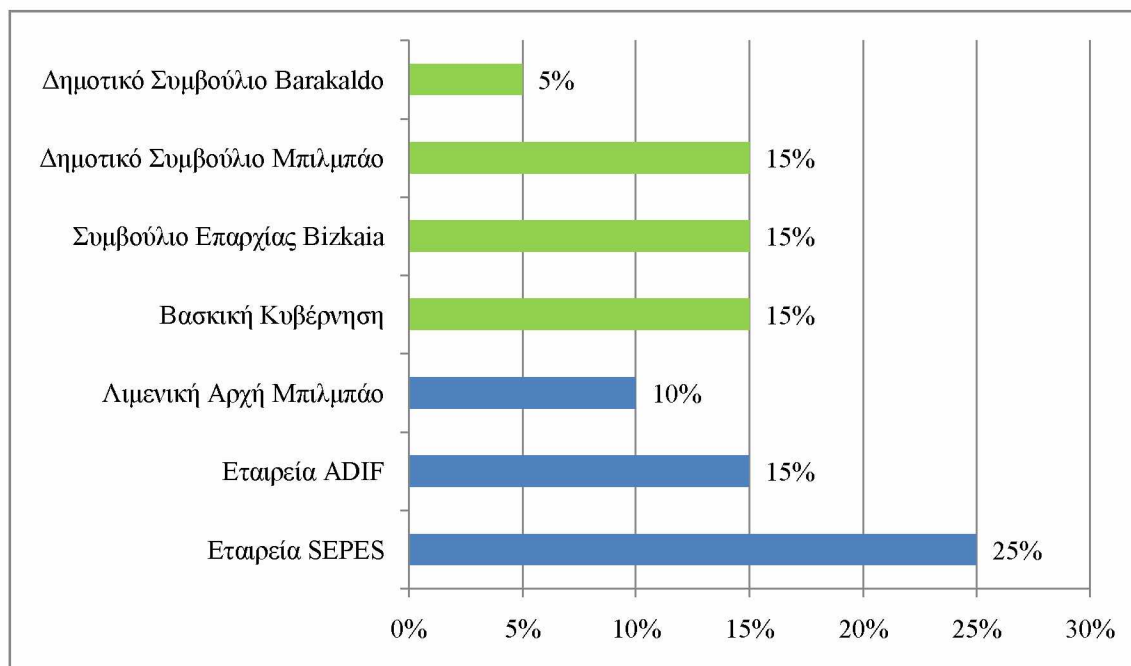

Πηγή: <https://www.euskaldunabilbao.com/en/>

Σημαντική ως προς τον τομέα του πολιτισμού είναι και η πρώην βιομηχανική τοποθεσία Zorrotzaurre. Σε συνεργασία με τον Πολιτιστικό Σύλλογο HACERIA και μέσω του έργου ZAWP Bilbao-Zorrotzaurre Art Work in Progress, τα παλιά βιομηχανικά κτήρια μετατράπηκαν σε σκηνές για πρωτοποριακές παραγωγές. Ακόμη, η δημοτική αρχή του Μπιλμπάο έχοντας ως θεμελιώδη αρχή την ισότητα γυναικών και ανδρών και χρησιμοποιώντας τον πολιτισμό ως μέσο κοινωνικής συνοχής και άμβλυνσης των ανισοτήτων, πραγματοποιεί προγράμματα και σεμινάρια για την τόνωση του ρόλου των γυναικών. Τέτοια είναι το πρόγραμμα του Θεάτρου Arriaga για γυναίκες που κινδυνεύουν με κοινωνικό αποκλεισμό, η εκπομπή «Γυναίκες επιστήμονες» (Women that Make Science) και πολιτιστικά και κοινωνικά εργαστήρια για γυναίκες.

4.3 ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΒΕΛΤΙΩΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΩΝ

Το 1997 ο οργανισμός Bilbao Ria 2000 επιφορτίζεται με το καθήκον αξιοποίησης των πρώην εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών περιοχών του Μπιλμπάο. Συστήνεται στις 19 Νοεμβρίου 1992 ως Ανώνυμη Εταιρεία Ειδικού Σκοπού που ελέγχεται από το δημόσιο με μετόχους την κεντρική κυβέρνηση που κατέχει μερίδιο 50% μέσω εταιρειών (SEPES - Public Business Land Entity-, Port Authority of Bilbao, ADIF) και την τοπική και περιφερειακή διοίκηση με ίσο μερίδιο (Βασκική Κυβέρνηση, Συμβούλιο Επαρχίας Βιζκάγια, Δημοτικό Συμβούλιο Μπιλμπάο και Δημοτικό Συμβούλιο Μπαρακάλδο). Ο δήμαρχος του Μπιλμπάο προεδρεύει της εταιρείας. Βασικός σκοπός της είναι η διαχείριση και η μεγάλης κλίμακας αναζωογόνηση πρώην εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών, λιμενικών ή μεταφορικών υποδομών. Στόχο αποτελεί η δημιουργία νέων ευκαιριών για ανανέωση, ο μετασχηματισμός και η βελτίωση των εκτάσεων αυτών (Martinez-Perez, 2014: 124).

Γράφημα 4.1: Οι εταίροι της Bilbao Ria 2000

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από <https://www.bilbaoria2000.org/en/bilbao-ria-2000/what-is-bilbao-ria-2000/>

Στην περίπτωση του Μπιλμπάο αναλαμβάνει την αξιοποίηση τεσσάρων «περιοχών-ευκαιριών» (opportunity areas):

- της εγκαταλελειμμένης περιοχής (brownfield) Abandoibarra, όπου παλαιότερα υπήρχαν λιμενικές και σιδηροδρομικές υποδομές στην όχθη του ποταμού. Το έργο περιλαμβάνει τη μετατροπή της περιοχής στη νέα καρδιά του Μπιλμπάο με επίκεντρο νέες επενδύσεις.
- τη Χερσόνησο Zorrotzaurre, όπου υπήρχαν λιμενικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις, καθώς και ορισμένες κατοικίες. Στην περίπτωση αυτή το έργο περιλαμβάνει αναδιάρθρωση χρήσεων και μελλοντική επέκταση προς την περιοχή Abandoibarra
- την περιοχή Ametzola/Eskurtze νότια του κεντρικού Μπιλμπάο που είναι πυκνοκατοικημένη, όπου επιχειρείται προσπάθεια υπέρβασης των φυσικών διαιρέσεων εξαιτίας των σιδηροδρομικών γραμμών και
- τις περιοχές Miribilla και Mogo, όπου υπήρχαν ορυχεία, με το σχέδιο να προβλέπει ανάκτησή τους μέσω της κατασκευής νέων κατοικιών (Plöger, 2007: 19).

Για την επανάχρηση των περιοχών αυτών η εταιρεία επενδύει συνολικά 560 εκατομμύρια ευρώ από το 1997 μέχρι το 2006 (Plöger, 2007: 19). Στόχος της είναι να μετατρέψει τις παρηκμασμένες περιοχές σε ελκυστικές για επενδύσεις και να καταστήσει το Μπιλμπάο τη νέα μεταβιομηχανική μητρόπολη του 21ου αιώνα (Rodriguez, Martinez & Guenaga, 2001: 170).

Εικόνα 4.4: Όψεις της περιοχής Abandoibarra πριν και μετά την αναζωογόνηση

Πηγή: <https://www.bilbaoria2000.org/en/actions/abandoibarra/>

Εικόνα 4.5: Περιοχή Ametzola: Ξεπερνώντας τις φυσικές διαίρεσεις

Πηγή: <https://www.bilbaoria2000.org/en/actions/ametzola/>

Εικόνα 4.6: Περιοχή Miribilla: Συγκροτήματα νέων κατοικιών

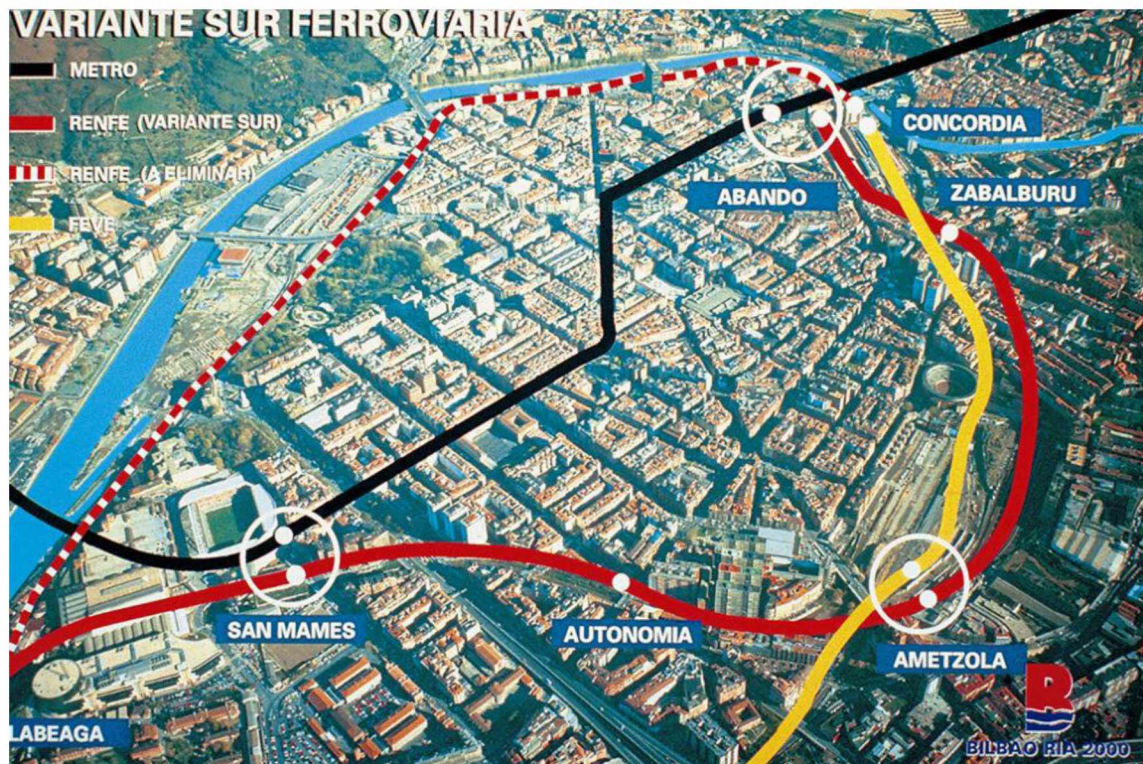
Πηγή: <https://agvar.es/en/proyecto/87-viviendas-libres-en-miribilla-bilbao/>

Η ανάπλαση των περιοχών αυτών, ωστόσο, απαιτούσε τον καθαρισμό του εδάφους από τα απόβλητα. Για τη βελτίωση του φυσικού περιβάλλοντος απαραίτητη κρίθηκε και η υλοποίηση έργων, όπως η εγκατάσταση νέου συστήματος καθαρισμού του νερού. Ο ποταμός ήταν μολυσμένος τόσο από τα βιομηχανικά απόβλητα όσο και από τα μη επεξεργασμένα οικιακά λύματα. Το κόστος της επένδυσης αυτής ανέρχεται στο 1 δισεκατομμύριο ευρώ και ολοκληρώνεται το 2006 (Plöger, 2007: 22-3).

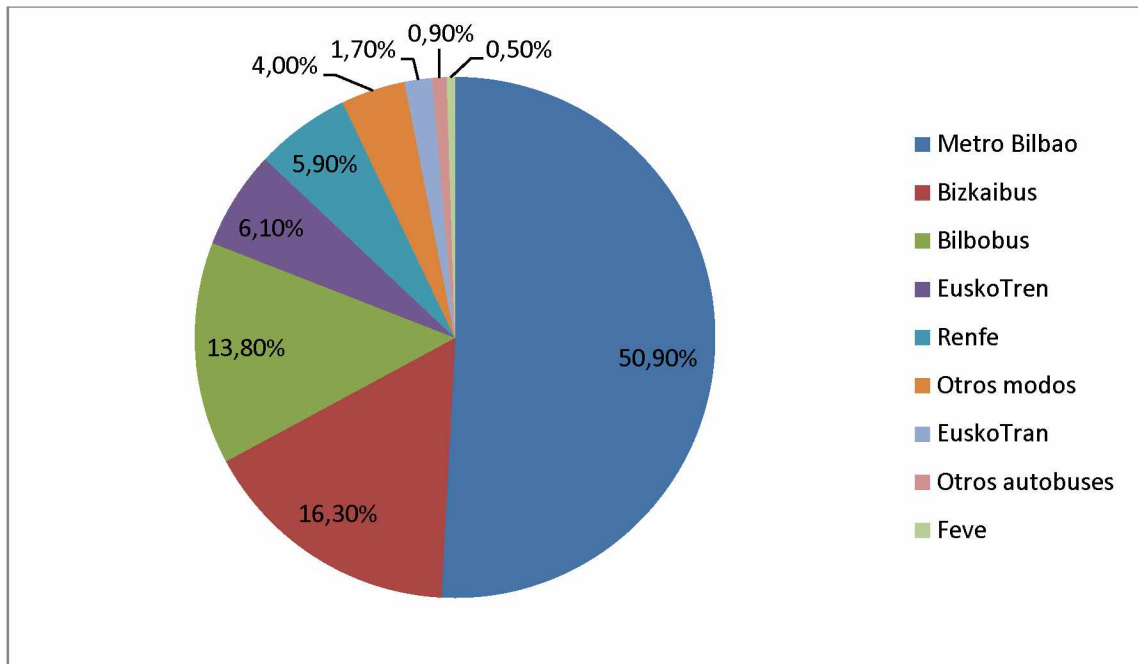
Σημαντικές υπήρξαν και οι επενδύσεις στις μεταφορικές υποδομές με στόχο την βελτίωση της προσβασιμότητας και της ανάπτυξης του δικτύου. Η χρηματοδότηση προήλθε εξ ολοκλήρου από τον δημόσιο τομέα και περιλαμβάνει τη δημιουργία νέου συστήματος μετρό με σταθμούς σχεδιασμένους από τον αρχιτέκτονα Norman Foster. Πρόκειται για το πρώτο μεγάλο έργο που με την ολοκλήρωσή του φέρνει νέα πνοή στην περιοχή και αναπτρώνει τις ελπίδες των κατοίκων για ανάκαμψη. Επιπλέον, οι σιδηροδρομικές εταιρείες RENFE και FEVE εκσυγχρονίζουν το σιδηροδρομικό δίκτυο των προαστιακών συρμών, ενώ προστίθεται και μία νέα γραμμή τραμ που συνδέει τις κεντρικές περιοχές της πόλης και διασχίζει κατά μήκος την αναζωογονημένη προκυμαία. Εγκαινιάζεται το 2002 και διοικείται από τον βασκική κοινοπραξία μεταφορών Euskotren μέχρι και σήμερα. Εκσυγχρονίζεται επίσης, και το σύστημα λεωφορείων με τις δημόσιες εταιρείες Bilbobus και Bizkaibus αστικών και υπεραστικών γραμμών (Plöger, 2007: 21-2).

Εικόνα 4.7: Το δίκτυο των μεταφορικών υποδομών

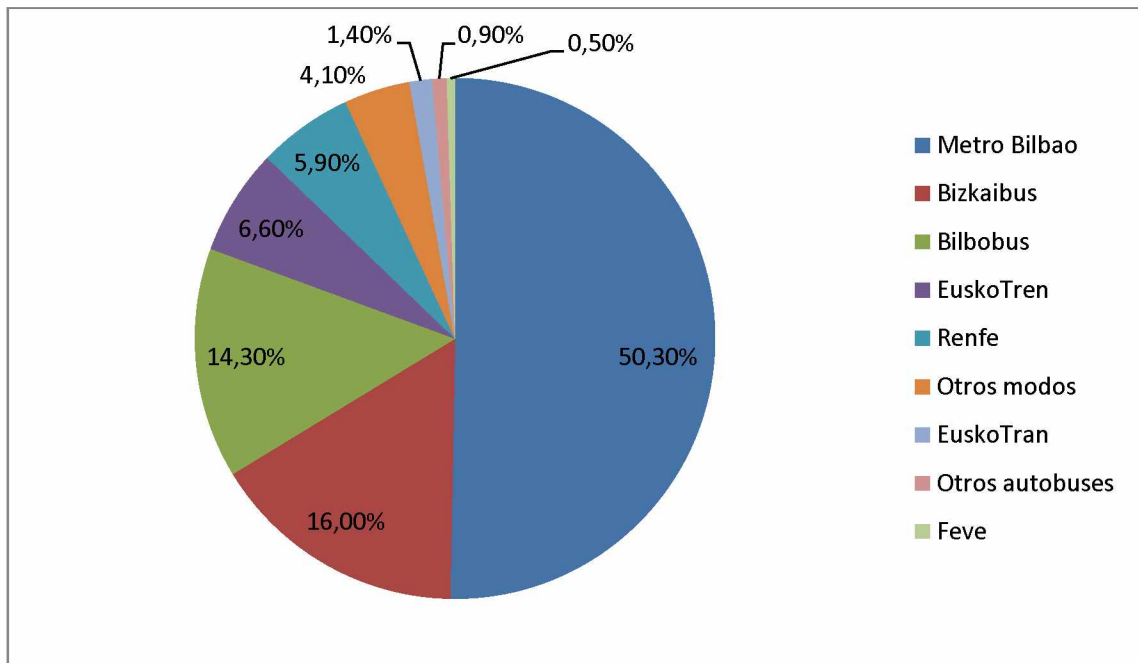

Πηγή: <https://www.bilbaoria2000.org/en/actions/rail-infrastructures/cercanias-southern-line/>

Σύμφωνα με έκθεση του 2019 για τα μέσα μαζικής μεταφοράς (MMM) της Βιζκάγια, η γραμμή του μετρό του Μπιλμπάο αποτελεί την πιο δημοφιλή επιλογή για την μετακίνηση των επιβατών, καθώς συγκεντρώνει το 50,9% των προτιμήσεων. Έπεται η εταιρεία αστικών συγκοινωνιών Bizkaibus με 16,3%, ακολουθεί η Bilbobus με ποσοστό 13,8%, η Euskotren με 6,1% και την πεντάδα συμπληρώνει η σιδηροδρομική εταιρεία Renfe με 5,9% (CTB, 2019). Για το έτος 2020 τα ποσοστά παραμένουν στα ίδια σχεδόν επίπεδα με το 2019, όπως αποτυπώνεται και στο σχετικό γράφημα (CTB, 2020).

Γράφημα 4.2: Ποσοστά χρήσης των μεταφορικών μέσων (2019)

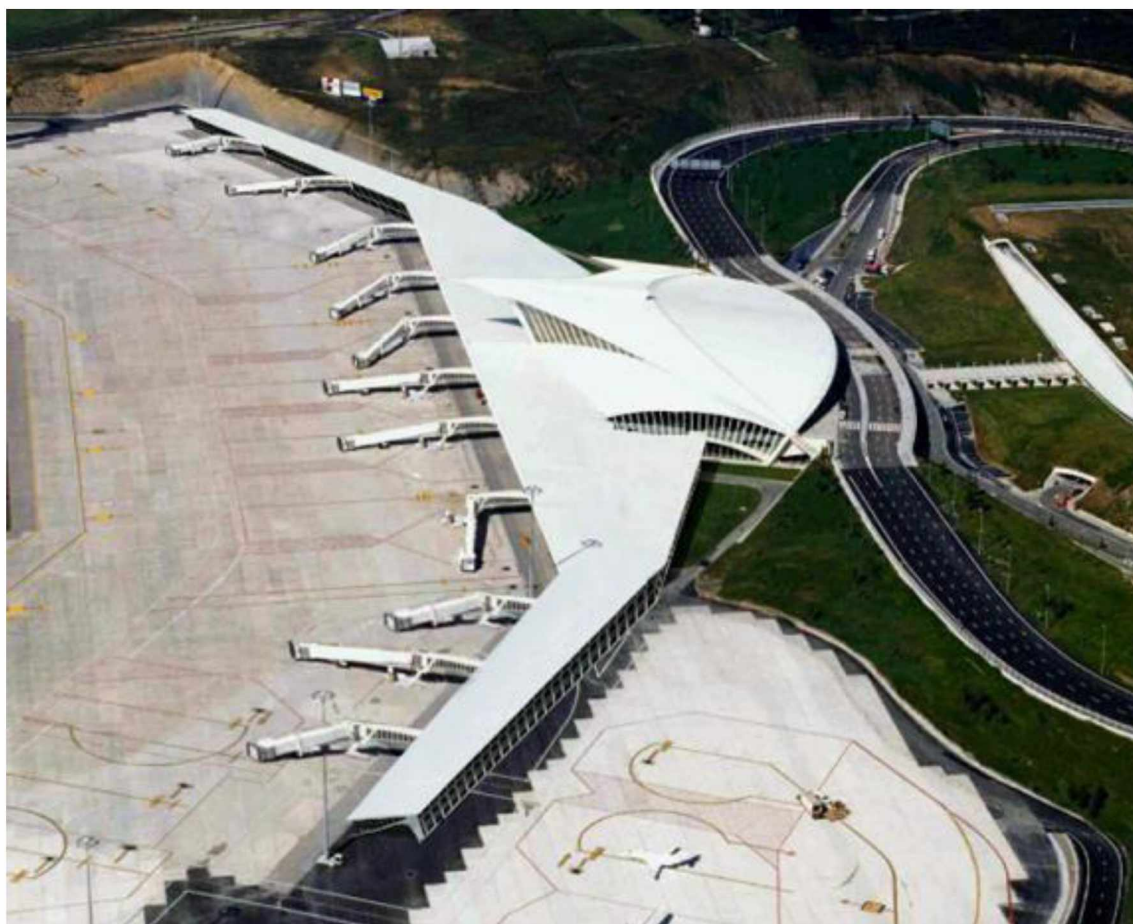
Πηγή: Ιδία επεξεργασία από CTB, 2019

Γράφημα 4.3: Ποσοστά χρήσης των μεταφορικών μέσων (2020)

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από CTB, 2020

Άλλη σημαντική επένδυση υπήρξε ο εκσυγχρονισμός και η αναβάθμιση του αεροδρομίου το Νοέμβριο του 2000. Ένας νέος τερματικός σταθμός με 4 πύλες επιβίβασης, σχεδιασμένος από τον αρχιτέκτονα Santiago Calatrava, επεκτείνει τις εγκαταστάσεις του αεροδρομίου (Plöger, 2007: 22) που μέχρι τη στιγμή εκείνη έχει τη δυνατότητα να ανταποκριθεί μόνο στις εσωτερικές πτήσεις και δεν είναι εφικτό να λειτουργήσει ως συγκοινωνιακός κόμβος για την αναπτυσσόμενη περιοχή του Μπιλμπάο. Μέχρι το 2005 το αεροδρόμιο εξυπηρετούσε 3,8 εκατομμύρια επιβάτες ετησίως, δηλαδή το 25% των διεθνών πτήσεων και 4.000 τόνους φορτίου. Το 2018 εξυπηρέτησε 5.905.804 επιβάτες συνδέοντας στη Βόρεια Ισπανία με τις πόλεις της υπόλοιπης χώρας, αλλά και την Ευρώπη. Σήμερα το σχέδιο προβλέπει μελλοντική κατασκευή βοηθητικών εγκαταστάσεων, όπως ξενοδοχεία και συγκρότημα αναψυχής (Plöger, 2007: 22· Sondica Airport Bilbao)

Εικόνα 4.8: Το αεροδρόμιο Sondica του Μπιλμπάο

Πηγή: <https://calatrava.com/projects/sondica-airport-bilbao.html>

Σημαντική ήταν και η επέκταση του λιμανιού. Νέες εγκαταστάσεις αντικατέστησαν τις περισσότερες από τις παλαιότερες κατά μήκος του ποταμού. Στόχος των παραπάνω επενδύσεων ήταν η βελτίωση της προσβασιμότητας του Μπιλμπάο τόσο για τους επιβάτες όσο και για τα εμπορεύματα. Η βελτίωση των υποδομών και τα έργα αστικής αναγέννησης των Brownfields στο Μπιλμπάο οδήγησαν στην αναγνώριση της επιτυχίας των προσπαθειών αυτών από διεθνείς οργανισμούς, γεγονός που επικυρώθηκε με την απονομή πλήθους βραβείων για την πόλη και τον μετασχηματισμό της σε κέντρο πολιτισμού και τουρισμού. Χαρακτηριστική είναι η πιο πρόσφατη διάκριση για το Μπιλμπάο, το οποίο ανακηρύχθηκε σε Ευρωπαϊκή Πόλη της χρονιάς στα βραβεία Urbanism 2018. Οι κριτές της Ακαδημίας Πολεοδομίας (the Academy of Urbanism) επαίνεσαν την πόλη για την φυσική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική μεταμόρφωσή της που πέτυχε τα τελευταία 30 χρόνια μέσω επενδύσεων στον πολιτισμό και χάρη στην τολμηρή, έξυπνη και αποτελεσματική ηγεσία της (The Academy of Urbanism, 2018).

4.4 ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ GUGGENHEIM

Η δημιουργία του Μουσείου Guggenheim εντάσσεται στο στρατηγικό σχέδιο Αναγέννησης Bilbao Metropoli-30. Υπήρξε αποτέλεσμα της συμφωνίας μεταξύ της κυβέρνησης των Βάσκων, της Bilbao Ria 2000 και του Ιδρύματος Solomon R. Guggenheim με έδρα τη Νέα Υόρκη. Σκοπός ήταν η ανάπτυξη της πόλης του Μπιλμπάο, η ενίσχυση της εικόνας της και η προσέλκυση ξένων επενδύσεων (Μπούνια, 2005: 50-1), για τις οποίες μέχρι τότε η τρομοκρατία αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα, ενώ ταυτόχρονα αποδεικνυόταν επιζήμια για την τοπική οικονομία (McNeil, 2000: 481).

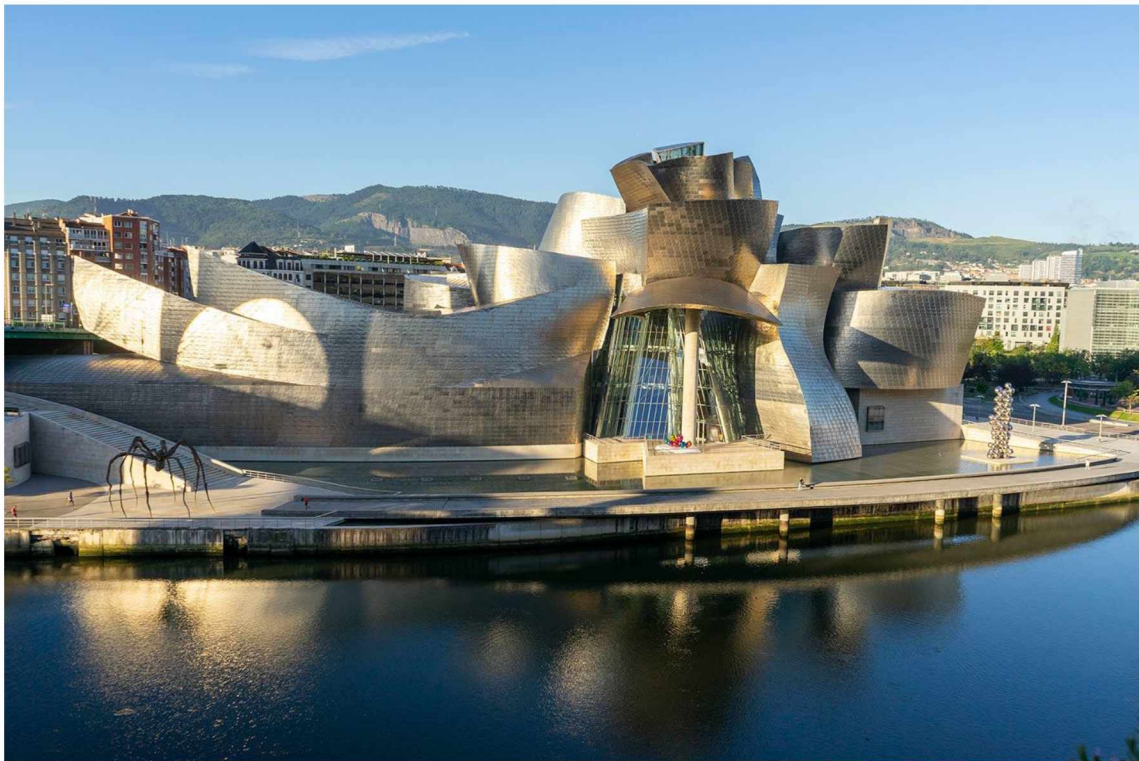
Η διαπραγμάτευση ξεκίνησε με πρωτοβουλία της Carmen Giménez, πρώην Υπουργού Πολιτισμού της Ισπανίας, η οποία το 1991 ήταν επιμελήτρια στο Ίδρυμα Guggenheim της Νέας Υόρκης και η οποία μέχρι τον Μάιο του ίδιου έτους είχε οδηγήσει στην υπογραφή ενός «Μνημονίου Συνεργασίας» (Momentum of Understanding) μεταξύ των δύο μερών, δηλαδή του διευθυντή του Ιδρύματος Guggenheim, Thomas Kren και της ηγεσίας του Εθνικιστικού Κόμματος των Βάσκων (Partido Nacionalista Vasco-PNV) (McNeil, 2000: 480-81). Για το Ίδρυμα Solomon R. Guggenheim η επέκταση του Μουσείου ανά την υφήλιο θα στεκόταν αρωγός στην επίλυση των οικονομικών του δυσχερειών, ενώ για τους Βάσκους θα σήμαινε την έξοδο της πόλης από την παρακμή.

Όσον αφορά στη σύμβαση, υπογράφεται το Δεκέμβριο του 1994 μετά από έναν σημαντικό αριθμό αλλαγών από την πλευρά των Βάσκων. Η διάρκεια της συμφωνίας ορίζεται στα 20 έτη με δυνατότητα παράτασης στα 75. Περιλαμβάνει την κατασκευή ενός εμβληματικού κτηρίου, όπου θα στεγάζεται το Μουσείο και θα φιλοξενούνται δημιουργίες μοντέρνας τέχνης με την καταβολή δαπάνης στο Ίδρυμα Guggenheim 100 εκατομμυρίων δολαρίων. Ακόμη, προβλέπεται αρχική αμοιβή που ανέρχεται σε 20,6 εκατομμύρια δολάρια για τη διάθεση του ονόματος Guggenheim, ενώ επιπρόσθετα θα καταβάλλεται δαπάνη για διοικητικές υπηρεσίες (McNeil, 2000: 481).

Το Ίδρυμα από την πλευρά του, πέρα από την επωνυμία του, θα συνεισφέρει με συλλογές καλλιτεχνών και τεχνογνωσία, ενώ τίθεται ο όρος μη ίδρυσης άλλου παραρτήματος εντός του ευρωπαϊκού χώρου χωρίς την πρότερη συναίνεση των Βάσκων. Ως αντάλλαγμα η Βασκική πλευρά δεσμεύεται σε επένδυση ύψους 50 εκατομμυρίων δολαρίων για τη δημιουργία δικής της συλλογής που ορίζεται ως «η νέα Ισπανική και Βασκική Συλλογή» (a Spanish and Vasque Collection) (Ostling, 2007: 88· McNeil, 2000: 481). Η συμφωνία, ωστόσο, δέχεται σφοδρή κριτική από Βάσκους ακαδημαϊκούς, αλλά και από όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης που θεώρησαν πως δεν ήταν προς το συμφέρον της χώρας (McNeil, 2000: 482).

Όσον αφορά στο σχεδιασμό και την κατασκευή του κτηρίου επιλέγεται ο διάσημος Καναδοαμερικανός αρχιτέκτονας Frank O. Gehry έπειτα από διαγωνισμό που διεξάγεται το 1991 (Μπούνια, 2005: 51). Η θέση του Μουσείου δίπλα στον ποταμό Νερβιόν στην εγκαταλελειμμένη και υποβαθμισμένη περιοχή Abandoibarra επιλέγεται από τον ίδιο τον Gehry. Η συνολική του έκταση είναι 24.000 τετραγωνικά μέτρα. Περιλαμβάνει εκθεσιακό χώρο 14.000 τετραγωνικών μέτρων, αμφιθέατρο 300 θέσεων, γραφεία, καταστήματα, εστιατόριο, καφετέρια και χώρο στάθμευσης.

Το Μουσείο εγκαινιάζεται τον Οκτώβριο του 1997 σε κλίμα διεθνούς ενθουσιασμού με την παρουσία του βασιλιά Juan Carlos και ένα πλήθος 10.000 ατόμων. Πρόκειται για ένα κτήριο εντυπωσιακό, κατασκευασμένο από τιτάνιο, γυαλί και ασβεστόλιθο. Ένα σύγχρονο αρχιτεκτονικό ορόσημο που δημιουργεί συνειρμούς για το βιομηχανικό Μπιλμπάο. Υπήρξε ένα δαπανηρό για την εποχή του εγχείρημα, αφού το κόστος του, παρά τις αρχικές εκτιμήσεις για 119,6 εκατομμύρια δολάρια, έφτασε τα 228,3 (Plaza, 2007).

Εικόνα 4.9: Το Μουσείο Guggenheim

Πηγή: <https://www.guggenheim-bilbao.eus/el-edificio/el-exterior>

Το Μουσείο εκθέτει τη μόνιμη εκτενή συλλογή του, εμπλουτίζεται και από την ανταλλαγή εκθεμάτων από άλλα μουσεία του Ιδρύματος Solomon R. Guggenheim, στεγάζει έργα μοντέρνας τέχνης, ενώ φιλοξενεί και προσωρινές εκθέσεις. Στον προαύλιο χώρο του εντυπωσιακά γλυπτά κλέβουν την παράσταση.

Πράγματι, το «πείραμα» των Βάσκων στόχευε σε ένα δυνατό έργο αναφοράς που, αν και δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς αντιδράσεις, αλλά όντας εξαιρετικά προγραμματισμένο με μελέτες σκοπιμότητας και εικονικές επισκέψεις, μετέτρεψε το Μπιλμπάο σε τουριστικό πόλο έλξης συμβάλλοντας, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στην ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας (Skylakakis & Pollalis, 2005).

4.5 Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

4.5.1 ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ

Το Μουσείο τον πρώτο μήνα λειτουργίας του προσέλκυσε 100.000 επισκέπτες καθιστώντας το το τρίτο πιο δημοφιλές μουσείο της Ισπανίας, μετά το Prado και το Reina Sofia στη Μαδρίτη. Οκτώ μήνες μετά είχαν ήδη καταγραφεί 700.000 επισκέπτες,

το ¼ των οποίων ήταν Ισπανοί, σε αντιδιαστολή με τις πιο αισιόδοξες μέχρι τότε προβλέψεις που έκαναν λόγο για 400.000 επισκέπτες για τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του (Iglesias, 1998). Τα νούμερα δείχνουν μία μέση αύξηση 39.453 τουριστών το μήνα, εκ των οποίων οι 10.381 (33%) είναι ξένοι (Plaza, 2000).

Πιο αναλυτικά, η αύξηση της επισκεψιμότητας στο Guggenheim οδηγεί σε μία αύξηση της τάξης του 0,175 στον αριθμό των εισερχομένων ταξιδιωτών στη Χώρα των Βάσκων. Από την ημέρα των εγκαινίων του Μουσείου κατά μέσο όρο το επισκέφθηκαν 98.035 άνθρωποι το μήνα γεγονός που προκάλεσε μία επιπλέον μηνιαία μέση εισροή 17.156 επισκεπτών στη Χώρα των Βάσκων. Με άλλα λόγια, οι επισκέπτες στο Guggenheim αντιπροσωπεύουν το 54% της αύξησης του τουρισμού που γνώρισε η Χώρα από τον Οκτώβριο του 1997 μέχρι τον Ιανουάριο του 2000, δηλαδή 17.156 επισκέπτες από το σύνολο των 31.453 της μέσης αύξησης ανά μήνα. Όσον αφορά στους ξένους επισκέπτες, το Μουσείο αντιπροσωπεύει το 44% περίπου της αύξησης, ενώ η αύξηση αγγίζει το 55% στην περίπτωση των Ισπανών (Plaza, 2000).

Πίνακας 4.1: Η επίδραση του Μουσείου σε αριθμούς

Εξαρτημένη μεταβλητή	Πριν το Μουσείο (α) (Μ.Ο. το μήνα)	Μετά το Μουσείο (β) (Μ.Ο. το μήνα)	Συνολικ ή αύξηση	Συντελεστής παλινδρόμησης	Αύξηση ως αποτέλεσμα του Μουσείου	Ποσοστιαία αύξηση ως αποτέλεσμα του Μουσείου
Σύνολο τουριστών	83.898	115.351	31.453	0,175	17.156	54,54
Ισπανοί τουρίστες	62.705	82.794	20.089	0,113	11.077	55,14
Ξένοι τουρίστες	22.175	32.556	10.381	0,046	4.509	43,44
Διανυκτερεύσεις	159.009	214.468	55.459	0,284	27.841	50,20
Διανυκτερεύσεις Ισπανών	120.963	154.715	33.752	0,202	19.803	58,67
Διανυκτερεύσεις ξένων	41.382	59.753	18.371	0,080	7.842	42,69
Μέσος όρος παραμονής	1,87	1,85	-0,02	-0,0000006	0	0
Πληρότητα (%)	37,80	46,64	8,84	0,000058	5,68	64,32
Επισκέπτες του Guggenheim	0	98.035	98.035			

α. Από Ιανουάριο 1994 μέχρι Σεπτέμβριο 1997.

β. Από Οκτώβριο 1997 μέχρι Ιανουάριο 2000.

Πηγή: Plaza, 2000

Όσον αφορά στα κίνητρα επίσκεψης στο Μπιλμπάο, η Plaza (2006) αναφέρει ότι πριν την ίδρυση του Μουσείου, το 60% των επισκεπτών το έκαναν λόγω επαγγελματικών υποχρεώσεων και το 2% για διασκέδαση και μόνο τα Σαββατοκύριακα. Έρευνα που

πραγματοποίησε το 1998 η KPMG έδειξε ότι το 84% των ερωτηθέντων επισκέφθηκε την πόλη για το Μουσείο, γεγονός που αποδεικνύει ότι η αύξηση της επισκεψιμότητας κατά 6% ετησίως μεταξύ του Οκτωβρίου του 1997 και του Δεκεμβρίου του 2004, στην οποία αναφέρεται η Plaza (2006), δεν οφείλεται μόνο στη γενικότερη αύξηση του παγκόσμιου τουρισμού, αλλά και στην ύπαρξη του Μουσείου.

Ο αντίκτυπος του Μουσείου φαίνεται και από τον αριθμό των διανυκτερεύσεων. Τα στατιστικά δεδομένα που αφορούν στην περίοδο μεταξύ Ιανουαρίου 1976 και Δεκεμβρίου 2004 σε σύνολο 384 μηνών, σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη από τη Στατιστική Αρχή της Ισπανικής Κυβέρνησης (INE's Survey on Tourist Establishments), αποδίδουν στο Μουσείο μία αύξηση 61.742 μηνιαίων διανυκτερεύσεων που ισοδυναμεί με 740.904 διανυκτερεύσεις το χρόνο. Οπότε, όπως προκύπτει, ο μέσος αριθμός επισκεπτών του Μουσείου το μήνα είναι 82.580, από τους οποίους το 80% είναι ξένοι, δηλαδή 66.064 επισκέπτες (Plaza, 2006).

Πίνακας 4.2: Ο αριθμός των επισκεπτών στο Μουσείο (ετήσια δεδομένα της περιόδου 1997-2004)

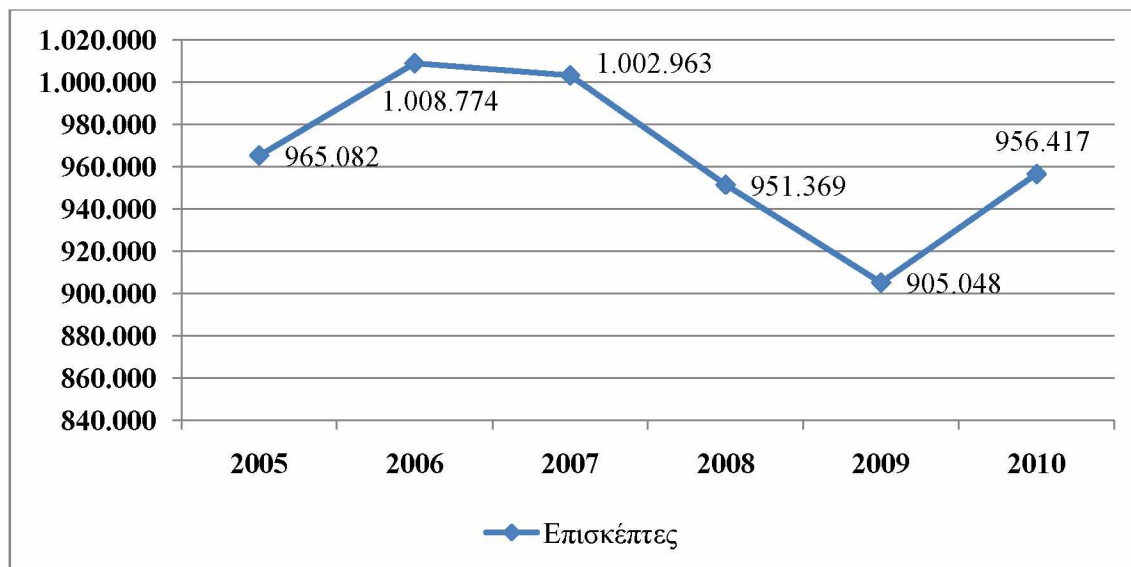
	Αριθμός επισκεπτών
Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1997	259.234
1998	1.307.065
1999	1.109.495
2000	948.875
2001	930.000
2002	851.628
2003	869.022
2004	909.144
Σύνολο	7.184.463
Αριθμός μηνών ανοιχτό	87
ΜΟ το μήνα	82.580
Επισκέπτες της χώρας μη Βάσκοι (80%)	66.064

Πηγή: Plaza, 2006

Σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα που καλύπτουν τα 15 πρώτα χρόνια της λειτουργίας του Μουσείου, ξεκινώντας το 1996, δηλαδή πριν την ίδρυσή του, μέχρι και το 2011, και όπως αποτυπώνονται στα σχετικά γραφήματα, δείχνουν ότι το έχουν επισκεφθεί 15 εκατομμύρια άνθρωποι, με μέσο όρο ετησίως το 1 εκατομμύριο, καθιστώντας το ένα από τα πιο σημαντικά μουσεία μοντέρνας και σύγχρονης τέχνης

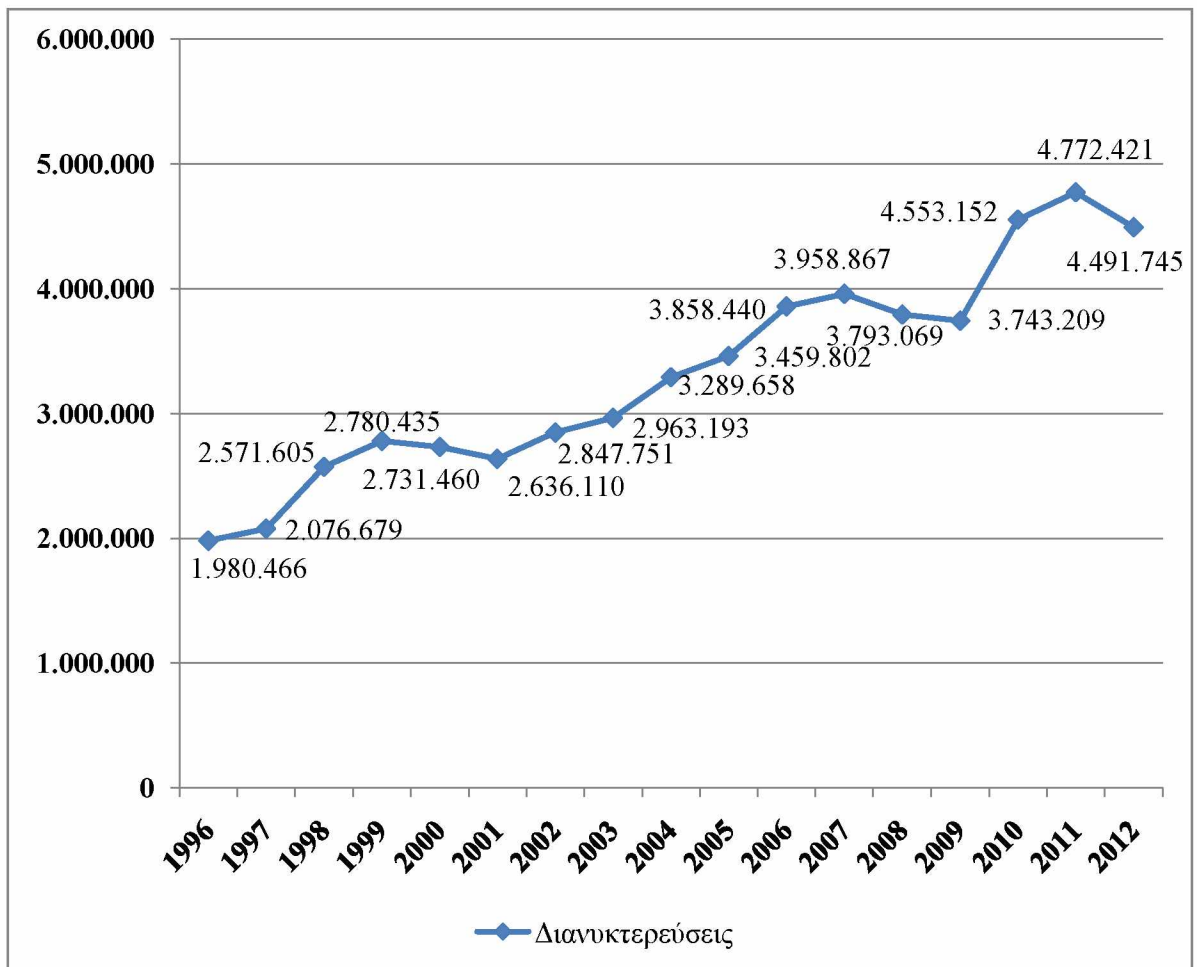
στην Ευρώπη (Plaza & Haarich, 2012). Αύξηση παρατηρείται και στις διανυκτερεύσεις που το 2011 ξεπερνούν τα 4,5 εκατομμύρια (Plaza & Haarich, 2015).

Γράφημα 4.4: Η εξέλιξη του αριθμού των επισκεπτών του Μουσείου την περίοδο 2005-2010

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από Plaza & Haarich, 2015· Plaza et al, 2011

Γράφημα 4.5: Εξέλιξη αριθμού των διανυκτερεύσεων στη Χώρα των Βάσκων (1996-2012)

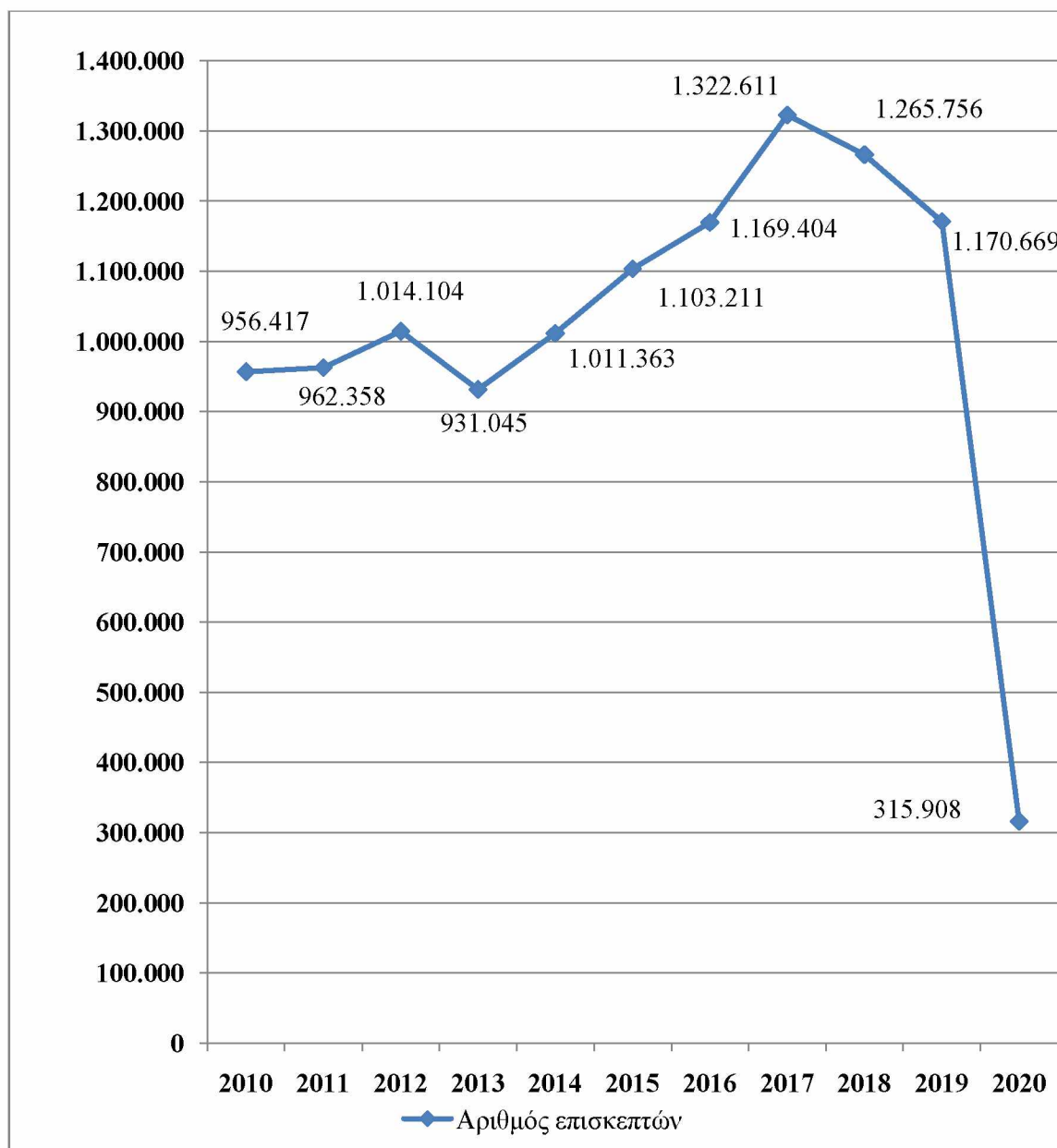
Πηγή: Ίδια επεξεργασία από Plaza & Haarich, 2015· Plaza et al, 2011

Αυξητική φαίνεται να είναι η τάση και από το 2011 μέχρι το 2018 με μια μικρή καμπή κατά τα έτη 2013 και 2018, όπως αποτυπώνεται στην ετήσια εξέλιξη του αριθμού των επισκεπτών του Guggenheim. Το 2018, 1.265.756 άτομα επισκέφθηκαν το Μουσείο, 30% πάνω από τις προβλέψεις και 4% λιγότερο από το προηγούμενο έτος (GMB Annual Report, 2018). Όσον αφορά στα υπόλοιπα στοιχεία, η εξέλιξη υπήρξε παρόμοια και τα δύο έτη, 2017 και 2018, σημειώνοντας την υψηλότερη ζήτηση το Πάσχα και το καλοκαίρι, που ήταν μια εξαιρετική σεζόν κατά τη διάρκεια αυτού του έτους, και η καλύτερη στην ιστορία του Μουσείου, καταγράφοντας ρεκόρ τους μήνες Ιούνιο, Ιούλιο και Αύγουστο (GMB Annual Report, 2018). Οι αριθμοί αυτοί καταδεικνύουν μια ανοδική τάση που σταδιακά σταθεροποιείται μέχρι το 2018.

Ωστόσο, η συγκυρία της πανδημίας Covid-19 ανέκοψε την ανοδική πορεία μειώνοντας τον αριθμό των επισκεπτών σε 1.170.669 το 2020, αφού το Μουσείο παραμένει κλειστό για διάστημα 11 εβδομάδων από 14 Μαρτίου 2020 μέχρι και 31 Μαΐου, ανοίγοντας

ξανά από 1 Ιουνίου, αλλά μόνο για το κοινό της επαρχίας Βιζκάγια. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η πτώση για το 2020 να αγγίζει το 75% σε σύγκριση με την προηγούμενη χρονιά με μόλις 315.908 επισκέπτες.

Γράφημα 4.6: Οι επισκέπτες του Μουσείου την περίοδο 2010-2020

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από <https://www.statista.com/statistics/781335/annual-number-of-visitors-in-the-museum-guggenheim-in-bilbao/>

4.5.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ

Ένας από τους βασικούς σκοπούς του Μουσείου του Guggenheim ήταν να δημιουργήσει οικονομική δραστηριότητα είτε με την προώθηση της ζήτησης για τις εγκατεστημένες επιχειρήσεις είτε δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας. Μεταξύ του 1979 και του 1985 ένα μεγάλο μέρος της οικονομίας επιδεινώθηκε και σχεδόν το 25% των θέσεων εργασίας στη βιομηχανία εξαφανίστηκε.

Αλλαγές επέφερε το Μουσείο και στην οικονομική δομή της πόλης. Η βιομηχανία κατέρρευσε και νέες προηγμένες υπηρεσίες πήραν τη θέση της. Κατασκευές υψηλού επιπέδου, δραστηριότητες έντασης γνώσης και τεχνολογίας πληροφορικής και επικοινωνιών, μεταποιητική βιομηχανία, εμπόριο και τουρισμός έγιναν βασικοί οικονομικοί τομείς (Plaza & Haarich, 2015: 1465). Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι αρχές της πόλης άρχισαν να παίρνουν στα σοβαρά την τουριστική βιομηχανία ως πηγή δημιουργίας θέσεων εργασίας που θα μπορούσε να καλύψει αυτές που χάθηκαν από το κλείσιμο των βιομηχανιών (Plaza 2006).

Τα δεδομένα δείχνουν μία σημαντική αύξηση της απασχόλησης από τα εγκαίνια του Μουσείου και μετά που θα μπορούσε να αποδοθεί στο γεγονός αυτό. Η Plaza (2006), όμως, επισημαίνει ότι η αύξηση αυτή μπορεί να προέρχεται και από την αύξηση της οικονομίας παγκοσμίως ή και από την ανάπτυξη R&D υπηρεσιών στην περιοχή. Η ίδια αναφέρει ότι σε επίσημη αναφορά του Μουσείου δηλώνεται ότι η ίδρυσή του βοήθησε στη διατήρηση 4.547 θέσεων εργασίας και όχι στη δημιουργία νέων.

Στατιστικά δεδομένα που αφορούν στην απασχόληση μεταξύ του τρίτου τετραμήνου του 1997 και του δεύτερου του 2004 δείχνουν αλλαγή στην τάση στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών από το άνοιγμα του Μουσείου (Plaza, 2006).

Πιο αναλυτικά, ενώ από το τρίτο τετράμηνο του 1996 μέχρι το τρίτο τετράμηνο του 1997 η απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών αυξήθηκε κατά μέσο όρο κατά 709 θέσεις εργασίας στο τετράμηνο, από το τελευταίο τετράμηνο του 1997 μέχρι το δεύτερο του 2004 η προσαύξηση ήταν αντίστοιχα 771 θέσεις. Αυτή η αλλαγή στην τάση εκτιμάται ότι οδήγησε στη δημιουργία 907 νέων θέσεων εργασίας πλήρους απασχόλησης ως αποτέλεσμα του Μουσείου. Επίσης, ο αριθμός των ατόμων που απασχολήθηκε στον ξενοδοχειακό τομέα έφτασε από 415 υπαλλήλους τον Οκτώβριο

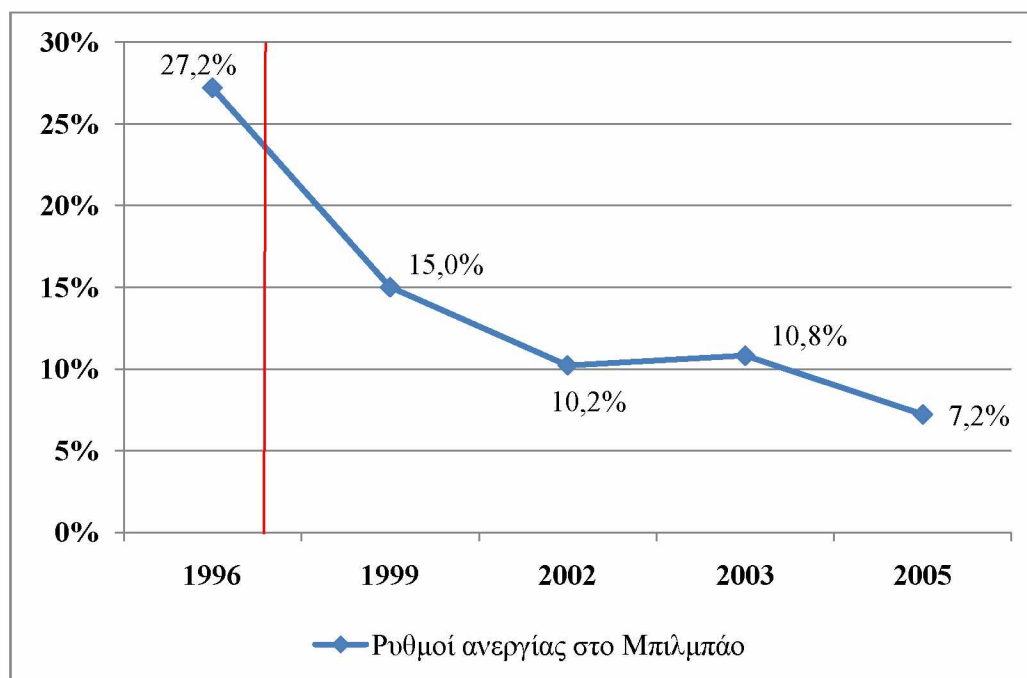
του 1997 στους 932 τον Δεκέμβριο του 2004 σύμφωνα με το Βασικό Ινστιτούτο Στατιστικής (Plaza, 2006).

Η μέθοδος του Xavier Greffe το 2004 επιβεβαιώνει τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας σε σχέση με τον αριθμό των επισκεπτών. Σύμφωνα με τη θεωρία του, 10.000 επισκέπτες δημιουργούν 1,15 άμεσες θέσεις εργασίας, για ανθρώπους δηλαδή που απασχολούνται στο Μουσείο και κάθε άμεση θέση δημιουργεί 0,62 έμμεσες θέσεις εργασίας, όπως στην εσωτερική διακόσμηση, τη συντήρηση και την αναπαλαίωση. Επίσης, 3,84 θέσεις προκύπτουν από την ενδιάμεση κατανάλωση και 2,59 στον τομέα του τουρισμού. Οπότε, 900.000 επισκέπτες προκαλούν τη δημιουργία 834 νέων θέσεων εργασίας. Κατά συνέπεια, η εκτίμηση των παραπάνω αποτελεσμάτων είναι ορθή (Plaza, 2006).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι εκτός από τις καθαρά τουριστικές επιχειρήσεις σημαντική επιρροή ασκείται και σε άλλες, καθώς δημιουργούνται ανάγκες για νέες δεξιότητες. Κατά συνέπεια, νέες θέσεις εργασίας δημιουργούνται για μεταφραστές, διαφημιστές, εργαζόμενους στη σίτιση και σε εστιατόρια.

Η επίδραση του Μουσείου είναι σημαντική για την εργασία αν σκεφτεί κανείς ότι το 1996 η ανεργία στο Μπιλμπάο άγγιζε το 27,2%, ενώ το 1999 πέφτει στο 15% μειούμενη σταδιακά και αγγίζοντας το 7,2% το 2005 (Sainz, 2012: 107). Σύμφωνα με την Baniotopoulou (2001: 7), στα δύο πρώτα χρόνια της λειτουργίας του Μουσείου προέκυψαν έσοδα 450 εκατομμυρίων δολαρίων, πέντε φορές πάνω από την αρχική επένδυση. Από τα έσοδα αυτά το ΑΕΠ της Χώρας των Βάσκων αυξήθηκε κατά 350 εκατομμύρια δολάρια, ενώ δημιουργήθηκαν και πρόσθετα έσοδα για τα δημόσια ταμεία κατά 65,3 εκατομμύρια δολάρια, μέσω του ΦΠΑ, του φόρου εταιρειών και του φόρου εισοδήματος. Το 2000 τα έσοδα έφτασαν πάνω από 156,2 εκατομμύρια δολάρια του ΑΕΠ, ποσό που αντιστοιχεί σε 29,5 εκατομμύρια δολάρια για το Βασκικό Υπουργείο Οικονομικών.

Γράφημα 4.7: Ρυθμοί ανεργίας στο Μπιλμπάο πριν και μετά την ίδρυση του Μουσείου (1997)

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από Sainz, 2012

Όπως φαίνεται από τα δεδομένα της περιόδου 1997-2010 (GMB Biennial Report, 2009-2010), το Μουσείο επιδρά θετικά στην ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας, ακόμη και αν δεν έχει πετύχει να προσελκύσει άμεσα ξένες επενδύσεις μέχρι και σήμερα.

Πίνακας 4.3: Ο αντίκτυπος του Μουσείου σε αριθμούς

	Οκτ.-Δεκ. 1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Άμεσες Δαπάνες	40,568,317	190,400,635	202,799,514	191,903,165	149,724,135	143,706,595	153,745,225	163,711,085
Παραγόμενο ΑΕΠ	31,517,075	147,921,099	157,555,323	149,087,063	168,331,470	162,327,827	173,089,191	184,046,738
Θέσεις Εργασίας(1)	832	3,906	4,161	3,937	4,415	4,265	4,547	4,842
Ταμειακά Έσοδα	5,871,888	27,562,415	29,359,441	27,784,790	26,949,383	25,988,685	27,711,580	29,465,882

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Σύνολο
Άμεσες Δαπάνες	165,835,281	233,621,942	242,986,389	231,788,989	204,506,729	212,925,617	2,528,223,618
Παραγόμενο ΑΕΠ	186,197,551	211,633,296	220,240,289	210,072,873	185,576,062	193,228,895	2,380,824,752
Θέσεις Εργασίας(1)	4,893	4,232	4,399	4,196	3,695	3,853	4,253
Ταμειακά Έσοδα	29,810,227	28,822,339	29,994,526	28,609,825	25,273,604	26,315,843	369,520,428

(1) Οι αριθμοί δείχνουν τη συμβολή του Μουσείου στη διατήρηση των θέσεων και όχι στη δημιουργία νέων.

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από <https://www.guggenheim-bilbao-corp.eus/wp-content/uploads/2011/06/BIENNIAL-REPORT-2009-2010-ENG-FF.pdf>

Ενδεικτικά και πιο αναλυτικά, για τα έτη 2009-2010 οι συνολικές άμεσες δαπάνες που προκύπτουν από τη δραστηριότητα του Μουσείου στη Χώρα των Βάσκων ανέρχονται σε 417.432.346 ευρώ, που μεταφράζεται σε μια μέση δαπάνη 224 ευρώ ανά επισκέπτη. Οι δαπάνες που αντιστοιχούν εκτός των εγκαταστάσεων του Μουσείου είναι 361.888.769 ευρώ και επιμερίζονται ως εξής:

- 164.164.833 ευρώ σε εστιατόρια, μπαρ και καφετέριες
- 52.616.531 ευρώ για αγορές σε καταστήματα
- 82.088.192 για διαμονή σε ξενοδοχεία, ξενώνες και άλλα καταλύματα
- 24.171.959 ευρώ σε ενοικιάσεις αυτοκινήτων, βενζίνη, εισιτήρια κ.λπ.
- 38.847.254 ευρώ σε κινηματογράφους, θέατρα, επισκέψεις σε άλλα μουσεία κ.λπ.

Τα υπόλοιπα 55.543.577 ευρώ αντιστοιχούν σε δαπάνες στους χώρους του Μουσείου και σε δραστηριότητες που σχετίζονται με τη λειτουργία του (επισκέψεις, κατάστημα, βιβλιοπωλείο, εστιατόριο, εισφορές μελών, έσοδα από διοργάνωση ειδικών εκδηλώσεων, επιδοτήσεων κ.ά). Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις άμεσες, έμμεσες και επαγόμενες επιπτώσεις, οι δραστηριότητες του Μουσείου το 2009 και το 2010 απέφεραν πλούτο 378.804.957 ευρώ στο ΑΕΠ και επιπλέον 51.589.447 ευρώ έσοδα για το Υπουργείο Οικονομικών των Βάσκων. Συνέβαλαν επίσης, στη διατήρηση κατά μέσο όρο 3.774 θέσεων εργασίας τα τελευταία δύο χρόνια.

Επιπλέον, σύμφωνα με μελέτη που πραγματοποιήθηκε εκ μέρους του Μουσείου, ο οικονομικός αντίκτυπος που παρήχθη από τις δραστηριότητές του το 2011 ανήλθε στα 311 εκατομμύρια ευρώ. Βοήθησε έτσι, να παραχθούν 274,3 εκατομμύρια ευρώ στο ΑΕΠ, που υπολογίζεται στο 0,42% του περιφερειακού ΑΕΠ της Χώρας των Βάσκων. Δημιούργησε επίσης, πρόσθετα έσοδα ύψους 42,2 εκατομμυρίων ευρώ για τα ταμεία και τις φορολογικές αρχές, εκ των οποίων το 0,39% του συνολικού ποσού εισπράχθηκε από τα επαρχιακά ταμεία προερχόμενο από τα έσοδα του Μουσείου και τους επισκέπτες του. Συνέβαλε επίσης, στη διατήρηση 5.885 θέσεων εργασίας ετησίως (Plaza & Haarich, 2015: 1464-465).

Στις ετήσιες αναφορές του Μουσείου για τα έτη 2017 και 2018, 20 χρόνια μετά, καταγράφεται συνολική ζήτηση προερχόμενη από τις δραστηριότητές του που

ανέρχεται σε 495,8 εκατομμύρια ευρώ για το 2017 και 540 εκατομμύρια για το 2018. Μέσω των δραστηριοτήτων του συνεισέφερε κατά 431,1 και 472,5 εκατομμύρια ευρώ στο ΑΕΠ για το 2017 και 2018 αντίστοιχα, που σημαίνει πρόσθετα έσοδα ύψους 67,2 εκατομμυρίων για το 2017 και 73,2 για το 2018 για τα κρατικά ταμεία, ενώ συνέβαλε και στη διατήρηση 9.289 θέσεων εργασίας για το 2017 και 10.113 για το 2018 (GMB Annual Report, 2017 & 2018).

Το 2020 η συγκυρία της πανδημίας Covid-19 επιδρά αρνητικά στα έσοδά του που φτάνουν μόλις τα 109,9 εκατομμύρια ευρώ. Η συνεισφορά του στο ΑΕΠ αγγίζει τα 97,4 εκατομμύρια που σημαίνει 15 επιπλέον εκατομμύρια ευρώ για τα κρατικά ταμεία, ενώ συμβάλλει στη διατήρηση μόνο 2.068 θέσεων εργασίας (GMB Annual Report, 2020), αριθμοί αισθητά μειωμένοι σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια.

4.5.3 ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ

Η έννοια της ποιότητας ζωής είναι μία πολύ ευρεία έννοια και δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ποσοτικούς όρους (Baniotroulou, 2001: 10). Σύμφωνα με την Γκονζάλες (1994: 87-9), αν η ποιότητα ζωής είναι ένα σύνολο οικολογικών, κοινωνικών και φυσικών διαστάσεων πρέπει να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι στο Μπιλμπάο η κοινωνική διάσταση δεν προσδιορίζεται σαφώς στο αναπτυξιακό της σχέδιο, καθώς δεν προσφέρει προτάσεις για το πώς μπορεί αυτό να επιτευχθεί σε κοινωνικό επίπεδο.

Αν, ωστόσο, λάβουμε υπόψη τα αποτελέσματα έρευνας που διεξήχθη σχετικά με την αντίληψη των κατοίκων του Μπιλμπάο για την ποιότητα ζωής σε σχέση με την πολιτιστική πολιτική θα εντοπίσουμε δύο σκέλη. Ένα μέρος του πληθυσμού συνδέει την πολιτιστική πολιτική με τα οικονομικά οφέλη, ενώ άλλοι με τη συμμετοχή της στις υποθέσεις της πόλης. Συνεπώς, ο αντίκτυπος του Μουσείου στην πόλη φαίνεται να υπήρξε σημαντικός από οικονομικής απόψεως, αλλά αμφίβηλος όσον αφορά την ποιότητα ζωής, τουλάχιστον με τον τρόπο που γίνεται αντιληπτός από τον πληθυσμό (Γκονζάλες, 1994: 90-1)

Αναμφισβήτητα, η βελτίωση της ποιότητας ζωής έρχεται ως επακόλουθο της οικονομικής ανάπτυξης. Έτσι, η εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και η βελτίωση του περιβάλλοντος συμβάλλουν και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής. Για το

λόγο αυτό, το Μουσείο ανέλαβε πρωτοβουλίες για την προστασία του περιβάλλοντος και την αποφυγή μόλυνσης.

Επίσης, η θέση του μέσα στην αναγεννημένη προκυμαία της περιοχής Abandoibarra δίπλα στον ποταμό Νερβιόν εγγυάται ένα περιβάλλον αναβαθμισμένο. Χώροι πρασίνου, άλλα μουσεία, πανεπιστημιακές σχολές, εμπορικά και ψυχαγωγικά κέντρα, ξενοδοχείο και πεζόδρομος κοντά στο ποτάμι έδωσαν αναπτυξιακή ώθηση στην περιοχή προσελκύοντας όλο και περισσότερες κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες. Συναυλίες, δημόσια events, παιδική χαρά και υπαίθριος κινηματογράφος συνέβαλαν, άμεσα ή έμμεσα, στη βελτίωση της ζωής των κατοίκων.

Όσον αφορά στην εξασφάλιση της τοπικής προσβασιμότητας το νέο τραμ και το μετρό συνέδεσαν την περιοχή του Μουσείου με άλλες περιοχές της πόλης, αλλά και με άλλες δημόσιες συγκοινωνίες. Η κατασκευή του νέου αεροδρομίου και η προσέλκυση πτήσεων χαμηλού κόστους βελτίωσαν επίσης, σημαντικά τόσο την εθνική όσο και τη διεθνή προσβασιμότητα (Plaza & Haarich, 2009).

Έτσι, η ίδρυση ενός εμβληματικού Μουσείου μαζί με όλες τις βελτιώσεις που συμπιέστηκαν στην περιβάλλουσα περιοχή βοήθησαν στην αλλαγή της εικόνας και για την πόλη και για τους κατοίκους της, ενώ τόνωσε την εθνική τους υπερηφάνεια (Plaza & Haarich, 2015).

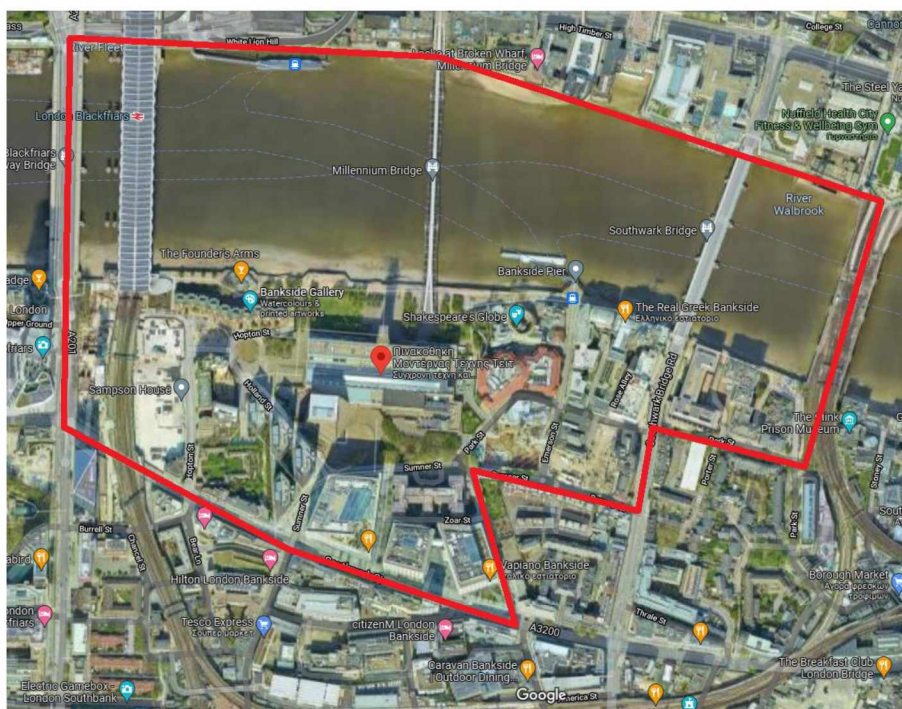
Ωστόσο, δεν έλειψαν τα φαινόμενα αστικού εξευγενισμού. Σύμφωνα με τους Vicario και Martinez Monje (2003: 2386), μεταξύ των ετών 1997 και 2002, το μέσο κόστος στέγασης αυξήθηκε κατά 78% στην Ισπανία και κατά 104% στο μητροπολιτικό Μπιλμπάο. Αυτή η τάση στην αγορά ακινήτων οδήγησε το Μπιλμπάο στο να τοποθετηθεί μεταξύ των πιο ακριβών ισπανικών πόλεων όσον αφορά στις τιμές των κατοικιών. Για παράδειγμα, ένα διαμέρισμα στους πύργους Isozaki, ένα από τα λίγα οικιστικά έργα στην περιοχή Abandoibarra, κυμαίνεται μεταξύ 500.000 και 700.000 ευρώ, που αποτελεί μια από τις υψηλότερες τιμές κατοικίας όχι μόνο στο Μπιλμπάο, αλλά στην Ισπανία ολόκληρη. Η αύξηση των τιμών αγοράς κατοικιών και των ενοικίων οδήγησε τον τοπικό πληθυσμό που κάποτε ζούσε κοντά σε αυτές τις περιοχές να μετακομίσει σε άλλα μέρη της πόλης, καθώς δεν μπορούσε πια να ανταπεξέλθει οικονομικά (Martinez-Perez, 2014: 8).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΠΑΝΚΣΑΪΝΤ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ

5.1 Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΠΑΝΚΣΑΪΝΤ- ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Η περιοχή που σήμερα είναι γνωστή ως Μπάνκσαϊντ είναι η μεγέθυνση ενός μεσαιωνικού οικισμού, βόρεια της σύγχρονης οδού Park και της Holland, επικεντρωμένου στη νότια όχθη του ποταμού Τάμεση στην καρδιά του Λονδίνου. Παρόλο που η γεωγραφική του οριοθέτηση είναι ρευστή, οι περισσότεροι σήμερα συγκλίνουν στο γεγονός ότι αναμφισβήτητα περιλαμβάνει το τμήμα της νότιας όχθης του ποταμού Τάμεση που ορίζεται δυτικά της γέφυρας Blackfriars και ανατολικά από τις οδούς Great Guildford Street, Sumner Street και Park Street, βόρεια του ποταμού και νότια μέχρι την οδό Southwark. Μπορεί επίσης, να κατανοηθεί ως αναπόσπαστο τμήμα της ιστορικά εύρωστης περιοχής που αναπτύχθηκε στη νότια πλευρά του Τάμεση και είναι γνωστή ως Σάουθγουορκ. Ως αποτέλεσμα, η περιοχή Μπάνκσαϊντ έχει καταλήξει να αποτελεί συνώνυμο του Δήμου Σάουθγουορκ, αν και χωροθετείται μόνο στο βόρειο τμήμα του (Brandon & Brooke, 2011: 1-2' Southwark Council, 2013: 43-4).

Εικόνα 5.1: Η περιοχή Μπάνκσαϊντ

Πηγή: Ίδια επεξεργασία από <https://www.google.com/maps/@38.1458392,24.4813.6z>

Κατά τον 16ο αιώνα η Μπάνκσαϊντ έχει καθιερωθεί ως κέντρο πολιτισμού και ψυχαγωγίας. Ήδη από το 1587 έχει κατασκευαστεί το θέατρο Rose που είναι το πρώτο που κατασκευάζεται στην περιοχή, ενώ η επιτυχία του υπήρξε καταλυτική για την ανάπτυξη και άλλων θεατρικών χώρων. Στα τέλη του 17ου αιώνα υπάρχει μια σταδιακή αλλαγή στις χρήσεις γης, καθώς αρχίζει να αναπτύσσεται η βιομηχανία κατά μήκος της όχθης του ποταμού, αφού θεωρείται ιδανική τοποθεσία για την ανάπτυξη βιομηχανικών δραστηριοτήτων, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις αναμειγνύεται και με κατοικίες.

Οι βιομηχανικές χρήσεις γης συνεχίζονται και τον 18ο αιώνα. Μεγάλα εργοστάσια, όπως ζυθοποιίας και ξυδιού, αλλά και αποθήκες αναπτύσσονται στα νότια της οδού Park, ενώ στα βόρειά της υπάρχουν και προβλήτες που παρέχουν πρόσβαση στον ποταμό. Η κατασκευή αποβάθρων και η βελτίωση των οδικών μεταφορών ευνοούν ακόμα περισσότερο τη βιομηχανική ανάπτυξη, ενώ παράλληλα αξιοποιούνται οι ευκαιρίες που παρουσιάζει για το εμπόριο η παραποτάμια περιοχή, αφού η εισαγωγή και διανομή αγαθών καθίσταται ευκολότερη. Στη δεκαετία του 1830 αναπτύσσονται και ναυπηγεία. Στα νότια του ποταμού υπάρχει μία ποικιλία εμπορικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων συμπεριλαμβανομένων μηχανουργείων, χυτηρίων, εργοστασίων γυαλιού, εγκαταστάσεων φυσικού αερίου, τυπογραφείων και βαφείων δερμάτων.

Ωστόσο, η βιομηχανική ανάπτυξη συνοδεύεται και από περιβαλλοντική μόλυνση που εντείνεται και εξαιτίας των πολλών μικρών σταθμών παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας που κατασκευάζονται στα τέλη της δεκαετίας του 1880 για να παρέχουν ηλεκτρική ενέργεια στα δημόσια κτίρια, στο φωτισμό των δρόμων, στα ηλεκτρικά τραμ και τους υπόγειους σιδηροδρόμους. Ο καπνός, η αιθάλη, ο θόρυβος, οι κραδασμοί των μεταφορικών μέσων και η απελευθέρωση μεγάλων ποσοτήτων άνθρακα και τέφρας συχνά προκαλούν την αγανάκτηση της τοπικής κοινωνίας (Mugray, 2012).

Παρά τα όποια προβλήματα η ανάπτυξη της περιοχής συνεχίζεται μέχρι που η αποβιομηχάνιση της δεκαετίας του 1980 ανακόπτει αυτή την πορεία επιβαρύνοντας την ήδη άσχημη κατάσταση που σωρευτικά προκλήθηκε και από τους βομβαρδισμούς των δύο παγκοσμίων πολέμων. Ως συνέπεια, οι θέσεις εργασίας μειώνονται δραματικά, αφού η βιομηχανική δραστηριότητα της περιοχής φθίνει όλο και περισσότερο. Η συνακόλουθη οικονομική παρακμή, η ατμοσφαιρική ρύπανση και η περιθωριοποίηση της περιοχής από το υπόλοιπο Λονδίνο οδηγεί στην εγκατάλειψη και υποβάθμιση της

Μπάνκσαϊντ. Μεταξύ των βιομηχανικών κτηρίων και των εγκαταλελειμμένων γραφείων ζει περιθωριοποιημένη η εργατική τάξη με τους σιδηροδρόμους να διασχίζουν σχεδόν κάθε δρόμο, ενώ η μόλυνση του ποταμού οδηγεί και σε περιβαλλοντική υποβάθμιση της περιοχής (Gayford et al., 2005: 23-4).

5.2 ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΒΕΛΤΙΩΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΩΝ

Δεδομένης της κατάστασης της περιοχής Μπάνκσαϊντ, όπως περιγράφηκε παραπάνω, ήδη από το 1943 προτείνεται η ανάπλασή της με τις παρεμβάσεις, ωστόσο, που πραγματοποιούνται να είναι αποσπασματικές, με μεμονωμένα κτήρια γραφείων και διαμερίσματα. Ουσιαστική αναγέννηση επιτυγχάνεται μόνο στα τέλη του αιώνα. Η αλλαγή κινητοποιείται κυρίως από τη βιομηχανική παρακμή, τις πολιτικές οικοδόμησης της κυβέρνησης και τη διαθεσιμότητα χρηματοδότησης από το δημόσιο, αλλά και από επενδύσεις του ιδιωτικού τομέα από τη δεκαετία του 1990 και με όχημα κυρίως τον πολιτισμό (Murray, 2012). Ο σταθμός παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας Bankside και η μετατροπή του σε Πινακοθήκη Μοντέρνας Τέχνης υπήρξε καθοριστικός για τον μετασχηματισμό της περιοχής.

Το 1971 ο δήμος Σάουθγουορκ του Λονδίνου υιοθετεί ένα στρατηγικό σχέδιο ανάπτυξης μικτής χρήσης της περιοχής Μπάνκσαϊντ. Αυτό οδηγεί σε μεγάλης κλίμακας ανάπλαση της όχθης του ποταμού με γραφεία, ξενοδοχεία και κατοικίες. Ωστόσο, η μόνη οικιστική ανάπτυξη που τελικά υλοποιείται στην Μπάνκσαϊντ την περίοδο αυτή είναι τα 110 δημοτικά διαμερίσματα στο Falcon Point που κατασκευάζονται το 1978 με το κόστος ενοικιάσής τους να ποικίλει από 31 μέχρι 37 λίρες την εβδομάδα.

Εικόνα 5.2: Δημοσίευμα για τα διαμερίσματα στο Falcon Point

Can you afford £37 p.w. rent ?

THE NEWS THAT THE RENTS in Southwark Council's Edgers Development on Bankside will range from £31 to £37 per week for the 110 one and two bedroom flats has come at a time when increasing doubts about the judgement of Planning Chairperson Watts and other champions of property speculation in Southwark Council are being aired.

LAVISH LOOS

As well as having the highest rents in the borough, the Edgers development has many hidden costs. A lavish new public toilet has been built into the scheme and will have to be staffed. It is also planned to have a parks attendant to supervise the viewing platform on the riverfront though there are no plans to have an attendant on the 4 acre Mint Street Park which is due to start this year.

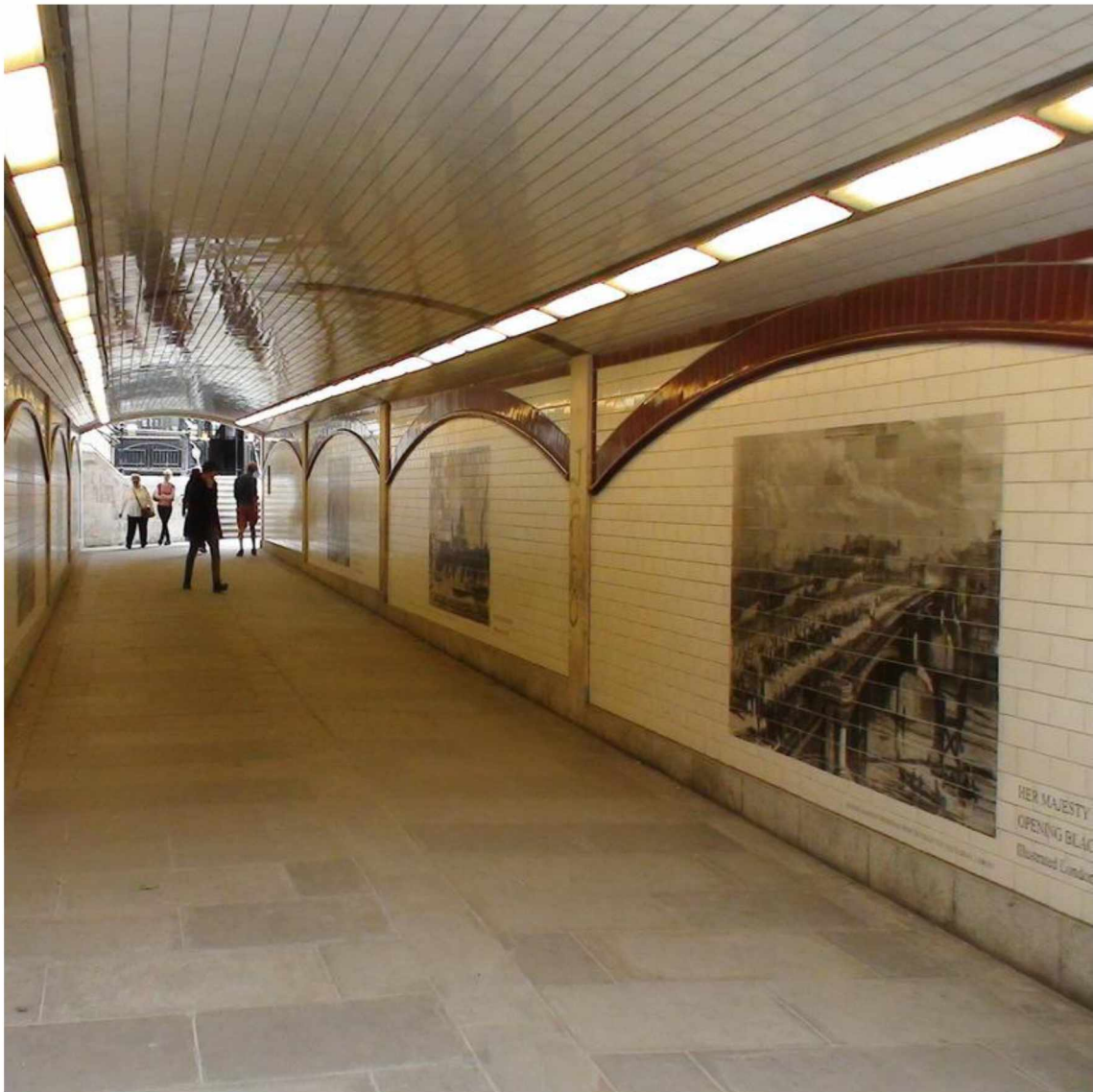
At the Council meeting in July local councillor George Nicholson, as well as asking the question which led to the revelation about the rents, also asked councillor Watts about another development in Cathedral Ward that is proving costly. The question concerned the Nettlefold and Moser site on the corner of Borough High Street and Marshalsea Road.

Last year the Council, in the face of massive opposition from the local community, gave planning permission for a speculative office on the site. In return for this a scrap of land at the rear of of the site was given to the Council. Unfortunately a warehouse stood on the site and it is estimated that it will cost £40,000 to lay out the $\frac{1}{2}$ acre as an open space, the bulk of that for demolition of the warehouse.

* Από την έκδοση της κοινοτικής εφημερίδας SE1, τον Αύγουστο του 1979

Πηγή: <https://www.london-se1.co.uk/news/view/8308>

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, ο δήμος Σάουθγουορκ θεωρεί την περιοχή Μπάνκσαϊντ ως την περιοχή-κλειδί, η οποία θα μπορούσε να προσελκύσει επενδύσεις που θα συνέβαλαν στην αναγέννησή της. Αναγνωρίζει ότι η παλιά βιομηχανική βάση της Μπάνκσαϊντ έχει υποχωρήσει, η περιοχή διαρκώς υποβαθμίζεται και η δυνητικά πολύτιμη γη και ιδιοκτησία δεν αξιοποιούνται πλήρως. Έτσι, την περίοδο 1989-1994, 125 εκατομμύρια λίρες από δημόσιες και ιδιωτικές χορηγίες δαπανώνται για επενδύσεις στην περιοχή. Αφορούν σε νέα γραφεία και συγκροτήματα κατοικιών, υπόγεια διάβαση πεζών κάτω από τη γέφυρα Blackfriars και τη δημιουργία μιας διακριτής ταυτότητας για την περιοχή (Murray, 2012).

Εικόνα 5.3: Υπόγεια διάβαση κάτω από τη γέφυρα Blackfriars

Πηγή: <https://www.londonremembers.com/memorials/blackfriars-bridge-underpass>

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, αποθήκες μετατρέπονται σε πολυτελείς κατοικίες, ενώ δημιουργούνται και εννέα συγκροτήματα διαμερισμάτων. Σε αυτά περιλαμβάνονται το Bankside Lofts και το Gallery Lofts στο δρόμο Hopton δίπλα στην Tate Modern και τον ποταμό Τάμεση, και το Benhow House στην οδό New Globe Walk δίπλα στο θέατρο Shakespeare's Globe .

Εικόνα 5.4: Bankside Lofts

Πηγή: <https://czwg.com/projects/residential-and-mixed-use/bankside-lofts/>

Εικόνα 5.5: Gallery Lofts

Πηγή: <https://www.primelondonresidential.com/properties-to-let/property/10246158-gallery-lofts-69-hopton-street-bankside>

Εικόνα 5.6: Benhow House

Πηγή: <https://www.buildington.co.uk/london-se1/24-new-globe-walk/benbow-house/id/9297>

Το 2005 ιδρύεται η μη κερδοσκοπική αναπτυξιακή εταιρεία (business improvement district) ‘Better Bankside’, με σκοπό να κάνει την περιοχή Μπάνκσαιντ ένα μέρος, στο οποίο «αξίζει κανείς να εργάζεται, να ζει και να επισκέπτεται» παρέχοντας υπηρεσίες συμπληρωματικές ως προς εκείνες που προέρχονται από τον δήμο. Το 2006 οι υπεύθυνοι της ‘Better Bankside’ ζητούν άδεια κατεδάφισης των βιομηχανικών αποθηκών στα νοτιοδυτικά της Tate Modern για την κατασκευή στην περιοχή τεσσάρων συγκροτημάτων κατοικιών έως και 24 ορόφων. Επιπλέον, για να επιτευχθεί αυτό έπρεπε να μετεγκατασταθούν αρκετές επιχειρήσεις. Μέχρι το 2012 το έργο αυτό έχει υλοποιηθεί και τα διαμερίσματα γνωστά ως NEO Bankside πωλούνται μεταξύ ενός και 6,5 εκατομμυρίων λιρών (Murray, 2012).

Εικόνα 5.7: Διαμερίσματα NEO Bankside

Πηγή: <https://www.neobankside.com/development/masterplan>

Η περιοχή εξακολουθεί να διατηρεί τις κοινωνικές κατοικίες (social housing), συμπεριλαμβανομένου του Peabody Estate που αριθμεί 55.000 ακίνητα σε όλο το Λονδίνο και στη νοτιοανατολική περιοχή του, και των κατοικιών Sumner Buildings νοτιοανατολικά της Tate Modern που είχαν κατασκευαστεί στη δεκαετία του 1930 προκειμένου να στεγάσουν τους ανθρώπους που εκτοπίστηκαν από τα σπίτια τους, τα οποία κατεδαφίστηκαν για να χτιστεί η γέφυρα του Αγίου Παύλου (Murray, 2012). Τα διαμερίσματα της Falcon Point εξακολουθούν να ανήκουν στο δήμο Σάουθγουορκ του Λονδίνου. Η περιοχή Μπάνκσαϊντ είναι κοινωνικά μεικτή, αφού σε αυτήν συνυπάρχουν διακριτές περιοχές φτωχών και πλουσίων κατοικιών. Οι τελευταίες, ωστόσο,

παραμένουν πολύ συχνά κενές, καθώς ανήκουν σε επενδυτές από Ρωσία, Ντουμπάι και Σιγκαπούρη (Leccis, 2019: 6 Southwark Council, 2013: 44).

Κατά τη διάρκεια της αστικής αναγέννησης της Μπάνκσαϊντ απαραίτητη κρίθηκε και η βελτίωση της προσβασιμότητας στην περιοχή. Σύμφωνα με έρευνα της Tate Gallery το 1994, περιοχές περιφερικά του πρώην εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, το οποίο προορίζεται για την στέγαση της νέας Tate, χρήζουν βελτίωσης. Για το λόγο αυτό επανεξετάζεται η πρόταση του 1989 για τη δημιουργία πεζογέφυρας μεταξύ της πόλης του Λονδίνου και της Μπάνκσαϊντ. Η κατασκευή της Millennium Bridge ξεκινάει το 1998 μετά από αρχιτεκτονικό διαγωνισμό που διεξάγεται το 1996. Αναπτύσσεται με τη δημιουργική συνεργασία μεταξύ αρχιτεκτονικής, τέχνης και μηχανικής. Εκπροσωπείται από την αρχιτεκτονική εταιρεία Foster and Partners, τον γλύπτη Anthony Caro και τους μηχανικούς Ove Arup and Partners.

Πρόκειται για μία χαλύβδινη κρεμαστή γέφυρα μήκους 325 μέτρων, η χρηματοδότηση της οποίας προήλθε από τη Millennium Commission, έναν δημόσιο φορέα του Ηνωμένου Βασιλείου που δημιουργήθηκε για να ενισχύσει τις κοινότητες στη μετάβαση της νέας χιλιετίας, ενώ υποστηρίχθηκε και από τοπικούς οργανισμούς και επιχειρήσεις που θεώρησαν πως θα ευνοήσει την περιοχή. Το κόστος της ανήλθε σε 18,2 εκατομμύρια λίρες. Εγκαινιάζεται στις 10 Ιουνίου του 2000, κλείνει δύο μέρες αργότερα εξαιτίας της ανησυχητικής ταλαντευόμενης κίνησης την ημέρα των εγκαινίων της, για να ξανανοίξει μετά από τροποποιήσεις και επισκευές στις 27 Φεβρουαρίου του 2002. Την ημέρα των εγκαινίων της προσέλκυσε 80.000 επισκέπτες. Η γέφυρα μεταφέρει πεζούς μεταξύ της περιοχής του καθεδρικού ναού του Αγίου Παύλου στα βόρεια και της πολιτιστικής περιοχής της Μπάνκσαϊντ στα νότια με επίκεντρο την Tate Modern διευκολύνοντας την μετακίνηση των επισκεπτών μεταξύ των δύο αξιοθέατων (Ebejer, 2021: 116 Southwark Council, 2013: 15).

Εικόνα 5.8: Millennium Bridge

Πηγή: <https://www.fosterandpartners.com/projects/millennium-bridge/>

Το 1999 πραγματοποιήθηκε και η επέκταση της υπόγειας γραμμής μετρό Jubilee από το West End στο Canary Wharf και τις προβλήτες. Περιλαμβάνει ένα νέο σταθμό στο Σάουθγουορκ νοτιοδυτικά της Μπάνκσαιντ. Πρόκειται για την επέκταση της γραμμής από το Green Park στο Stratford μέσω του νότιου και ανατολικού Λονδίνου. Βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία της οδού The Cut και της Blackfriars Road και πολύ κοντά σε σημαντικά πολιτιστικά κέντρα, όπως η Tate Modern, και εξυπηρετεί έως και 7.000 επιβάτες την ώρα. Πάνω από το 50% των επιβατών αυτών χρησιμοποιούν το σταθμό Southwark ως σημείο μετεπιβίβασης από και προς κύριες γραμμές. Αποδείχθηκε εξαιρετικά επιτυχής στην αποσυμφόρηση του σιδηροδρομικού δικτύου, αφού επέτρεψε

την πρόσβαση σε όλους τους άλλους σταθμούς του μετρό με μία μόνο αλλαγή. Αποδείχθηκε επίσης, ότι έχει σημαντική επίδραση και στις αξίες των κατοικιών και των εμπορικών ακινήτων στη γύρω περιοχή. Σύμφωνα με έκθεση που δημοσιεύθηκε από τον Jones LaSalle Lang για λογαριασμό της TfL (Transport of London), οι τιμές της γης σε ακτίνα 750 μέτρων από τον σταθμό αυξήθηκαν σε αξία της τάξεως των 800 εκατομμυρίων λιρών μεταξύ 1992 και 2002 (UK Jubilee Line Extension, 2014: 50).

Εικόνα 5.9: Η γραμμή του μετρό Jubilee

Πηγή: UK Jubilee Line Extension (JLE), 2014

Εικόνα 5.10: Η είσοδος της Jubilee στον σταθμό Southwark

Πηγή: Jubilee Line Extension (JLE), 2014

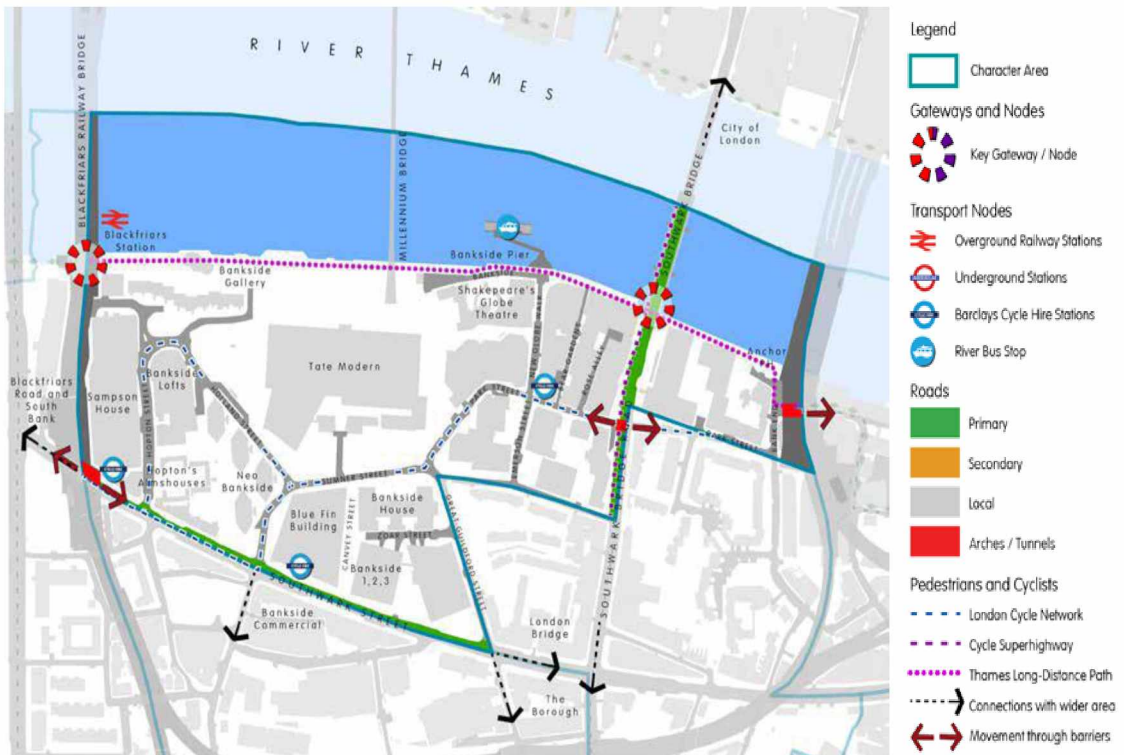
Επιπλέον, η προβλήτα Bankside Pier μπροστά από το θέατρο Shakespeare's Globe είναι μία από τις νέες προβλήτες που κατασκευάστηκαν για μετακινήσεις εργαζομένων, κατοίκων και τουριστών με ποταμόπλοια. Από τις 22 Μαΐου 2003 παρέχεται και η υπηρεσία 'Tate to Tate by boat', η οποία καταφέρνει να συνδέσει άμεσα την Tate Britain με την Tate Modern διευκολύνοντας τις μετακινήσεις των επισκεπτών των δύο γκαλερί. Ακόμη, ο δρόμος Southwark Bridge Road που περνάει βόρεια, συνδέει την Μπάνκσαϊντ με την πόλη του Λονδίνου απέναντι από τον ποταμό Τάμεση. Πρόκειται για έναν πολυσύχναστο δρόμο, τον οποίο διασχίζουν οχήματα, πεζοί και ποδηλάτες. Συνδέεται με τον ποδηλατόδρομο Barclays Cycle Superhighway, ο οποίος χρησιμοποιείται καθημερινά από ανθρώπους που πηγαionoέρχονται στην εργασία τους. Σύμφωνα με έρευνα του 2018, το 17% των εργαζομένων πηγαionoέρχεται στη δουλειά με το ποδήλατο. Ποσοστό ικανοποιητικό αν συγκριθεί με τον εθνικό μέσο όρο που είναι 4%. Σε αυτό βοηθά και ο χώρος στάθμευσης ποδηλάτων που παρέχεται στην περιοχή. Για το 2015, το ποσοστό αυτό ήταν 12,6% και 10% το 2011 (Bankside Insights People, perceptions and priorities).

Εικόνα 5.11: Η προβλήτα Bankside Pier

Πηγή: <https://www.london-se1.co.uk/places/bankside-pier>

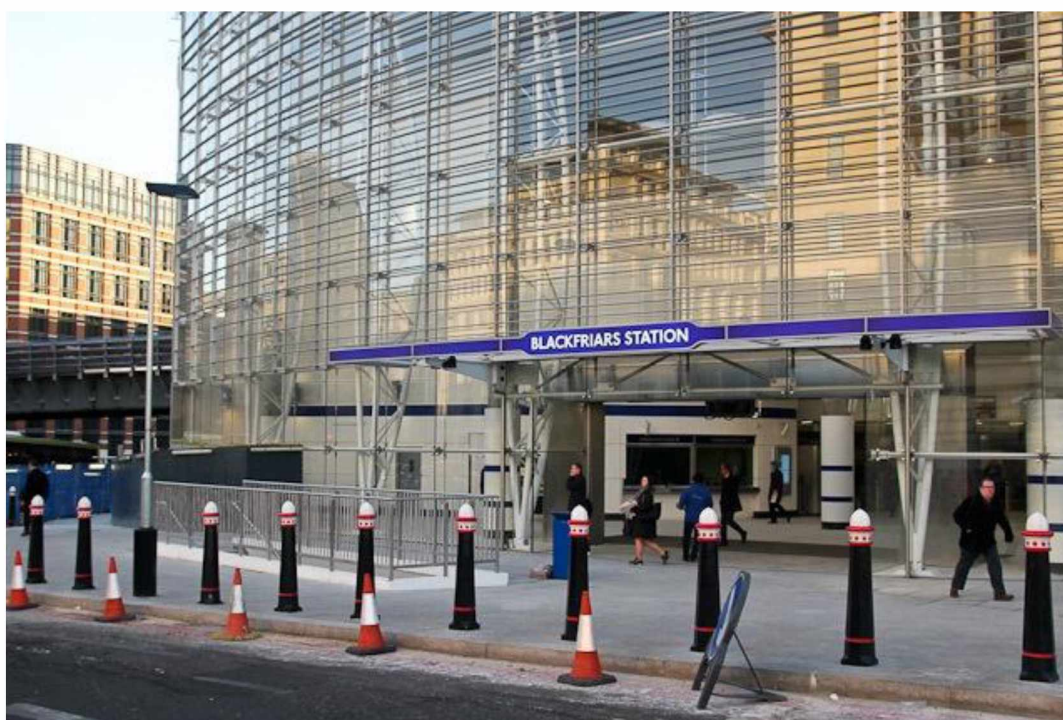
Εικόνα 5.12: Δίκτυο συγκοινωνιών στην Μπάνκσαιντ

Πηγή: Southwark Council, 2013

Το 2011 η ιδιοκτησία των σιδηροδρομικών υποδομών του Ηνωμένου Βασιλείου 'Network Rail' αναπτύσσει το πρόγραμμα 'Thameslink'. Αυτό συνεπάγεται την ανοικοδόμηση του σταθμού Blackfriars κατά μήκος της σιδηροδρομικής γέφυρας Blackfriars συμπεριλαμβανομένης μιας νέας εισόδου στην Μπάνκσαιντ που εγκαινιάζεται στις 5 Δεκεμβρίου 2011, ενώ δημιουργείται και ένα δεύτερο εκδοτήριο εισιτηρίων για την καλύτερη εξυπηρέτηση των επιβατών.

Εικόνα 5.13: Ο σταθμός Blackfriars στην Μπάνκσαιντ

Πηγή: <https://londonist.com/2012/02/blackfriars-tube-station-re-opens>

5.3 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

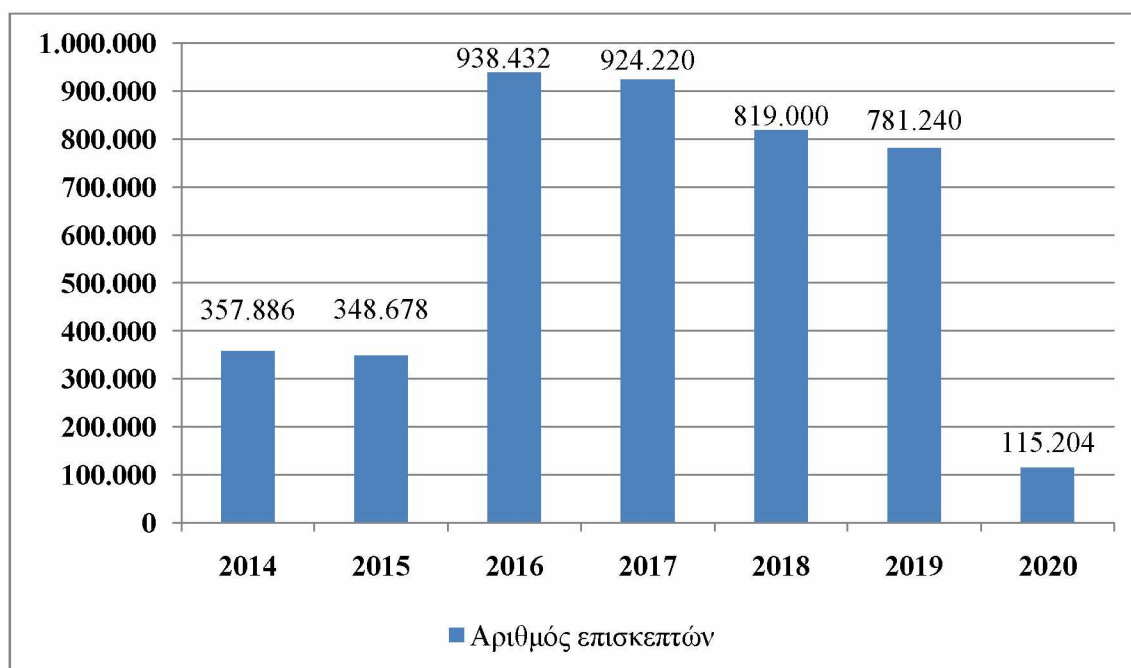
Όσον αφορά στον πολιτιστικό τομέα, έργο αναφοράς της Μπάνκσαιντ αποτελεί η ίδρυση της Πινακοθήκης Μοντέρνας Τέχνης Tate Modern, για την οποία θα γίνει λόγος εκτενέστερα στη συνέχεια. Άλλο σημαντικό πολιτιστικό έργο και από τα πρώτα ιδρύματα για την περιοχή αποτελεί η δημιουργία του Θεάτρου Shakespeare's Globe το 1997. Ο ιδρυτής του, ο Αμερικανός σκηνοθέτης και ηθοποιός Sam Wanamaker που ξεκίνησε το έργο το 1968, δεν έζησε για να δει την ολοκλήρωσή του, για την οποία επέμεινε με τη φιλοδοξία του για δύο δεκαετίες (Yat Shun, 2021 'Globe Theatre History).

Πρόκειται για ανακατασκευή του αρχικού θεάτρου και βρίσκεται σε απόσταση μόλις 230 μέτρων από την πρώτη του τοποθεσία. Μπορεί να φιλοξενήσει 1.570 άτομα, 700 όρθια και τα υπόλοιπα καθήμενα. Αποτελεί μέρος συγκροτήματος που περιλαμβάνει βιβλιοθήκη, εκπαιδευτικό κέντρο από το 2010, κινηματογράφο και αγορά. Είναι ένα ζωντανό μνημείο του Σαίξπηρ, του μεγαλύτερου Άγγλου θεατρικού συγγραφέα, που φιλοξενεί παραγωγές δικών του έργων, αλλά και άλλων καλλιτεχνών. Διοργανώνει επίσης, μουσικές συναυλίες, προβολές ταινιών, οικογενειακές εκδηλώσεις, εκπαιδευτικά εργαστήρια, κοινοτικά έργα και ξεναγήσεις (Globe Theatre Overview).

Σύμφωνα με στατιστικά δεδομένα που καλύπτουν την περίοδο 2014-2020, οι επισκέπτες του Θεάτρου υπερδιπλασιάζονται το έτος 2016. Το Θέατρο καταφέρνει από μόνο του να προσελκύσει 938.432 επισκέπτες συνεχίζοντας την καλή πορεία μέχρι και το 2019. Ωστόσο, το 2020 η επισκεψιμότητά του μειώνεται δραματικά λόγω της πανδημίας του Covid-19 προσελκύοντας μόλις 115.204 άτομα (<https://www.alva.org.uk/details.cfm?p=423>).

Γράφημα 5.1: Οι επισκέπτες του Θεάτρου την περίοδο 2014-2020

Πηγή: Ίδια επεξεργασία από <https://www.alva.org.uk/details.cfm?p=423>

Το συγκρότημα στο σύνολό του προσελκύει περισσότερους από ένα εκατομμύριο επισκέπτες ετησίως κάνοντας τζίρο περίπου 24 εκατομμύρια λίρες. Το 43% του κοινού

του προέρχεται από το Λονδίνο, το 40% από την υπόλοιπη Αγγλία και το Ηνωμένο Βασίλειο και 17% από το εξωτερικό. Διαθέτει ετησίως περισσότερα από 180.000 εισιτήρια με αντίτιμο 5 λιρών, ενώ δίνει ζωή στην περιοχή τα βράδια όταν τα κτίρια με τα γραφεία δεν λειτουργούν (Impact of covid-19 on Shakespeare's Globe).

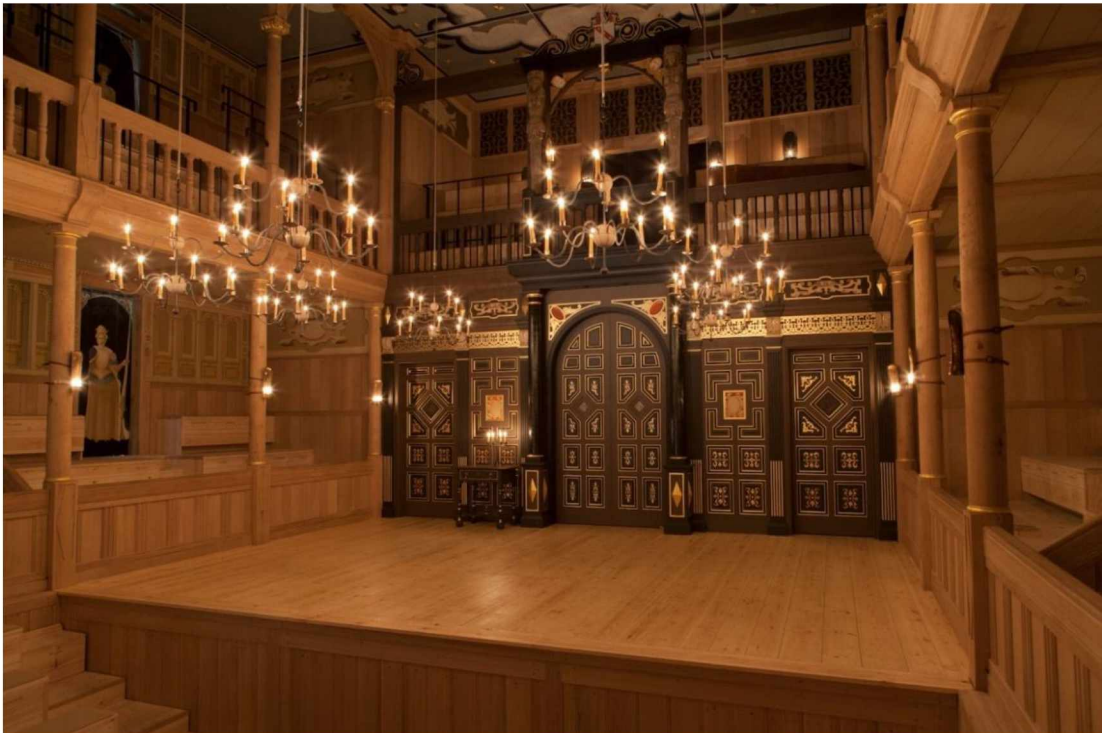
Για παράδειγμα, το 2013 οι περιοδεύουσες παραγωγές και οι κινηματογραφικές προβολές συμπλήρωσαν το πρόγραμμα των ζωντανών παραστάσεων του Θεάτρου, επιτρέποντας στον οργανισμό να προσεγγίσει το ένα εκατομμύριο επισκέπτες και να παράξει κύκλο εργασιών 21 εκατομμυρίων λιρών και πλεόνασμα άνω των 3,6 εκατομμυρίων. Για το ίδιο έτος, τα ετήσια έσοδα του Globe προήλθαν από την υποστήριξη και τις δωρεές εταιρικής συνεργασίας που αντιπροσώπευαν μόνο το 11%, ενώ το υπόλοιπο προήλθε από τις δραστηριότητές του. Τα τρία τέταρτα του εισοδήματος προήλθαν από πωλήσεις εισιτηρίων και χρεώσεις εισόδου, παρόλο που το 42% των εισιτηρίων κόστιζε μόνο 5 λίρες. Αύξηση 45% σημειώθηκε στο κοινό που παρακολούθησε το πρόγραμμα δημόσιων εκδηλώσεων της Globe Education. Ακόμη, αύξηση κατά 21% διαπιστώθηκε και στις περιοδείες θεάτρου και τους επισκέπτες της έκθεσης, ενώ η κερδοφορία από το λιανικό εμπόριο και την εστίαση αυξήθηκε κατά 41% (Hill, 2014). Τέλος, το Globe ενισχύοντας το κοινωνικό του προφίλ συνεργάζεται με περισσότερους από 139.000 μαθητές κάθε χρόνο, παρέχοντάς τους δωρεάν εισιτήρια αξίας πάνω των 2 εκατομμυρίων λιρών, γεγονός που σήμερα υπονομεύεται λόγω της πανδημίας του Covid-19.

Εικόνα 5.14: Το Θέατρο Shakespeare's Globe

Πηγή: <https://www.shakespearesglobe.com/discover/about-us/globe-theatre/#photos>

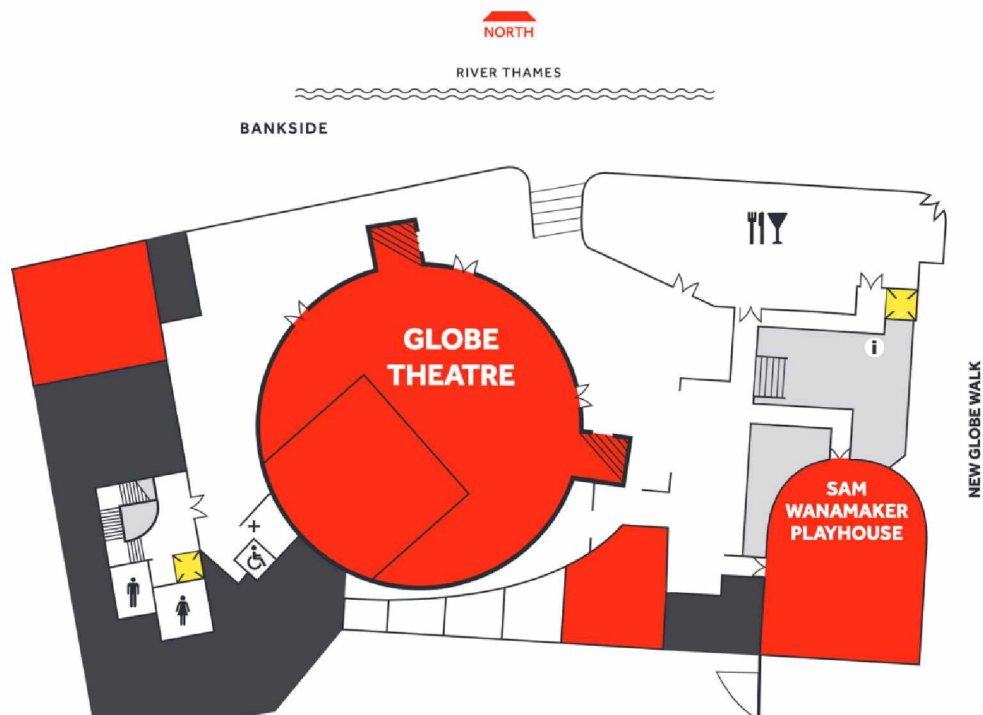
Στον ίδιο χώρο στεγάζεται από το 2013 και το Θέατρο Sam Wanamaker Playhouse, το οποίο φέρει το όνομα της ηγετικής προσωπικότητας στην ανακατασκευή του Globe, Sam Wanamaker, έπειτα από απαίτηση του ανώνυμου δωρητή που το έθεσε ως προϋπόθεση για παροχή χρηματοδότησης ύψους 1,5 εκατομμυρίου λιρών. Αρχικά το Θέατρο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος για εκπαιδευτικά εργαστήρια και πρόβες μέχρι να συγκεντρωθούν τα χρήματα για την ολοκλήρωσή του. Το κόστος του τελικά ανήλθε στα 7,5 εκατομμύρια λίρες και άνοιξε για το κοινό τον Ιανουάριο του 2014. Σχεδιάστηκε από τον Jon Greenfield, σε συνεργασία με τους αρχιτέκτονες Allies και Morrison. Πρόκειται για μια κατασκευή από βελανιδιά χτισμένη μέσα στο τούβλινο κέλυφος του κτηρίου Globe και είναι χωρητικότητας 340 θέσεων (Dustagheer, 2017: 227· Neill, 2014).

Εικόνα 5.15: Το θέατρο Sam Wanamaker Playhouse

Πηγή: <https://www.shakespearesglobe.com/discover/blogs-and-features/2020/08/21/the-sam-wanamaker-playhouse-in-photos/>

Εικόνα 5.16: Η θέση του Shakespeare's Globe και του Sam Wanamaker Playhouse

Πηγή: <https://www.shakespearesglobe.com/discover/about-us/sam-wanamaker-playhouse/>

5.4 Η ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ ΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΤΕΧΝΗΣ TATE MODERN

Η πρώτη Tate ιδρύεται στις 21 Ιουλίου 1897 από τον έμπορο ζάχαρης Sir Henry Tate στην περιοχή Μίλμπανκ στην πόλη Γουεστμίνστερ του κεντρικού Λονδίνου ως Μουσείο βρετανικής Τέχνης και στεγάζεται στους χώρους της πρώην φυλακής Millbank. Σύντομα μετατρέπεται σε χώρο φιλοξενίας της διεθνούς σύγχρονης τέχνης με τη συνύπαρξη διάσημων τοπικών καλλιτεχνών, όπως ο Turner, ο Gainsborough, ο Constable και εμβληματικών καλλιτεχνών, όπως ο Matisse, ο Picasso και ο Rothko. Μέχρι το 1932 ήταν γνωστή ως Εθνική Πινακοθήκη της Βρετανικής Τέχνης και από το 1932 και στο εξής ως Tate Gallery (Hyslop, 2012: 154· Riding, 2000). Σήμερα, στο δίκτυο των Πινακοθηκών Tate περιλαμβάνονται, εκτός από την Tate Gallery που από το 2000 και έπειτα μετονομάζεται σε Tate Britain, η Tate Liverpool και η Tate St. Ives στην Κορνουάλη.

Η Πινακοθήκη Μοντέρνας Τέχνης Tate Modern αποτελεί τμήμα της στρατηγικής αστικής αναγέννησης της περιοχής Μπάνκσαϊντ του δήμου Σάουθγουορκ (Southwark) του Λονδίνου. Το Δεκέμβριο του 1992 το διοικητικό συμβούλιο της Tate γνωστοποίησε την πρόθεσή του να δημιουργήσει μια νέα γκαλερί για τη διεθνή μοντέρνα και σύγχρονη τέχνη στο Λονδίνο (History of Tate Modern). Το κέντρο του αποτελούσε ήδη ένα από τα κορυφαία κέντρα μουσείων, τέχνης και πολιτισμού, σε αντίθεση με την πρώην βιομηχανική περιοχή της Μπάνκσαϊντ που ήταν εγκαταλελειμμένη και υποβαθμισμένη. Η επιλογή μιας τοποθεσίας στην περιφέρεια ενός μεγάλου οικονομικού και πολιτιστικού κέντρου θα δημιουργούσε ευκαιρίες και θα συνέβαλλε στην αναγέννηση του τόπου, ενώ θα ήταν επωφελής και για την ίδια την Πινακοθήκη (Gayford et al., 2005: 24).

Την ίδια περίοδο για τον Sir Nicholas Serota, ιστορικό τέχνης και διευθυντή της Tate Gallery από το 1988, και για τον Denis Stevenson, πρόεδρο του διοικητικού συμβουλίου της Tate (1988-1998) και υπεύθυνου για τη δημιουργία δικτύου χρηματοδότησης, η σύσταση μιας ακόμη Tate θα έδινε λύσεις στα τρέχοντα προβλήματα (Dean et al., 2010: 83). Θα ικανοποιούσε την ανάγκη εξεύρεσης χώρου για φιλοξενία συλλογών αντάξιων εκείνων του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης της Νέας Υόρκης και του Κέντρου Πομπιντού στο Παρίσι, καθώς μέχρι τότε η έλλειψη χώρου περιορίζει την έκθεση μόλις του 15% των 6.000 έργων ζωγραφικής, των 1.300 γλυπτών και των 50.000 χειρόγραφων που είχε στην κατοχή της (Riding, 2000). Ταυτόχρονα, θα

επιλύονταν η δυσκολία κάλυψης των λειτουργικών εξόδων για τη φύλαξη των έργων σε αποθήκες, καθώς η χρηματοδότηση μέσω χορηγιών θα ήταν πιο εύκολο να εξασφαλιστεί για ένα νέο κτίριο (Feldstein, 1991: 3).

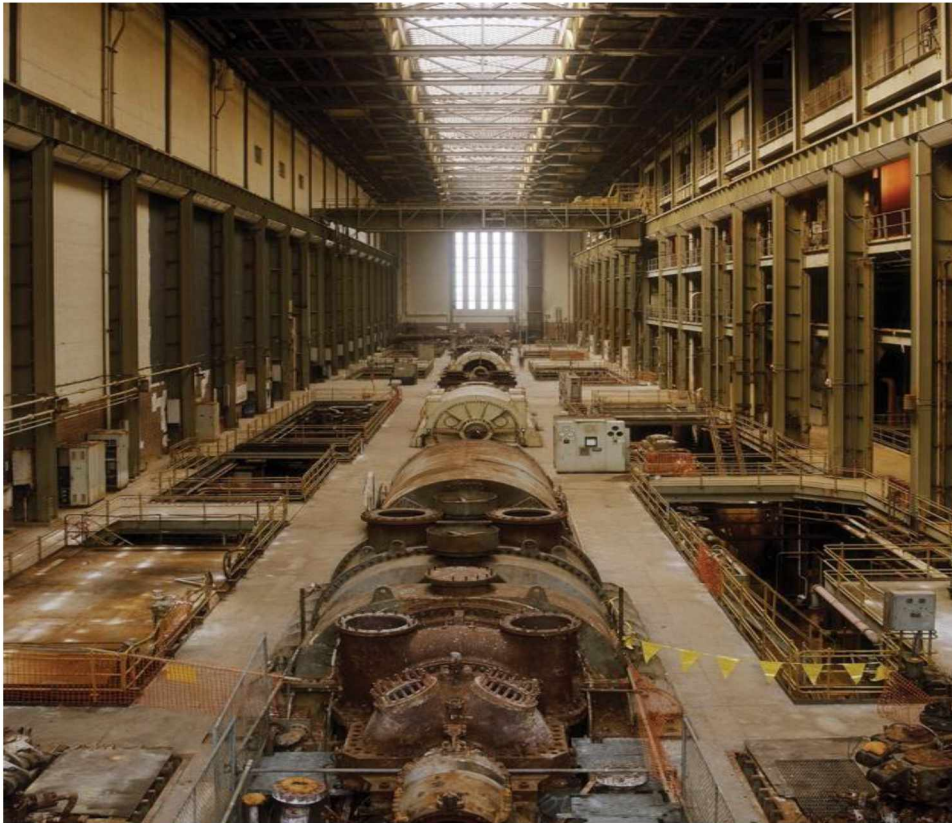
Η απόφαση της Tate να εγκαταστήσει τη νέα της πινακοθήκη σε μία υποβαθμισμένη περιοχή, όπως η Μπάνκσαιντ, θεωρήθηκε, σύμφωνα με τους Gayford et al. (2005: 24), γενναία. Ωστόσο, σύμφωνα με την μελέτη οικονομικών επιπτώσεων της αμερικανικής εταιρείας McKinsey & Company, στην οποία είχε ανατεθεί η εκτίμηση του οικονομικού αντίκτυπου της Tate Modern στην περιοχή, η Πινακοθήκη θα μπορούσε να αλλάξει ριζικά την τοπική οικονομία προωθώντας νέες δραστηριότητες και αυξάνοντας συγχρόνως τις τουριστικές ροές (Gayford et al., 2005: 25) με την προσέλκυση και ξένων τουριστών μέσω της διοργάνωσης προσωρινών εκθέσεων (Donnellan, 2018: 163). Πιο αναλυτικά, προέβλεπε συνολικό οικονομικό όφελος ύψους 50 εκατομμυρίων λιρών, εκ των οποίων 16–35 εκατομμύρια λίρες θα ήταν το όφελος που θα αποκόμιζε ο δήμος του Σάουθγουορκ. (Gayford et al., 2005: 25), ενώ θα δημιουργούσε και 2.400 θέσεις εργασίας (Riding, 2000).

Για τη στέγαση της νέας Tate επιλέγεται το 1994 ο πρώην σταθμός παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας Bankside ως η ιδανικότερη επιλογή, καθώς χωροθετείται στις όχθες του ποταμού Τάμεση στα νότια του Λονδίνου και απέναντι από τον καθεδρικό ναό του Αγίου Παύλου που ήδη αποτελεί ορόσημο για την περιοχή. Σύμφωνα με τον Sir Nicholas «με την επανάχρηση ενός κτηρίου θα εξασφαλιζόταν πολύ μεγαλύτερος χώρος από το να χτιζόταν ένα νέο μουσείο. Ακόμη, και πιο σημαντικό, το εργοστάσιο προσέφερε μεγαλύτερη ποικιλία χώρων και διαθέσεων συγκριτικά με τη δημιουργία ενός χώρου από έναν αρχιτέκτονα» (Riding, 2000).

Εικόνα 5.17: Ο σταθμός παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας Bankside το 1968

Πηγή: <https://uk.ramboll.com/projects/ruk/tate-modern>

Όσον αφορά στο βιομηχανικό κτίριο, σχεδιάστηκε από τον Sir Giles Gilbert Scott. Η κατασκευή του ολοκληρώθηκε σε δύο φάσεις μεταξύ των ετών 1947 και 1963. Αποτελούνταν από μια εκπληκτική αίθουσα γεννητριών παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας (Turbine Hall) πλάτους 152 μέτρων και ύψους 35 μέτρων, με το λεβητοστάσιο δίπλα του και μια εντυπωσιακή καμινάδα ύψους 99 μέτρων λίγο χαμηλότερη από το ύψος του θόλου του καθεδρικού ναού του Αγίου Παύλου που έφτανε τα 114 μέτρα (History of Tate Modern). Η λειτουργία του ως μονάδας παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας ξεκίνησε μόλις το 1962. Έκλεισε το 1981 και για πολλά χρόνια ο σταθμός παρέμενε παραμελημένος. Ωστόσο, απέφυγε την κατεδάφιση στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Πρόκειται για ένα κτήριο επιβλητικό με συμμετρία αυστηρή, καθαρότητα στις όψεις και σχεδίαση μνημειακή, στοιχεία που το καθιστούν βιομηχανικό μνημείο και τοπόσημο τόσο για την περιοχή όσο και για την πόλη (Riding, 2000).

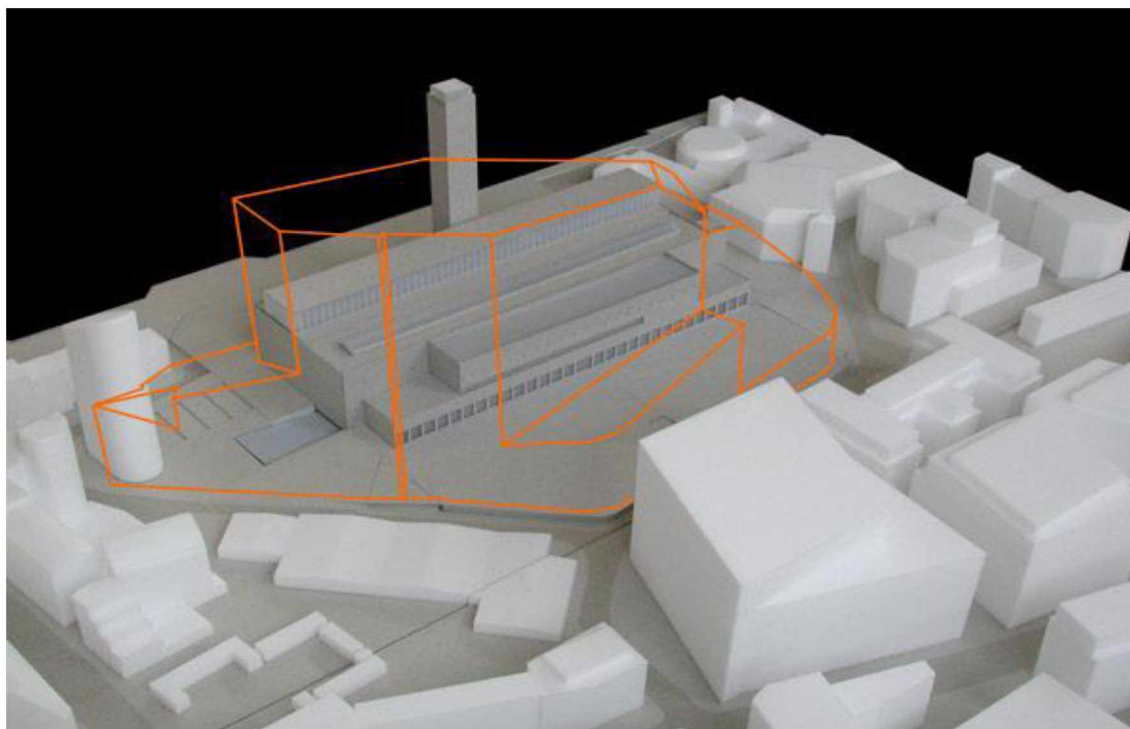
Εικόνα 5.18: Το εσωτερικό του σταθμού παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας Bankside

Πηγή: <https://www.artnews.com/art-news/retrospective/then-and-now-the-transforming-tate-6423/>

Για την αποκατάσταση του κτηρίου διεξάγεται αρχιτεκτονικός διαγωνισμός, γεγονός που μαρτυρά τη σημασία που δίνεται στην αισθητική και την αρχιτεκτονική του ως έργου-σημαιοφόρου. Προσελκύει το ενδιαφέρον 148 υποψηφίων, μεταξύ των οποίων γνωστοί αρχιτέκτονες, όπως ο Renzo Piano, ο Rafael Mono, ο Tadao Ando ή ο Rem Koolhaas. Καμία, ωστόσο, από τις προτάσεις τους δεν κατορθώνει να κερδίσει το διαγωνισμό, σε αντίθεση με εκείνη των Ελβετών Jacques Herzog και Pierre de Meuron που διακρίνεται για την απλότητά της και τον σεβασμό προς την αρχιτεκτονική σπουδαιότητα του κτηρίου. Όπως επισημαίνει ο Sir Nicholas Serota, «σκοπός δεν ήταν η αποκατάσταση του κτηρίου, αλλά η μεταμόρφωσή του. Και εκείνοι παρουσίασαν μοναδικές λύσεις [...] Είμαστε ενθουσιασμένοι με τον τρόπο που χρησιμοποιούν τα υλικά, όπως το ξύλο, το γυαλί, το σκυρόδεμα, το σίδηρο [...] Το έργο τους είναι εξαιρετικά απλό, με αισθητική άποψη και ξεκάθαρο» (Δασκαλάκη, 2002: 362· Riding, 2000).

Εικόνα 5.19: Η αρχιτεκτονική άποψη του κτηρίου και η περιβάλλουσα περιοχή από τους Jacques Herzog και Pierre de Meuron

Πηγή: <https://www.herzogdemeuron.com/index/projects/complete-works/226-250/246-tate-modern-master-plan/image.html>

Εικόνα 5.20: Η μακέτα της Tate Modern

Πηγή: Gunnis, 2017

Οι αρχιτέκτονες αποφάσισαν να διατηρήσουν ζωντανή και να ενισχύσουν τη βιομηχανική μορφή και το χαρακτήρα του κτηρίου, απομακρύνοντας τον βαρύ βιομηχανικό εξοπλισμό του, αλλά διατηρώντας τη στιβαρή του όψη από το χαρακτηριστικό βρετανικό τούβλο. Απομάκρυναν τις στροβιλογεννήτριες από το εντυπωσιακό ισόγειο ύψους όσο πέντε όροφοι, Turbine Hall, μετατρέποντάς το σε στεγασμένη πλατεία, όπου συγκεντρώνονται οι δημόσιες δραστηριότητες της γκαλερί επιτρέποντας την ελεύθερη πρόσβαση σε όλους. Στον ίδιο χώρο καταλήγει η ράμπα που λειτουργεί ως κύρια είσοδος του κτηρίου από το δυτικό άκρο του. Η μετατροπή του κτιρίου σε μουσείο ολοκληρώνεται με την προσθήκη ακόμα δύο ορόφων, ενώ μια γέφυρα ενώνει τη γκαλερί με την απέναντι πλευρά του Τάμεση. Η γυάλινη προσθήκη (light beam) φιλοξενεί το εστιατόριο της γκαλερί και άλλους δημόσιους χώρους. Κατά τη διάρκεια της ημέρας το φυσικό φως διαχέεται στις εκθέσεις του τέταρτου και πέμπτου ορόφου, ενώ τη νύχτα ο τεχνητός φωτισμός αντιστρέφεται και λάμπει στον ουρανό (Herzog & de Meuron, The light beam).

Το συνολικό κόστος της Πινακοθήκης άγγιξε τα 134,5 εκατομμύρια λίρες με τον δημόσιο τομέα να συνεισφέρει το 60% της συνολικής απαιτούμενης χρηματοδότησης. Το υπόλοιπο 40% προήλθε από ιδιωτικές χορηγίες και την υποστήριξη της τοπικής κοινότητας και των επιχειρήσεων, για τη συνδρομή των οποίων απαιτήθηκε η ευαισθητοποίησή τους και η άρση των διαφωνιών που προέκυψαν λόγω συμφερόντων (Dean et al, 2010: 83).

Στις 11 Μαΐου 2000, η Βασίλισσα Ελισάβετ II εγκαινιάζει την Tate Modern ως το πρώτο μουσείο μοντέρνας τέχνης στο Λονδίνο και το χαιρετίζει ως σύμβολο της αναγέννησης της περιοχής Μπάνκσαιντ. Μια νέα προσθήκη εγκαινιάζεται την Παρασκευή 17 Ιουνίου 2016 στη νότια πλευρά της Tate με επιπρόσθετο κόστος που αγγίζει τα 328 εκατομμύρια ευρώ. Πρόκειται για ένα νέο πυραμοειδές κτίριο 10 ορόφων που ονομάζεται Switch House και αυξάνει το μέγεθος των εκθεσιακών χώρων κατά 60%. Στη βόρεια πλευρά του βρίσκεται η αίθουσα Boiler House, η οποία φιλοξενεί έργα που χρονολογούνται από το 1900. Η μόνιμη συλλογή της Πινακοθήκης καταλαμβάνει τον τρίτο και πέμπτο όροφο και φιλοξενεί έργα 300 καλλιτεχνών από 50 χώρες. Ο τέταρτος όροφος προορίζεται για προσωρινές εκθέσεις. Οι επισκέπτες της μπορούν να θαυμάσουν αριστουργήματα των Henri Matisse, Pablo Picasso Claude Mone, Roy Lichtenstein, αλλά και Ελλήνων εικαστικών, όπως του Λουκά

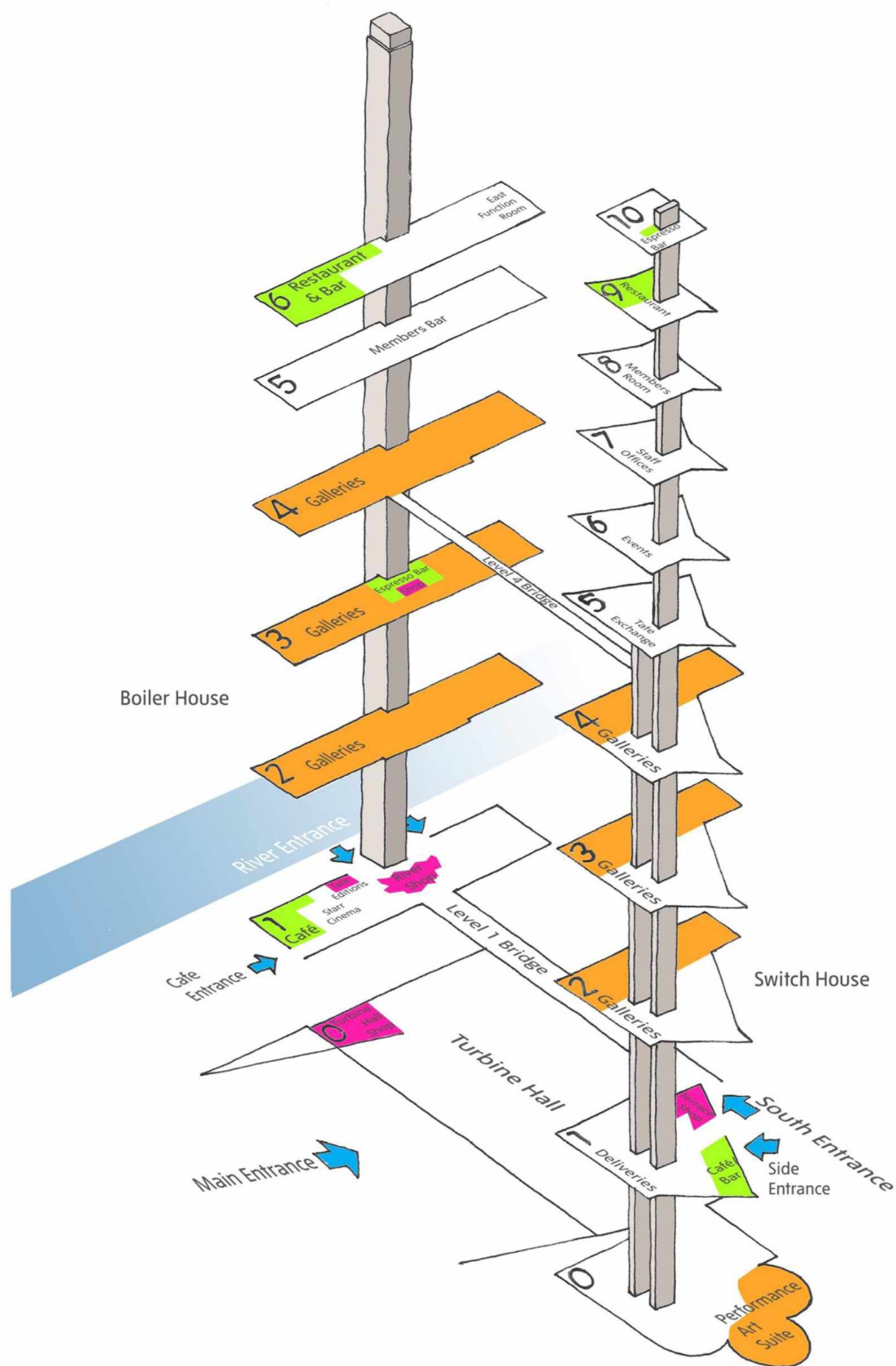
Σαμαρά, Γιάννη Κουνέλλη, Νίκου Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Βαγγέλη Βλάχου. Στις εγκαταστάσεις της φιλοξενούνται σπάνιες συλλογές τέχνης συγκρίσιμες με εκείνες του Κέντρου Πομπιντού και του Μουσείου του Λούβρου (Μποζώνη, 2020).

Εικόνα 5.21: Η Tate Modern

Πηγή: <https://uk.ramboll.com/projects/ruk/tate-modern>

Εικόνα 5.22: Ισομετρική απεικόνιση της οργάνωσης των χώρων και των χρήσεων της Tate Modern

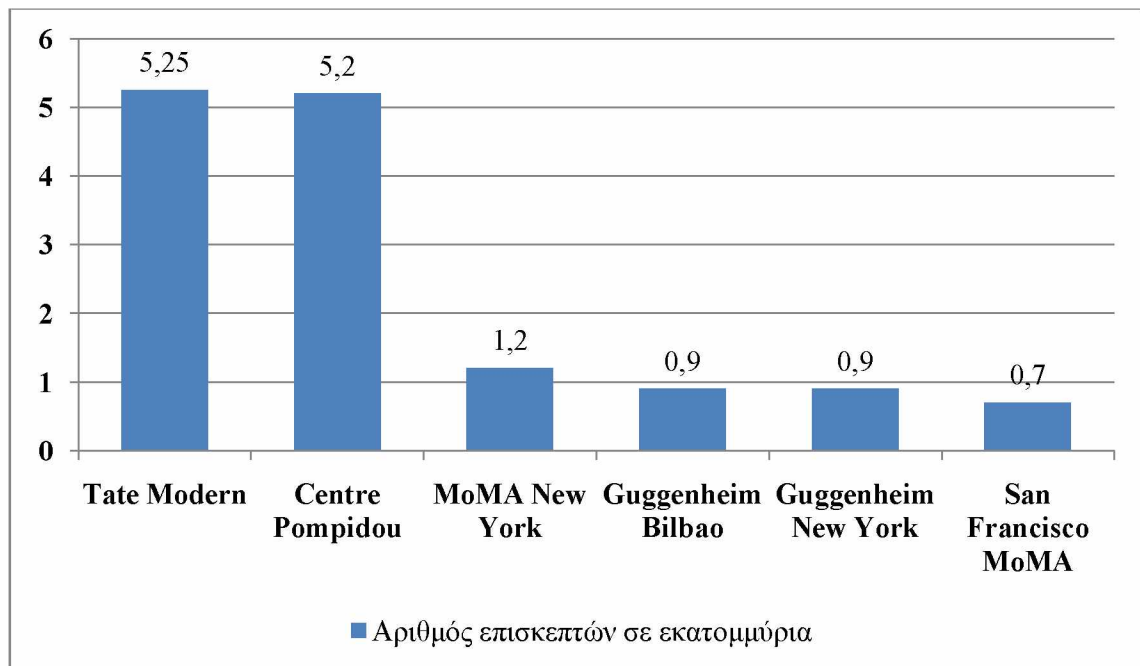
Πηγή: Gunnis, 2017

5.5 Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

5.5.1 ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ

Από τα εγκαίνια της Tate Modern τον Μάιο του 2000, η Μπάνκσαιντ δέχεται ετησίως εκατομμύρια επισκέπτες. Τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της 5,25 εκατομμύρια επισκέπτες την καθιστούν το πιο δημοφιλές μουσείο σύγχρονης τέχνης στον κόσμο και το τρίτο πιο δημοφιλές αξιοθέατο της Βρετανίας μετά το Βρετανικό Μουσείο με 5,7 εκατομμύρια επισκέπτες και το Millennium Dome με 6,5 εκατομμύρια. Ο αριθμός είναι πολύ μεγάλος αν αναλογιστεί κανείς ότι το προηγούμενο έτος οι τρεις υπάρχουσες γκαλερί Tate είχαν δεχθεί συνολικά 2,5 εκατομμύρια επισκέπτες (Tate Modern, May 2000-May 2001).

Πιο αναλυτικά, τα δύο τρίτα των επισκεπτών της προέρχονται από το Ηνωμένο Βασίλειο. Το 37% από την περιοχή του Λονδίνου και το 34% από την υπόλοιπη χώρα. Το ένα τρίτο, που αντιστοιχεί στο 29% των επισκεπτών της, προέρχεται από το εξωτερικό, με το 12% να αναλογεί στην Ευρώπη και το 11% στη Βόρεια Αμερική καθιστώντας την Tate Modern το σημαντικότερο «εξαγωγέα» της βρετανικής οικονομίας. Το 75% επισκέφθηκε την Tate Modern για πρώτη φορά και το 50% αυτών ήταν κάτω των 35 ετών. Ο μέσος χρόνος επίσκεψης ανήλθε σε 2 ώρες και 14 λεπτά. Ξεπέρασε σε επισκεψιμότητα διεθνή μουσειά σύγχρονης τέχνης, όπως το Κέντρο Πομπιντού στο Παρίσι με 5,2 εκατομμύρια επισκέπτες και το MoMA στη Νέα Υόρκη με 1,2 εκατομμύρια (Caldwell & Coshall 2003: 26· Gayford et al., 2005· Tate Modern - the most popular modern art museum in the world).

Γράφημα 5.2: Επισκέπτες σε μουσεία σύγχρονης τέχνης το διάστημα 2000-2001

Πηγή: Ίδια επεξεργασία από Gayford et al., 2005

Αυξημένος ήταν ο αριθμός κατά το ίδιο διάστημα και για την παρακολούθηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Πιο συγκεκριμένα:

- πάνω από 100.000 μαθητές επισκέφθηκαν την γκαλερί σε οργανωμένες ομάδες
- 520.000 επισκέπτες παρακολούθησαν δωρεάν ομιλίες
- 11.400 άτομα παρακολούθησαν έναντι εισιτηρίου διαλέξεις, συνέδρια και προβολές ταινιών
- 11.000 μαθητές συμμετείχαν σε 884 δωρεάν καλλιτεχνικά εργαστήρια
- 9.800 επισκέπτες συμμετείχαν σε οικογενειακά εργαστήρια
- 8.000 εκπαιδευτικοί παρακολούθησαν παρουσιάσεις και εκπαιδεύσεις
- 240 εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν για άτομα με προβλήματα όρασης και ακοής
- 15.400 άτομα χρησιμοποίησαν την αίθουσα μελέτης Clore

Επιπλέον, η Πινακοθήκη γνώρισε αύξηση 46% που μεταφράζεται σε 38.000 από τις 26.000 που αριθμούσαν τα μέλη της στο δίκτυο των Tate (Tate Modern, May 2000-May 2001).

Η Tate Modern προσελκύει από την ίδρυσή της και κάθε χρόνο πάνω από πέντε εκατομμύρια επισκέπτες. Ο συνολικός αριθμός των επισκεπτών μεταξύ 12ης Μαΐου 2000 και 11ης Απριλίου 2005 είναι 21.467.664 άτομα. Οι περισσότεροι από αυτούς και κατά μέσο όρο 2.391 άτομα επισκέπτονται την γκαλερί τα Σάββατα (Gayford et al., 2005: 41).

Πίνακας 5.1: Επισκέπτες τα πρώτα πέντε χρόνια λειτουργίας της Tate Modern

	Έτος 1ο	Έτος 2ο	Έτος 3ο	Έτος 4ο	Έτος 5ο	Έτος 6ο
	2000/01	2001/02	2002/03	2003/04	2004/05	2005/06
Απρίλιος		366.209	319.991	266.014	304.991	122.392*
Μάιος	494.218	268.339	402.445	277.946	319.245	
Ιούνιος	592.285	302.590	458.382	279.920	393.766	
Ιούλιος	641.675	335.851	518.564	335.669	468.903	
Αύγουστος	607.141	334.263	537.998	343.400	512.807	
Σεπτέμβριος	448.239	268.307	261.816	270.759	320.110	
Οκτώβριος	481.207	304.355	430.253	469.963	361.295	
Νοέμβριος	347.179	256.461	356.686	479.771	308.698	
Δεκέμβριος	261.254	207.683	244.859	325.892	274.409	
Ιανουάριος	280.379	184.795	245.670	366.654	274.829	
Φεβρουάριος	338.886	395.182	286.974	429.843	284.615	
Μάρτιος	327.006	550.478	313.768	380.504	323.881	
Σύνολο	4.819.469	3.774.513	4.377.406	4.226.335	4.147.549	

*Επισκέπτες μέχρι 11 Απριλίου 2005

Πηγή: Ίδια επεξεργασία από Gayford et al., 2005

Σύμφωνα με στοιχεία του MLA (Museum, Libraries and Archives Council) σχετικά με το προφίλ των επισκεπτών, πρόκειται για νεότερους ανθρώπους με μέσο όρο τα 35 έτη σε σύγκριση με τους επισκέπτες άλλων γκαλερί της Μεγάλης Βρετανίας. Σημαντικό είναι επίσης, το γεγονός ότι οι επισκέπτες επαναλαμβάνουν την επίσκεψή τους. Πιο συγκεκριμένα, το 2004 το 40% των επισκεπτών επισκέπτεται τη γκαλερί για παραπάνω από μία φορά. Για το 2003 το ποσοστό αυτών των ανθρώπων αγγίζει το 45%, το 2002 το 52%, το 2001 το 39% και το 25% για το 2000 (Μάιο-Δεκέμβριο). Το 12% των επισκεπτών δήλωσε ότι το κτίριο αυτό καθεαυτό υπήρξε ο πρωταρχικός λόγος της επίσκεψής τους στη γκαλερί, ενώ το 53% προέβαλε ως λόγο τις συλλογές του. Μεταξύ των ετών 2002 και 2005 η Tate Modern παρουσίασε 28 μεγάλες προσωρινές εκθέσεις.

Οι πιο επιτυχημένες υπήρξαν του Picasso του 2002 με 467.166 επισκέπτες και του Hopper το 2004 με 429.209 (Gayford et al., 2005: 44-46).

Στα νέα εγκαίνια για το κτήριο-προσθήκη Switch House της Tate την Παρασκευή 17 Ιουνίου 2016 η γκαλερί προσελκύει 143.000 επισκέπτες, ενώ την επόμενη μέρα η επισκεψιμότητα αυξάνεται σχεδόν στο διπλάσιο από τον συνηθισμένο καθημερινό αριθμό φτάνοντας τους 54.000 επισκέπτες. Από τότε και για τα επόμενα χρόνια, η Tate συνεχίζει να προσελκύει κατά μέσο όρο πέντε εκατομμύρια επισκέπτες ετησίως, αριθμός ρεκόρ για μουσείο μοντέρνας τέχνης που την κατατάσσει κάθε χρόνο στη δεκάδα των μουσείων με τη μεγαλύτερη επισκεψιμότητα στον κόσμο. Ωστόσο, εξαιτίας της πανδημίας του Covid-19, το μουσείο αναγκάστηκε να κλείσει τις πόρτες του για το κοινό λόγω μέτρων έκτακτης ανάγκης που εφαρμόστηκαν για τον περιορισμό της εξάπλωσης του ιού για 173 ημέρες το 2020, με αποτέλεσμα η προσέλευση να μειωθεί στα 1.432.991 το 2020, δηλαδή κατά 77 % σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος. Όμως, παρά τη συγκυρία αυτή, ήταν το τρίτο στη λίστα με τα μουσεία τέχνης με τις περισσότερες επισκέψεις στον κόσμο το 2020 και το πιο επισκέψιμο στη Βρετανία (Sharpe & Silva, 2021).

Πίνακας 5.2: Μουσεία με τη μεγαλύτερη επισκεψιμότητα στον κόσμο το 2020

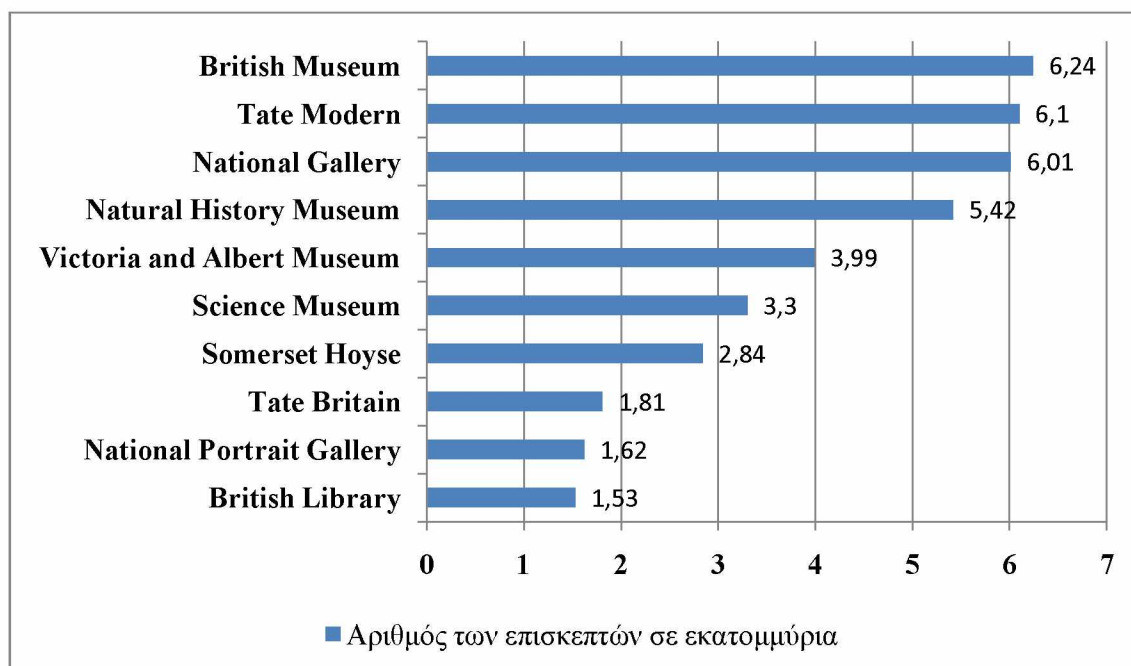
	Αριθμός επισκεπτών το 2020	Μουσείο	Πόλη	Πτώση % από το 2019	Αριθμός ημερών κλειστό λόγω Covid-19
1	2.700.000	Μουσείο Λούβρου	Παρίσι	72%	150
2	1.600.000	Εθνικό Μουσείο Κίνας	Πεκίνο	78%	δεν υπάρχουν δεδομένα
3	1.431.704	Πινακοθήκη Μοντέρνας Τέχνης Tate	Λονδίνο	77%	173
4	1.300.000	Μουσείο Βατικανού	Βατικανό	81%	δεν υπάρχουν δεδομένα
5	1.275.466	Βρετανικό Μουσείο	Λονδίνο	80%	208
6	1.248.486	Μουσείο Reina Sofia	Μαδρίτη	72%	80
7	1.203.324	Κρατικό Μουσείο της Ρωσίας	Αγία Πετρούπολη	50%	97
8	1.197.143	Εθνική Πινακοθήκη	Λονδίνο	80%	155
9	1.124.759	Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης	Νέα Υόρκη	83%	202
10	971.256	Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης του 21ου αιώνα	Καναζάβα	63%	66

Πηγή: Ίδια επεξεργασία από <https://www.alva.org.uk/details.cfm?p=615>

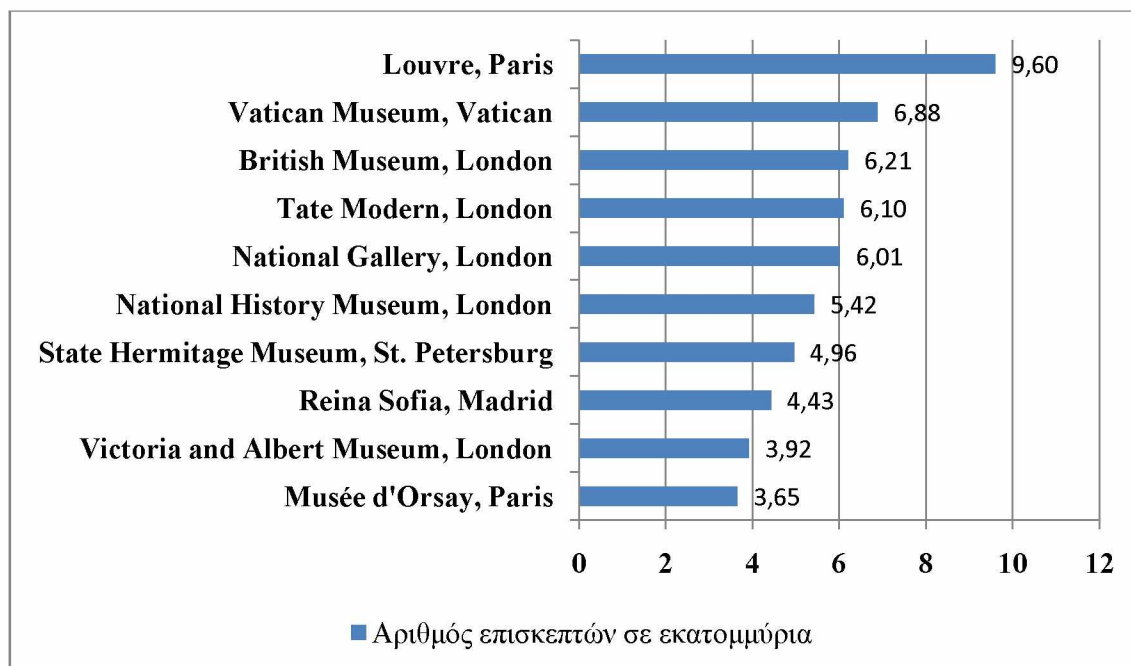

Για το έτος 2019 η Tate Modern βρέθηκε στη δεύτερη θέση με τα πιο επισκέψιμα αξιοθέατα του Λονδίνου με δωρεάν είσοδο με περίπου 6,1 εκατομμύρια επισκέπτες μετά το Βρετανικό Μουσείο που κατέγραψε περισσότερους από 6,24 εκατομμύρια επισκέπτες και με την Εθνική Πινακοθήκη να ακολουθεί στην τρίτη θέση. Την ίδια χρονιά βρέθηκε στην τέταρτη θέση της κατάταξης μεταξύ των δέκα πιο επισκέψιμων μουσείων της Ευρώπης.

Γράφημα 5.3: Τα πιο επισκέψιμα αξιοθέατα του Λονδίνου με δωρεάν είσοδο το 2019

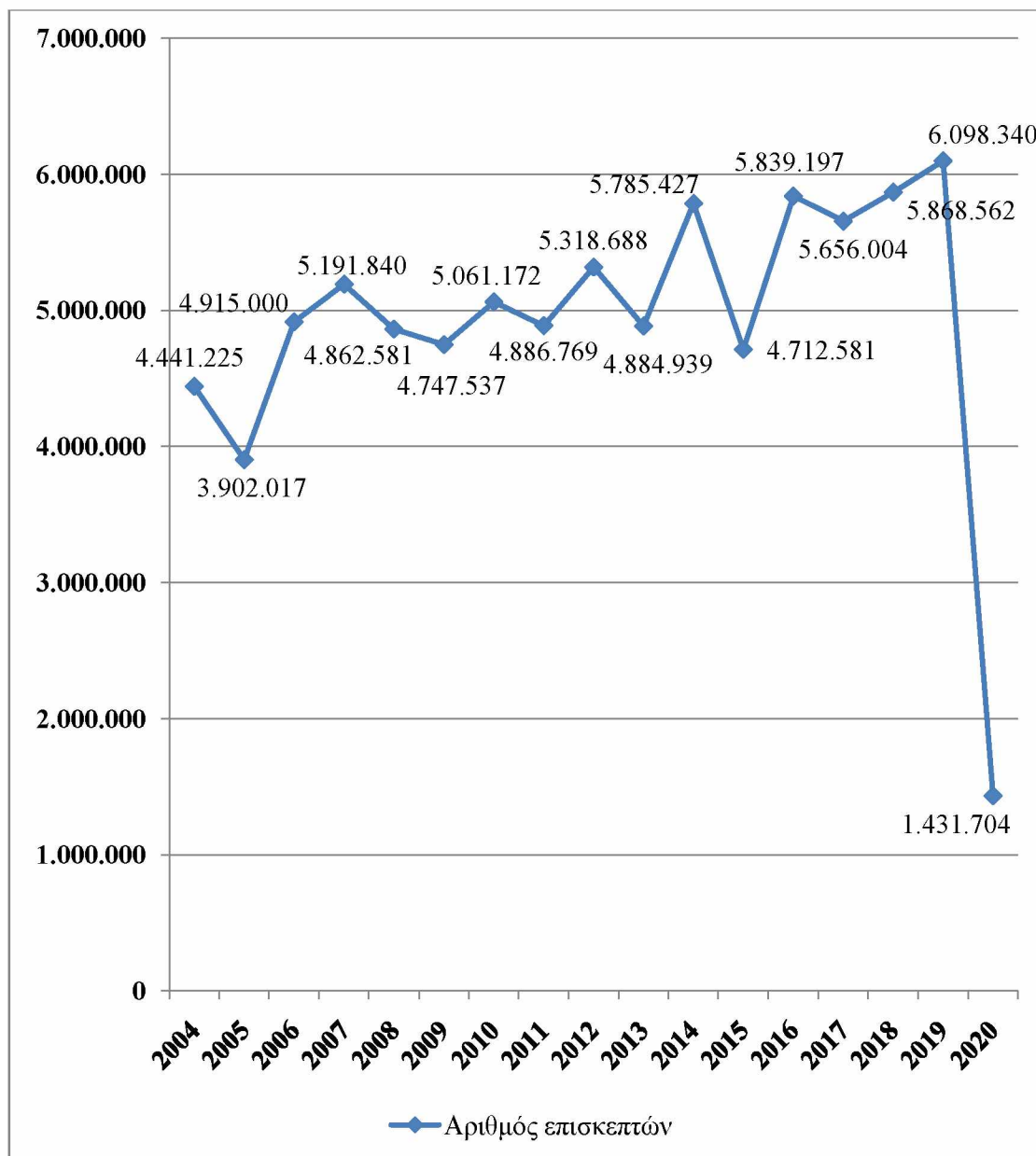
Πηγή: Ιδία επεξεργασία από <https://www.statista.com/statistics/425140/most-visited-free-attractions-in-london/>

Γράφημα 5.4: Τα δέκα πιο επισκέψιμα μουσεία της Ευρώπης το 2019

Πηγή: Ίδια επεξεργασία από <https://www.statista.com/statistics/747942/attendance-at-leading-museums-in-europe/>

Σύμφωνα με στατιστικά δεδομένα που καλύπτουν την περίοδο από το έτος 2004 μέχρι και το έτος 2020 και όπως αποτυπώνονται στο σχετικό γράφημα, την Πινακοθήκη έχουν επισκεφθεί περίπου 84 εκατομμύρια άνθρωποι με μέσο όρο ετησίως τα 5 εκατομμύρια. Αυξητική φαίνεται να είναι η τάση από το 2014 και εξής ξεπερνώντας ετησίως τα 5,5 εκατομμύρια επισκέπτες με μια μικρή καμπή κατά το 2015. Ωστόσο, η συγκυρία της πανδημίας Covid-19 προκαλεί και στην περίπτωση της Tate Modern κατακόρυφη πτώση του αριθμού των επισκεπτών της, όπως προαναφέρθηκε.

Γράφημα 5.5: Η εξέλιξη του αριθμού των επισκεπτών της Πινακοθήκης την περίοδο 2004-2020

Πηγή: Ίδια επεξεργασία από <https://www.alva.org.uk/details.cfm?p=423>

5.5.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΠΡΑΞΗ

Στην πρώτη επέτειο της Tate Modern, η εταιρεία Mckinsey & Company που είχε αναλάβει την αξιολόγηση των οικονομικών επιπτώσεων της Πινακοθήκης επανεκτίμησε τον αντίκτυπό της με πραγματικούς πια αριθμούς. Χάρη στην επισκεψιμότητά της το οικονομικό της όφελος έφτασε στα 100 εκατομμύρια λίρες, εκ των οποίων τα 50-70 ανήκουν στο δήμο Σάουθγουρκ ξεπερνώντας κατά πολύ τις αρχικές προβλέψεις και προσδοκίες. Κατά το πρώτο έτος της λειτουργίας της

πουλήθηκαν 1,5 εκατομμύριο καρτ-ποστάλ, 55.000 εγχειρίδια-οδηγοί για την Tate Modern και η καφετέρια σέρβιρε 850.000 ροφήματα τσαγιού και καφέδες (Gayford et al., 2005: 23-4· Tate Modern - the most popular modern art museum in the world).

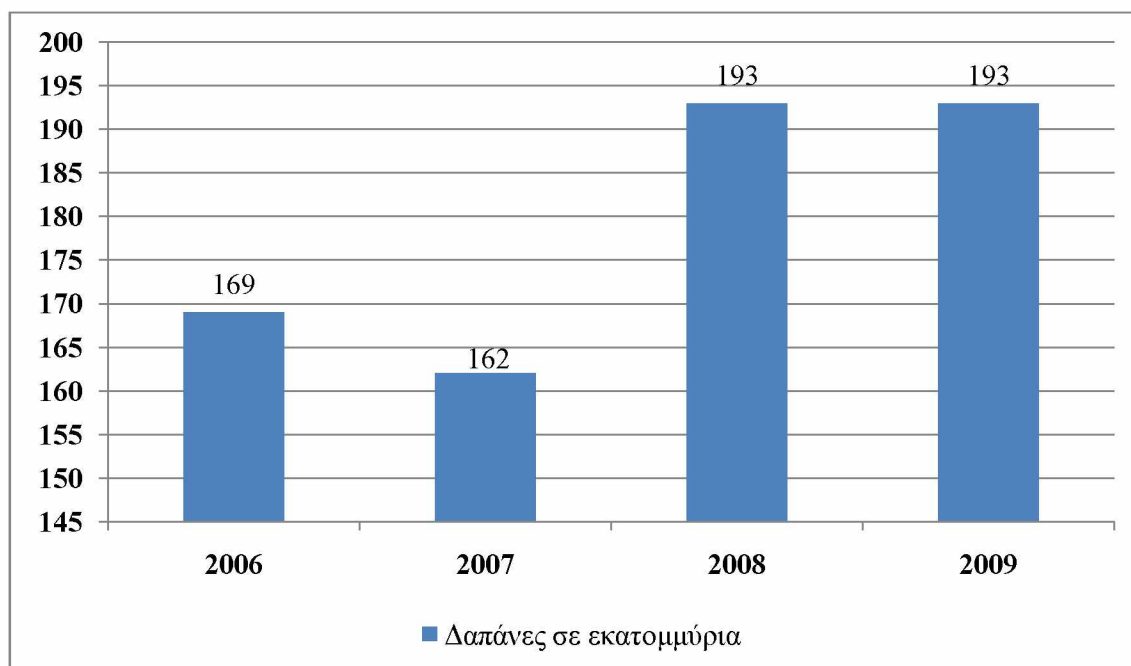
Στο σύνολό τους οι γκαλερί Tate επιτυγχάνουν σημαντικό αριθμό εσόδων. Για παράδειγμα, στον ετήσιο απολογισμό του Διοικητικού Συμβουλίου της περιόδου Μάρτιος 2013-Μάρτιος 2014 τα έσοδα ύψους άνω των 15 εκατομμυρίων λιρών που επετεύχθησαν μέσω εμπορικών δραστηριοτήτων συνεισέφεραν κέρδη 2,6 εκατομμυρίων λιρών στην Tate. Η Tate Modern από την έκθεση 'The EY Exhibition: Paul Klee-Making Visible' (16 Οκτωβρίου 2013-9 Μαρτίου 2014) πέτυχε τις υψηλότερες καταγεγραμμένες δαπάνες ανά επισκέπτη από οποιαδήποτε έκθεση μέχρι την άνοιξη του 2014. Η πώληση μόνο δύο σειρών κασκόλ απέφερε 80.000 λίρες. Οι πωλήσεις εντύπων συνέχισαν να αυξάνονται με τον κατάλογο καρτ-ποστάλ Klee να πουλά σχεδόν 11.000 αντίτυπα, μαζί με σχεδόν 170.000 πωλήσεις μεμονωμένων καρτ - ποστάλ (Tate Gallery, 2014).

Οι θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν χάρη στην ίδρυση της Tate Modern ήταν 3.000, οι μισές από τις οποίες επικεντρώθηκαν στο δήμο Σάουθγουορκ, αριθμός διπλάσιος από την πρόβλεψη του 1994. Η ίδια η γκαλερί δημιούργησε επιπλέον 467 θέσεις εργασίας και άλλες 283 κατά τις φάσεις κατασκευής της, ενώ το 30% των εργαζομένων της προέρχονται από την περιοχή. Σε αυτό συνεισέφερε η ηγεσία της Tate και το Δημοτικό Συμβούλιο του δήμου Σάουθγουορκ, καθώς συνεργάστηκαν με τους κατοίκους της περιοχής προκειμένου να διασφαλίσουν ότι τα οικονομικά οφέλη θα διατηρούνταν στον τόπο. Προκειμένου αυτό να επιτευχθεί συμφωνήθηκε από την αρχή η προτίμηση ντόπιων εργαζομένων κατά τη φάση κατασκευής του. Επίσης, αποφασίστηκε η δημιουργία ειδικών προγραμμάτων εκπαίδευσης προκειμένου οι ανειδίκευτοι κάτοικοι να επιμορφωθούν για αντίστοιχες θέσεις, καθώς για την ολοκλήρωση ενός έργου τέτοιου μεγέθους απαιτούνταν ένας τεράστιος αριθμός από τεχνικές και επαγγελματικές δεξιότητες. Επιπλέον, από το 1997 έως το 2000 ο αριθμός των ξενοδοχείων και των επιχειρήσεων εστίασης στην περιοχή Μπάνκσαϊντ γνώρισε αύξηση κατά 23%. Στα ξενοδοχεία και στα εστιατόρια του δήμου Σάουθγουορκ οι θέσεις εργασίας έφτασαν τις 1.800 (Gayford et al., 2005: 25-6· The Economic Impact of Tate Modern).

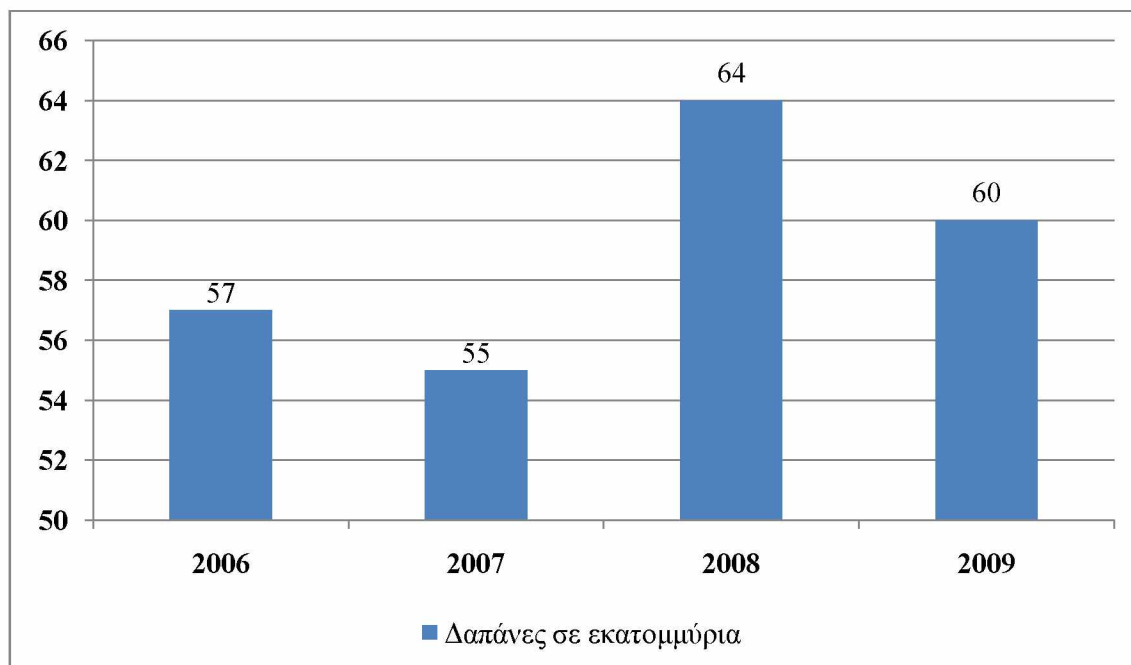
Μέσα σε μια δεκαετία η γειτονιά που περιβάλλει την Πινακοθήκη γνωρίζει θεμελιώδεις αλλαγές. Ο πληθυσμός των κατοίκων της υπερδιπλασιάζεται και από τις 3.000 φτάνει τις 7.500. Ο αριθμός των εργαζομένων αυξάνεται στο δεκαπλάσιο, από 6.000 σε 60.000 (Hyslop, 2012: 158). Περίπου 21.300 άτομα απασχολούνται στις πολιτιστικές βιομηχανίες στην Μπάνκσαϊντ και στις γειτονικές περιοχές Μπέρμοντσεϊ και Νότιο Γουέστμινστερ αποφέροντας πάνω από 606 εκατομμύρια λίρες σε ετήσια εισοδήματα (Gayford et al., 2005: 26).

Όσον αφορά στις τιμές των ακινήτων και στα επίπεδα των εμπορικών επενδύσεων αυξάνονται για την περιοχή με γοργότερους ρυθμούς από τους μέσους όρους του Λονδίνου. Η εμπορική ανάπτυξη του Σάουθγουορκ ξεπερνά τον μέσο όρο του Λονδίνου, όπως και ο αριθμός των νέων επιχειρήσεων. Αν και είναι δύσκολο να αποδοθεί μία άμεση σύνδεση μεταξύ της ανάπτυξης στην περιοχή Μπάνκσαϊντ και στην Πινακοθήκη, δημοσκοπήσεις υποστηρίζουν ότι μεγάλο μέρος της αύξησης της οικονομικής δραστηριότητας στην περιοχή μπορεί να συνδεθεί με την Tate Modern. Δημοσκόπηση που διεξήχθη από τον οργανισμό MORI (Market and Opinion Research International) το 2001 έδειξε ότι το 26% των ερωτηθέντων συνέδεσαν την περιοχή Μπάνκσαϊντ με την Πινακοθήκη αποδεικνύοντας τη δημοφιλία της (Gayford et al., 2005: 26· Caldwell & Coshall, 2003: 43).

Επίσης, σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε για την επίδραση του τουρισμού στην οικονομία του δήμου Σάουθγουορκ, για τα έτη 2006 και 2007 σημειώθηκε μικρή μείωση των δαπανών των ξένων τουριστών από τα 169 εκατομμύρια στα 162. Το 2008 αυξήθηκαν στα 193 εκατομμύρια λίρες, ενώ το 2009 παρέμειναν σταθερές. Οι δαπάνες των εγχώριων τουριστών για διανυκτέρευση παρουσίασαν επίσης μείωση μεταξύ των ετών 2006 και 2007 από τα 57 στα 55 εκατομμύρια λίρες. Το 2008 αυξήθηκαν στα 64 εκατομμύρια, ενώ το 2009 έπεσαν στα 60. Μεταξύ των ετών 2007 και 2008 οι συνολικές τουριστικές δαπάνες αυξήθηκαν από τα 700 εκατομμύρια στα 793. Το 2009 μειώθηκαν στα 779 εκατομμύρια λίρες (Authority GL, 2011: 106-08)

Γράφημα 5.6: Δαπάνες των ξένων τουριστών στο δήμο Southwark

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από Authority GL, 2011

Γράφημα 5.7: Δαπάνες εσωτερικών τουριστών για διαμονή στο δήμο Southwark

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από Authority GL, 2011

5.5.3 ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ

Όσον αφορά στην κοινωνική διάσταση του προγράμματος αναγέννησης της περιοχής Μπάνκσαϊντ, από την αρχή της εφαρμογής του Tate Modern Project δόθηκε έμφαση στην ανάπτυξη των σχέσεων με την τοπική κοινότητα προκειμένου ο αντίκτυπος να διευρυνθεί και πέρα από τις παρεμβάσεις. Η διατήρηση της συνεργασίας και της καλής επικοινωνίας με τους κατοίκους, τις επιχειρήσεις και τις πολιτικές αρχές υπήρξε κρίσιμο κομμάτι του μετασχηματισμού της περιοχής.

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, εκατομμύρια τουριστών έχουν συρρεύσει στην περιοχή από την πρώτη κιόλας στιγμή της προσπάθειας αναγέννησης, διπλασιάστηκε ο αριθμός των κατοίκων, ενώ μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις μετεγκαταστάθηκαν στην Μπάνκσαϊντ με χιλιάδες εργαζόμενους να πηγαινοέρχονται καθημερινά από διαφορετικές περιοχές του Λονδίνου. Νέα διαμερίσματα, καφετέριες, καταστήματα και εστιατόρια αναπτύχθηκαν για να καλύψουν τις νέες ανάγκες προσφέροντας θέσεις εργασίας και προσελκύοντας κόσμο. Όλα αυτά σε συνδυασμό οδηγούν στην οικονομική ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας, γεγονός που συνεπάγεται και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής της.

Ως προς την κατεύθυνση αυτή συνδράμουν και άλλες πρωτοβουλίες. Το 2001, ο καλλιτεχνικός οργανισμός Magic Me, έπειτα από διαβούλευση με την τοπική κοινωνία, αναθέτει στη σχεδιάστρια τοπίων Lucy Williams την κατάρτιση σχεδίου για τη δημιουργία κοινοτικού κήπου. Τα εγκαίνια του έργου πραγματοποιούνται στις 20 Ιουνίου 2007 με την παρουσία 150 ατόμων. Το Tate Modern Community Garden, όπως ονομάζεται, είναι ένας τόπος όπου οι ντόπιοι μπορούν να απολαύσουν στιγμές χαλάρωσης στη φύση μακριά από τις πολυσύχναστες τουριστικές περιοχές. Παράλληλα, υλοποιείται το πρόγραμμα 'Friend of the Garden', στο οποίο η συμμετοχή των ντόπιων κατοίκων παρέχεται δωρεάν. Στο χώρο πραγματοποιούνται εκδηλώσεις, όπως εθελοντικές φυτεύσεις και εργαστήρια για γονείς και παιδιά ενισχύοντας την κοινωνική αλληλεπίδραση. Τη διαχείριση του Community Garden έχει η Tate Modern σε συνεργασία με την φιλανθρωπική οργάνωση για το περιβάλλον και τον εθελοντισμό Bankside Open Spaces Trust (Tate Modern Community Garden).

Εικόνα 5.23: Tate Modern Community Garden

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από <https://www.tate.org.uk/about-us/projects/tate-modern-community-garden/garden-pictures>

Ακόμη, το πρόγραμμα Bankside Urban Forest (BUF), ένα μακροπρόθεσμο στρατηγικό σχέδιο που στοχεύει στην ανάπτυξη της περιοχής, μεταμορφώνει το δίκτυο των δρόμων και των χώρων σε ολόκληρο το Μπάνκσαιντ, με στόχο να προσφέρει μεγαλύτερους και καλύτερους δημόσιους χώρους σε συνεργασία με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκει τη διατήρηση της ταυτότητας του τόπου.

Ο όρος Forest δεν έχει κυριολεκτική σημασία, αλλά επιλέχθηκε προκειμένου να περιγράψει το πλούσιο δίκτυο των μεσαιωνικών δρόμων και το μωσαϊκό των ανοιχτών χώρων της περιοχής Μπάνκσαιντ. Η στρατηγική δεν είναι κυριολεκτικά η μετατροπή της περιοχής σε δάσος, παρά την επιδίωξη της αύξησης του αστικού πρασίνου μέσω της δενδροφύτευσης. Δίνει έμφαση σε μικρότερης κλίμακας παρεμβάσεις στη διαδικασία αναγέννησης της περιοχής και η βασική ιδέα είναι ότι ο δημόσιος χώρος φτιάχνεται από ανθρώπους και δεν υπάρχει χωρίς αυτούς (Witherford, Watson & Mann, 2007; Hall, 2011).

Έτσι, προωθεί δραστηριότητες για κατοίκους και επισκέπτες, όπως η εξερεύνηση, η πεζοπορία και η ποδηλασία στην περιοχή, υλοποιεί έργα πρασίνου και συνδράμει στη μείωση της ταχύτητας κυκλοφορίας των οχημάτων με την μετατροπή δρόμων σε ήπιας κυκλοφορίας. Προωθεί, ακόμη, βελτιώσεις σε αυλές κτηρίων και δρόμων μέσω της δημιουργίας νέων πάρκων τσέπης (rocket parks) και χτίζει νέες παιδικές χαρές. Από το 2009 και μέχρι το 2016 έχει παραδώσει πάνω από 25 τέτοια έργα, έχει φυτέψει περισσότερα από 275 δέντρα, έχει αυξήσει το πράσινο στις γειτονιές κατά 1.500 τ.μ., έχει βελτιώσει περισσότερα από 20.000 τ.μ. δημόσιων χώρων στην περιοχή και έχει πραγματοποιήσει επενδύσεις ύψους 6,5 εκατομμυρίων λιρών (Bankside Insights People, perceptions and priorities' Bankside Urban Forest).

Σύμφωνα με έρευνα του 2018, το πρόγραμμα BUF έχει προσφέρει σημαντικές και υψηλής ποιότητας βελτιώσεις στο δίκτυο των δρόμων και των χώρων στην Μπάνκσαϊντ. Πιο αναλυτικά:

- 1.400 τ.μ. δημόσιων χώρων βελτιώθηκαν
- 4 κήποι «υιοθετήθηκαν» από τοπικές επιχειρήσεις
- 25 κυβικά μέτρα νερού εξοικονομήθηκαν χάρη σε έργα αποστράγγισης
- 100 ώρες διατέθηκαν από εθελοντές που ανέλαβαν τη φροντίδα των κήπων
- 785.000 λίρες επενδύθηκαν για έργα δημόσιου χώρου
- 7 δημόσια έργα παραδόθηκαν
- 100 τ.μ. πρασίνου δημιουργήθηκαν ή βελτιώθηκαν στους δρόμους
- 300 τ.μ. στεγανών επιφανειών αντικαταστάθηκαν από πορώδη πλακόστρωση, μειώνοντας τον κίνδυνο πλημμύρας από επιφανειακά ύδατα (Bankside Insights People, perceptions and priorities).

Στο σύνολό τους οι παρεμβάσεις αυτές, τις οποίες συμπαρέσυρε η πολιτιστική αναγέννηση της Μπάνκσαϊντ, αν και μικρής κλίμακας είναι εξίσου σημαντικές για την βελτίωση της ποιότητας ζωής όχι μόνο των κατοίκων, αλλά και των επισκεπτών της.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι γίνονται προσπάθειες βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου, αλλά και συνοχής και συγκράτησης του ντόπιου πληθυσμού, σύμφωνα με την Leccis (2019: 6-7), παρατηρούνται φαινόμενα εξευγενισμού στην περιοχή, ενώ ο κοινωνικός ιστός υπονομεύεται. Στην έρευνα που πραγματοποίησε για να εξετάσει εάν το πρόγραμμα αναγέννησης που εφαρμόστηκε στην Μπάνκσαϊντ, εξασφαλίζει την

αξιοπρεπή στέγαση σε όλους ή ενθαρρύνει τον εξευγενισμό, διαπιστώνει ότι οι ντόπιοι αδυνατούν να ανταπεξέλθουν στο κόστος της στέγασης στην περιοχή και μετακινούνται σε πιο φθηνές γειτονιές, ενώ οι νέοι κάτοικοι δυσκολεύονται να προβούν στην αγορά μιας κατοικίας. Την ίδια στιγμή, οι διεθνείς επενδυτές έχουν τεράστια κέρδη χάρη στην αύξηση της αξίας των ακινήτων. Κατά συνέπεια, οι κοινωνικές σχέσεις γίνονται πιο αδύναμες και η αίσθηση της κοινότητας κινδυνεύει να χαθεί ανοίγοντας έτσι το δρόμο για συγκρούσεις. Η Leccis καταλήγει ότι αν και το πρόγραμμα αναγέννησης της Μπάνκσαϊντ οδήγησε στην τουριστική και οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, δεν ωφέλησε και πολύ τον τοπικό πληθυσμό μακροπρόθεσμα όσον αφορά στην πρόσβαση στη στέγαση.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, πολλές ευρωπαϊκές πόλεις μετά από μία ακμάζουσα περίοδο βρέθηκαν αντιμέτωπες με το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης και τη δημιουργία εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών ζωνών, brownfields, όπως ονομάζονται στη διεθνή βιβλιογραφία, απενίζοντας ένα μέλλον ζοφερό. Μια σειρά προβλημάτων οικονομικών, περιβαλλοντικών και κοινωνικών τις ώθησε στην αναζήτηση λύσεων. Προκειμένου να αναβαθμίσουν την εικόνα τους και να καταστούν ξανά ανταγωνιστικές έπρεπε να επαναξιοποιήσουν αυτά τα ανενεργά εδάφη μέσα στο χώρο, όπως και το τυχόν ερειπωμένο βιομηχανικό και οικιστικό τους απόθεμα. Για το λόγο αυτό στράφηκαν σε στρατηγικές αστικής αναγέννησης μέσω του πολιτισμού ως κινητήριου μοχλού ανάπτυξης.

Η πολιτιστική πολιτική εκφράζεται αρχικά με την ίδρυση μουσείων, τα οποία διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο ως προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς είναι ικανά να προσελκύουν επισκέπτες, επενδύσεις και οικονομικούς πόρους, να δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας και να συμβάλουν στην ανάπτυξη ενός τόπου, οικονομική και κοινωνική. Η πρόκληση, όμως, της δημιουργίας ενός τέτοιου έργου ως έργου αναφοράς, απαιτεί ολιστική ανάπλαση του τόπου με τη δημιουργία των απαιτούμενων υποδομών, παρεμβάσεων και βελτιώσεων για την επανα-σήμανση της πόλης. Για την επιτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος απαραίτητη κρίνεται η εφαρμογή ενός καλά σχεδιασμένου στρατηγικού πλάνου και η συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων, δημόσιων και ιδιωτικών, όπως και η εμπλοκή των τοπικών κοινοτήτων.

Το Μπιλμπάο και η Μπάνκσαϊντ του Λονδίνου ξεκίνησαν με την ίδρυση πολιτιστικών έργων-ναυαρχίδων διεθνούς εμβέλειας. Επειδή, όμως, μια μεμονωμένη πολιτιστική μονάδα δεν είναι ικανή από μόνη της να φέρει την ευημερία σε μία παρηκμασμένη πόλη εφαρμόστηκαν και άλλα προγράμματα. Πολιτιστικές υποδομές μικρότερης κλίμακας, όπως θέατρα, αίθουσες τέχνης, εκπαιδευτικά και ερευνητικά κέντρα, χώροι συναυλιών και συνεδρίων, νέα συγκροτήματα κατοικιών, υπηρεσίες πολιτιστικού τουρισμού, όπως καταστήματα, ξενοδοχεία και εστιατόρια, αλλά και έργα περιβαλλοντικών βελτιώσεων, πολεοδομικών και μεταφορικών παρεμβάσεων (εκσυγχρονισμός μεταφορικών μέσων και υποδομών, διαμόρφωση αστικού τοπίου) συνέβαλαν τόσο στον μετασχηματισμό του χώρου και την ενίσχυση της εικόνας των περιοχών αυτών όσο και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων τους.

Στην περίπτωση του Μπιλμπάο δόθηκε έμφαση στην κατασκευή ενός νέου μουσείου με εμβληματική αρχιτεκτονική που διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο στην προβολή και προσέλκυση του παγκόσμιου ενδιαφέροντος και από έναν παγκοσμίου φήμης αρχιτέκτονα, τον Frank O. Gehry, όπως και στη δημιουργία μιας νέας ταυτότητας για τον τόπο. Αντιθέτως, στην περίπτωση της Πινακοθήκης Μοντέρνας Τέχνης Tate Modern επιλέχθηκε για τη στέγασή της η επανάχρηση ενός ιστορικού κτηρίου που αποτελούσε ήδη τοπόσημο και χωροθετούνταν στην πρώην βιομηχανική περιοχή Μπάνκσαϊντ, απέναντι από το κέντρο του Λονδίνου και δίπλα στο Θέατρο Shakespeare's Globe που ήταν τουριστικό αξιοθέατο. Η επανάχρησή του βασίστηκε στη διατήρηση του βιομηχανικού κελύφους και χαρακτήρα του, σε αντίθεση με τον πρωτοποριακό χαρακτήρα του Μουσείου Guggenheim στο Μπιλμπάο. Είναι σημαντικό επίσης, να αναφερθεί ότι και οι δύο περιπτώσεις ανήκαν σε ένα ευρύτερο δίκτυο μουσείων.

Και τα δύο μουσεία κατάφεραν να αναδειχθούν σε τουριστικά αξιοθέατα και να συμπαρασύρουν την ανάπτυξη ενός ελκυστικού περιβάλλοντος γύρω τους χάρη σε συντονισμένες προσπάθειες επιδρώντας θετικά και στην οικονομική ανάκαμψη του τόπου. Πιο συγκεκριμένα, το Μουσείο Guggenheim κατάφερε από τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας του να προσελκύσει έναν μεγάλο αριθμό επισκεπτών, αλλά και να τον διατηρήσει και να τον αυξήσει τα επόμενα χρόνια. Ανάλογη αύξηση υπήρξε και στον αριθμό των διανυκτερεύσεων των τουριστών. Αύξηση καταγράφηκε και στον αριθμό των θέσεων εργασίας μετά την ίδρυση του μουσείου και ταυτόχρονη μείωση των δεικτών ανεργίας, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι και σε αυτόν τον τομέα η επίδραση του μουσείου αποτιμάται θετικά. Επίσης, αριθμητικά δεδομένα αποδεικνύουν την συμβολή του στο ΑΕΠ της Χώρας των Βάσκων και την εισροή εσόδων στα κρατικά ταμεία.

Ωστόσο, επειδή η τοπική ανάπτυξη δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο με ποσοτικά μεγέθη, είναι σημαντικό να εξετάζεται και με όρους ποιοτικούς. Στην περίπτωση του Μπιλμπάο, το μουσείο κατάφερε έμμεσα να βελτιώσει την ποιότητα ζωής των κατοίκων, αφού οι περιβαλλοντικές παρεμβάσεις και οι βελτιώσεις των υποδομών εξασφάλισαν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, ενώ η βελτιωμένη εικόνα της πόλης τόνωσε την εθνική τους υπερηφάνεια.

Όσον αφορά στην επίδραση της Πινακοθήκης Tate Modern στην ανάπτυξη της περιοχής Μπάνκσαϊντ αποδεικνύεται εξίσου σημαντική. Από τη στιγμή της ίδρυσής της προσελκύει μεγάλο αριθμό επισκεπτών, καταφέροντας ακόμη και για το 2020, χρονιά της πανδημίας covid-19, να διατηρηθεί στη λίστα με τα μουσεία μοντέρνας τέχνης με τις περισσότερες επισκέψεις στον κόσμο. Σε σχέση με τον οικονομικό της αντίκτυπο για την περιοχή οι αρχικές προσδοκίες και προβλέψεις ξεπεράστηκαν. Το ίδιο ισχύει και για τον αριθμό των θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν τα πρώτα δέκα χρόνια μετά τη λειτουργία της. Ωστόσο, δεν υπάρχουν επαρκή δεδομένα που να μπορούν να αποδείξουν το ίδιο για την μετέπειτα εξέλιξη του αριθμού των θέσεων εργασίας στην περιοχή, καθώς όσα είναι διαθέσιμα αφορούν στο σύνολο της πόλης του Λονδίνου. Σε σχέση με τις δαπάνες των τουριστών στο δήμο Σάουθγουρκ, όπου ανήκει η περιοχή Μπάνκσαϊντ, συμπεριλαμβανομένου της διαμονής τους, τα διαθέσιμα δεδομένα δεικνύουν αύξηση μετά το 2007.

Όσον αφορά στην ποιότητα ζωής των κατοίκων της Μπάνκσαϊντ, το πρόγραμμα Bankside Urban Forest κατόρθωσε με μικρής κλίμακας παρεμβάσεις να πετύχει βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου, ενώ η μετατροπή της αίθουσας Turbine Hall της Πινακοθήκης σε ελεύθερο προσβάσιμο δημόσιο χώρο χωρίς αποκλεισμούς ενθάρρυνε την κοινωνική συνοχή.

Σημαντική προϋπόθεση για την επιτυχία των ίδιων των μουσείων υπήρξε ο σχεδιασμός και η διαχείριση των εκθέσεων, η φιλοξενία σπάνιων συλλογών τέχνης, αλλά και οι ψυχαγωγικές και πολιτιστικές δραστηριότητες εντός των χώρων τους. Όσον αφορά στη γενικότερη επιτυχία των δύο εγχειρημάτων κρίθηκε από τις μελέτες και την κατάρτιση στρατηγικών σχεδίων, από την συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων, αλλά και από την ανάπτυξη καλών σχέσεων και την υποστήριξη της τοπικής κοινότητας. Εξίσου σημαντική υπήρξε και η χρηματοδότηση για την ολοκλήρωση των έργων ανάπλασης ως ένα είδος μακροχρόνιας επένδυσης στην αστική ανάπτυξη. Στην περίπτωση του Μπιλμπάο, η χρηματοδότηση προήλθε από τη βασκική κυβέρνηση και την τοπική αυτοδιοίκηση, ενώ για την Μπάνκσαϊντ από τη σύμπραξη δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, αλλά και από χορηγίες ντόπιων κατοίκων και επιχειρήσεων.

Αν κρίνει κανείς από τα παραδείγματα του Μουσείου Guggenheim και της Πινακοθήκης Μοντέρνας Τέχνης Tate Modern, ο πολιτισμός και ιδιαιτέρως τα μουσεία μπορούν να συμβάλλουν τόσο στην αστική αναγέννηση και ανάπτυξη μιας πρώην

βιομηχανικής περιοχής/brownfield προσελκύοντας τουρισμό, όσο και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των τοπικών κοινοτήτων. Ο ρόλος τους αποδεικνύεται σημαντικός από τη στιγμή που υποστηρίζουν τις πόλεις στην προώθηση του εαυτού τους και καθίστανται για αυτές αναπτυξιακά εργαλεία.

Και στις δύο περιπτώσεις που εξετάστηκαν επιτυγχάνεται σε γενικές γραμμές η τουριστική και οικονομική ανάπτυξη των περιοχών, ενώ όσον αφορά στην κοινωνική διάσταση αυτό συμβαίνει εν μέρει. Παρά το γεγονός ότι εξασφαλίζονται καλύτερες συνθήκες διαβίωσης λόγω των βελτιώσεων που συμβαίνουν στην περιβάλλουσα περιοχή και των δύο έργων, δεν λείπουν φαινόμενα εξευγενισμού που αναγκάζουν τον ντόπιο πληθυσμό να εκτοπίζεται σε άλλες περιοχές, καθώς δεν καταφέρνει να ανταποκριθεί στην αύξηση των αξιών των ακινήτων.

Εν κατακλείδι, ο πολιτισμός, παρόλο που αποτελεί μία μόνο συνιστώσα της ευρύτερης στρατηγικής, συμβάλλει στην αστική αναγέννηση και ανάπτυξη πρώην εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών περιοχών, όπως το Μπιλμπάο ή η περιοχή Μπάνκσαϊντ του Λονδίνου, αν και δεν καταφέρνει να επιλύσει όλα τα προβλήματα της μεταβιομηχανικής πόλης. Λόγω της ιδιαιτερότητας των περιπτώσεων αυτό που πρέπει κάθε φορά να εξασφαλίζεται είναι η δημιουργία ενός ολοκληρωμένου, στοχευμένου και διαφοροποιημένου ανάλογα με τις ανάγκες στρατηγικού σχεδίου, ώστε να αποδώσει καρπούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ**

Αθανασίου, Ε. (2015) 'Βιώσιμες αστικές μορφές και μετασχηματισμοί της υπάρχουσας πόλης', στο Αθανασίου, Ε. Πόλη και φύση. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <URL: <http://hdl.handle.net/11419/565>> [πρόσβαση 2 Φεβρουαρίου 2021].

Ανδρικοπούλου, Ε., Γιαννακού, Α., Καυκαλάς, Γ., & Πιτσιάβα, Μ. (2014β) *Πόλη και πολεοδομικές πρακτικές για τη βιώσιμη αστική ανάπτυξη*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Βιτοπούλου, Α., Γεμεντζή, Γ., Γιαννακού, Α., Καυκαλάς, Γ., & Τασοπούλου, Α. (2015) *Βιώσιμες πόλεις*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <URL: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2227>> [πρόσβαση 2 Φεβρουαρίου 2021].

Γκονζάλες, Χ. (1994), 'Μπιλμπάο: πολιτισμός, πολίτες και ποιότητα ζωής', στο Μπιανκίни, Φ. & Πάρκινσον, Μ. (επιμ), *Πολιτιστική Πολιτική και Αναζωογόνηση των Πόλεων*, σσ. 81-94, Αθήνα: ΕΕΤΑΑ.

Γοσποδίνη, Α. (2009) 'Αστικός Σχεδιασμός. Προκλήσεις και Νέοι Ορίζοντες', στο 25 Κείμενα για το Σχεδιασμό, τις Πόλεις και την Ανάπτυξη, συλλογικός τόμος για τα 20 χρόνια λειτουργίας του ΤΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, σσ.215-240.

Γοσποδίνη, Α. (28 Μαΐου 2010) 'Clusters καινοτομίας: Χωρικός σχεδιασμός, διεθνή πρότυπα & ελληνική πραγματικότητα', Θεσσαλονίκη: *Προγράμματα Αστικής Αναγέννησης και Βιώσιμη Ανάπτυξη - Ελληνικές και Βρετανικές εμπειρίες, ΤΕΕ-ΣΕΜΠΧΠΑ*. Διαθέσιμο στο: <URL: http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teetkm/DRASTHRIOTHTES/EKDHLVSEIS/EK_DHLWSEIS_2010_2013/PROGRAMMATA_ASTIKHS_ANAGENNSHS/Tab1/gospodini.pdf> [πρόσβαση 12 Μαρτίου 2021].

Γοσποδίνη, Α., (2008) 'Μεταβιομηχανικές Οικονομίες και Χωρικοί Μετασχηματισμοί των πόλεων: Αναλύοντας τη μετα-Ολυμπιακή Αθήνα', στο Α. Γοσποδίνη (επιμ), *Διάλογοι για το Σχεδιασμό του Χώρου και την Ανάπτυξη*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, σσ. 35-102.

Giebelhausen, M. (2012) 'Μουσειακή αρχιτεκτονική', στο MacDonald, Sh. (επιστ. επιμ.), *Μουσείο και μουσειακές σπουδές: ένας πλήρης οδηγός*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, σσ. 321-348.

Δασκαλάκη, Φ. (2002) 'Τα πολιτιστικά έργα στην αστική ανάπλαση: η περίπτωση του Μπάνκσαϊντ', στο Δημητριάδης, Ε. Π., Κουσιδώνης Χ.Θ. & Λαγόπουλος, Α.Φ. (επιμ), *Επανασχεδιασμός υποβαθμισμένων και κατεστραμμένων περιοχών της Ευρώπης*, Διεθνές Συμπόσιο υπό την Αιγίδα του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη, σσ. 357-68.

Δέφνερ, Α. & Μεταξάς, Θ. (2003) 'Τα μουσεία ως παράγοντας πολιτιστικής και οικονομικής ανάπτυξης των πόλεων' στο *Χώρος-Κοινωνία-Πολιτισμός*, Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας ΕΚΚΕ & ΤΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 1-22.

Καραχάλης Ν. (2006) 'Η διαχείριση και προβολή πολιτιστικών – τουριστικών περιοχών σε πόλεις μεσαίου μεγέθους: Ευρωπαϊκή εμπειρία και βέλτιστες πρακτικές' στα *Πρακτικά Διεθνούς Φόρουμ: Η επιχειρηματικότητα ως μοχλός ανάπτυξης Ιστορικών Κέντρων του Δήμου Καβάλας*, Καβάλα, 24-25 Νοεμβρίου 2006.

Καραχάλης Ν. (2008), 'Νέες πολιτιστικές χρήσεις σε πρώην βιομηχανικούς χώρους και περιοχές: Ο ρόλος των Ο.Τ.Α. και του Εθελοντικού Τομέα', *5η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση TICCIH - Το Τέλος των Γιγάντων, Βιομηχανική Κληρονομιά και Μετασχηματισμοί των Πόλεων*. Βόλος, 22-25 Νοεμβρίου 2007, Δημοσιευμένο στα Πρακτικά της Συνάντησης, www.ticcih.gr.

Καραχάλης Ν. (22-25 Νοεμβρίου 2007) 'Νέες πολιτιστικές χρήσεις σε πρώην βιομηχανικούς χώρους και περιοχές: ο ρόλος των Ο.Τ.Α. και του εθελοντικού τομέα', Βόλος: *5η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση του TICCIH*.

Καραχάλης, Ν. & Δέφνερ, Α. (2012) 'Η Συγκέντρωση Πολιτιστικών Δραστηριοτήτων σε Κεντρικές Περιοχές της Πόλης και ο ρόλος του City Branding: η περίπτωση της Αθήνας', *Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*, ΤΜΧΠΠΑ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος, 27-30 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <URL: <https://www.citybranding.gr/2012/12/city-branding.html>> [πρόσβαση 15 Μαΐου 2021].

- Κόνσολα, Ν. (2006) *Πολιτιστική Ανάπτυξη και Πολιτική*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κόνσολα, Ν. (2011) 'Δίκτυα μουσείων στη σύγχρονη πόλη', *Εισήγηση στο 9ο Εθνικό Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 6-7.
- Κουρλιούρος, Η. (2016) 'Η μεταβιομηχανική-μεταφορντική ευρωπαϊκή πόλη και ο ρόλος του πολεοδομικού σχεδιασμού', στο Κορρές, Γ., Κουρλιούρος, Η., Τσομπάνογλου, Γ. (επιμ.), *Χωρική και Τοπική Κοινωνικο-Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρία, Μέθοδοι & Στρατηγικές*, Αθήνα: εκδ. Σταμούλη, 53-100.
- Κνοx, Ρ. & Ριντς, Σ. (2009) *Κοινωνική Γεωγραφία των Πόλεων*, Μαλούτας, Θ. (επ.), Αθήνα: Σαββάλας.
- Λαγός, Δ. (1998) Ο Τουρισμός ως Παράγοντας Προώθησης της Περιφερειακής Ανάπτυξης, *Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών ΤΟΠΟΣ*. Τεύχος 14, 47-65.
- Λαζαρέτου, Σ. (2014) *Η έξυπνη οικονομία: «Πολιτιστικές» και «δημιουργικές» βιομηχανίες στην Ελλάδα. Μπορούν να αποτελέσουν προοπτική εξόδου από την κρίση;* Δοκίμιο εργασίας Νο 175, Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών – Τμήμα Ειδικών Μελετών, Αθήνα, Διαθέσιμο στο: <URL:<https://www.bankofgreece.gr/Publications/Paper2014175.pdf>> [πρόσβαση 29 Μαρτίου 2021].
- Lamprugnani, V. (2012) 'Εις βάθος κατανόηση έναντι ψυχαγωγίας: Πρώιμες σκέψεις για την αρχιτεκτονική των μουσείων τέχνης του 20ού αιώνα', στο MacDonald, Sh. (επιστ. επιμ.), *Μουσείο και μουσειακές σπουδές: ένας πλήρης οδηγός*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, σσ.349-370.
- Μακρή, Μ. και Σκάγιαννης, Π. (27-30 Σεπτ. 2012) 'Αποβιομηχάνιση και μετασχηματισμός του χώρου: Η περίπτωση της οδού Πειραιώς', *3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Χωροταξίας, Πολεοδομίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης*, ΤΜΧΠΠΑ ΠΘ, Βόλος, 358-366. Διαθέσιμο στο: <URL:http://www.arch.ntua.gr/sites/default/files/resource/5776_/proceedings_1a.pdf> [πρόσβαση 21 Απριλίου 2021].

Μαμουλάκη, Ε. (2006) Η διαχείριση της μνήμης και η πόλη-Το παράδειγμα της Βαρκελώνης, στο Σταυρίδης, Σ. (επιμ.) Μνήμη και εμπειρία του χώρου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 165-90.

Μπιανκίνι, Φ. & Πάρκινσον, Μ. (Επιμ), (1994) *Πολιτιστική Πολιτική και Αναζωογόνηση των Πόλεων*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης.

Μπιανκίνι, Φ. (1994) 'Πολιτισμός, σύγκρουση και πόλεις: ζητήματα και προοπτικές για τη δεκαετία του 1990' στο Μπιανκίνι, Φ. & Πάρκινσον, Μ. (Επιμ), *Πολιτιστική Πολιτική και Αναζωογόνηση των Πόλεων*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, 193-206.

Μπιτσάνη, Ε. (2004) *Πολιτισμική διαχείριση και περιφερειακή ανάπτυξη. Σχεδιασμός πολιτιστικής πολιτικής και πολιτιστικού προϊόντος*. Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα.

Μπουθ, Π. & Μπούλ, Ρ. (1994) 'Δείτε τη Γλασκώβη, δείτε πολιτισμό' στο Μπιανκίνι, Φ. & Πάρκινσον, Μ. (Επιμ), *Πολιτιστική Πολιτική και Αναζωογόνηση των Πόλεων*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, 35-59.

Μπούνια, Α. (2005) 'Τα μουσεία ως πολιτιστικές βιομηχανίες: θέματα και προβληματισμοί-μια προκαταρκτική συζήτηση', στο Βερνίκος, Ν. και άλλοι (Επιμ.), *Πολιτιστικές Βιομηχανίες - Διαδικασίες, Υπηρεσίες, Αγαθά*, Αθήνα: Κριτική, 39-58.

Οικονόμου, Δ. (2004) Αστική αναγέννηση και πολεοδομικές αναπλάσεις. *Τεχνικά Χρονικά*, 3, 1-10. Διαθέσιμο στο: <URL: http://portal.tee.gr/portal/page/portal/PUBLICATIONS/BYMONTHLY_PUBLICATIONS/diminiaia_2004/trito_tefhos/OIKONOMOY.pdf> [πρόσβαση 7 Μαρτίου 2021].

Πολύζος, Σ. (2015) *Αστική Ανάπτυξη*, Αθήνα: Κριτική.

Rectanus M. (2012) 'Παγκοσμιοποίηση: Ενσωματώνοντας το μουσείο', στο MacDonald, Sh. (επιστ. επιμ.), *Μουσείο και μουσειακές σπουδές: ένας πλήρης οδηγός*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, σσ. 527-550.

Rossi, A. (1991) *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, μτφρ. Β. Πετρίδου, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Τσιώμης, Γ. (2013) 'Κεντρικότητα και εκκεντρικότητα του Μουσείου, Με αφορμή την Πινακοθήκη του Δ. Φατούρου' στο Πετρίδου, Β., & Πάγκαλος, Π., (Επιμ.), *Μνήμη-Μουσείο-Πόλη, Η αρχιτεκτονική του Δημήτρη Φατούρου*, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Baniotopoulou, E. (2001) Art for whose sake? Modern art museums and their role in transforming societies: the case of the Guggenheim Bilbao. *Journal of Conservation and Museum Studies*, 7.

Barnett, C. (2001) Culture, policy, and subsidiarity in the European Union: from symbolic identity to the governmentalisation of culture. *Political geography*, 20(4), 405-426.

Bergatt, J. Finka, M. Hermann, G. Kliučininkas, L. Lemešenoka, N. Petříková, D. Pletnická, J. Teirumnieks, E. Velykienė, D. Vojvodíková, B. Zahnašová, M. Zubkov. (2010) '*Brownfields – Handbook Cross – disciplinary educational tool focused on the issue of brownfields regeneration. Educational tool for Latvia and Lithuania*'. Technical University of Ostrava.

Brandon, D. & Brooke, A. (2011) *Bankside: London's Original District of Sin*. Amberley Publishing Limited.

Caldwell, N. & Coshall, J. (2003) Tourists' Preference Structures for London's Tate Modern Gallery. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 14(2), 23-45.

Capstick, B. (1985) Museums and tourism. *Museum Management and Curatorship*, 4(4), 365-372.

Carey, S., Davidson, L., & Sahli, M. (2013) Capital city museums and tourism flows: An empirical study of the museum of New Zealand Te Papa Tongarewa. *International Journal of Tourism Research*, 15(6), 554-569.

Couch, C. Fraser, C. & Percy, S. (Eds.) (2003) *Urban regeneration in Europe*, Oxford: Blackwell Publishing.

Dean, C., Donnellan, C., & Pratt, A. C. (2010) Tate Modern: Pushing the limits of regeneration. *City, Culture and Society*, 1(2), 79-87.

Donnellan, C. (2013) 'Establishing Tate Modern: vision and patronage' (Doctoral dissertation, The London School of Economics and Political Science (LSE).

Doucet, B. (2007) Flagship regeneration: Panacea or urban problem. In *EURA conference: The vital city*, pp. 12-14.

Drewe, P. (2000) 'European experience' In Roberts, P. and Sykes, H. (eds.) *Urban regeneration: A handbook*. London: Sage, pp 281-294.

Dustagheer, S. (2017) "Intimacy" at the Sam Wanamaker Playhouse. *Shakespeare Bulletin*, 35(2), 227-246.

Ebejer, J. (2021) *Tourism in European Cities: The Visitor Experience of Architecture, Urban Spaces and City Attractions*. Rowman & Littlefield.

Evans, G. & Shaw, P. (2004) *The contribution of culture to regeneration in the UK: A review of evidence*, A report to the Department for Culture Media and Sport, LondonMet.

Evans, G. (2002) *Cultural planning: An urban renaissance?*, London: Routledge.

Ferber, U. & Grimski, D. (2002) 'Brownfields and redevelopment of urban areas: A report from the contaminated land rehabilitation network for environmental technologies' Federal Environment Agency Ltd. Austria, Vienna.

Ferber, U. (2010) 'Brownfield Integrated Governance - BRING, Baseline Study-Development phase'. Leibzig: European Programme for Sustainable Urban Development.

Garcia, B. (2004) Urban regeneration, arts programming and major events: Glasgow 1990, Sydney 2000 and Barcelona 2004. *International journal of cultural policy*, 10(1), 103-118.

Garcia, B. (2005) Deconstructing the city of culture: The long-term cultural legacies of Glasgow 1990. *Urban studies*, 42(5-6), 841-868.

- Gayford, M. Holden, J. Moore, R. Smith, Ch. Snow, J. and Travers, T. (Ed.) (2005) *Tate Modern: The First Five Years*. London: Tate Publishing.
- Gold, J. R. & Gold, M. M. (2008) Olympic cities: regeneration, city rebranding and changing urban agendas. *Geography compass*, 2(1), 300-318.
- Gunay, Z., & Dokmeci, V. (2012). Culture-led regeneration of Istanbul waterfront: Golden horn cultural valley project. *Cities*, 29(4), 213-222.
- Gunnis, S. (2017) *'Tate Modern - Bankside'*, RIBA Studio Diploma in Architecture, C4 Cultural Context - Extended Essay: Design appraisal and analysis of a recent building.
- Hall, P. (2000) 'Creative cities and economic development', *Urban studies*, 37(4), 639-649.
- Hall, S. (2011) *'To economise and to localise: austerity and a real life view of the Bankside Urban Forest project'* In: Economy Conference, 6-8 July 2011, Cardiff, UK.
- Haughton, G. and Hunter, C. (1994/1996) *Sustainable Cities*, Jessica Kingsley Publishers/Regional Studies Association, London.
- Heidenreich, M., & Plaza, B. (2015) Renewal through culture? The role of museums in the renewal of industrial regions in Europe. *European Planning Studies*, 23(8), 1441-1455.
- Hyslop, D. (2012) Culture, regeneration and community: Reinventing the city. *Gateways: International Journal of Community Research and Engagement*, 5, 152-165.
- Iglesias, L. (1998), Bilbao: the Guggenheim effect, *The Courier*, UNESCO, pp. 41-43.
- Johnson, S. M. (1996) The brownfields action agenda: a model for future Federal/State cooperation in the quest for environmental justice. *Santa Clara L. Rev.*, 37, 85.
- Kinsey, B. (2002) The economic impact of museums and cultural attractions: Another benefit for the community. In *Annual Meeting of the American Association of Museums, Dallas, Texas, May* (Vol. 14).

Kirshenblatt-Gimblett, B. (1998) *Destination culture: Tourism, museums, and heritage* (Vol. 10). Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Leary, M.E. & McCarthy, J. (Eds.) (2013) *The Routledge Companion to Urban Regeneration*, New York: Routledge.

Leccis, F. (2019) Regeneration programmes: Enforcing the right to housing or fostering gentrification? The example of Bankside in London. *Land Use Policy*, 89(C).

Martinez-Perez, A. (2014) Socio-spatial impact of great urban projects Bilbao and applicable lessons for other cities. *Bitácora Urbano Territorial*, 24(1), 119-124.

McKercher, B. (2004) A comparative study of international cultural tourists. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 11(2), 95-108.

McNeill, D. (2000) McGuggenisation? National identity and globalisation in the Basque country, *Political geography*, 19(4), 473-494.

Mommaas, H. (2004) Cultural clusters and the post-industrial city: towards the remapping of urban cultural policy, *Urban studies*, 41(3), 507-532.

Montgomery, J. (2003) Cultural quarters as mechanisms for urban regeneration. Part 1: Conceptualising cultural quarters. *Planning, practice & research*, 18(4), 293-306.

Murray, S. (2012) The rise, fall and transformation of Bankside power station, 1890-2010. *Industrial Archaeology Review*, 34(2), 151.

Newman, P. & Smith, I. (2000) Cultural production, place and politics on the South Bank of the Thames. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(1), 9-24.

Oliver, L., Ferber, U., Grimski, D., Millar, K., & Nathanail, P. (2005, April) 'The scale and nature of European brownfields', In *CABERNET 2005-International Conference on Managing Urban Land LQM Ltd, Nottingham, UK, Belfast, Northern Ireland, UK*.

Ostling, S. (2007) The global museum and the orbit of the Solomon R. Guggenheim Museum New York. *The International Journal of the Humanities*, 5, 87-94.

Plaza, B. & Haarich, S. N. (2012) The Guggenheim Museum in Bilbao—At the Centre of a Creative City, *Urban Plan. Int*, 27, 11-16.

Plaza, B. & Haarich, S. N. (2015) The Guggenheim Museum Bilbao: Between regional embeddedness and global networking, *European Planning Studies*, 23(8), 1456-1475.

Plaza, B. (2000) Evaluating the influence of a large cultural artifact in the attraction of tourism: the Guggenheim Museum Bilbao case. *Urban affairs review*, 36(2), 264-274.

Plaza, B. (2006) The return on investment of the Guggenheim Museum Bilbao, *International journal of urban and regional research*, 30(2), 452-467.

Plaza, B. (2007) The Bilbao effect (Guggenheim Museum Bilbao).

Plaza, B. Galvez-Galvez, C. & Gonzalez-Flores, A. (2011) Research note: Testing the employment impact of the Guggenheim Museum Bilbao via TSA. *Tourism Economics*, 17(1), 223-229.

Plaza, B. Gonzalez-Flores, A., & Galvez-Galvez, C. (2011) Testing the Employment Impact of the Guggenheim Museum Bilbao via Tourism Satellite Accounts. *Tourism Economics*, 17, 223-229.

Plöger, J. (2007) *Bilbao City Report*, CASE, London.

Porter, L. & Shaw, K. (Eds.) (2009) *Whose Urban Renaissance?: An International Comparison of Urban Regeneration Strategies*. London: Routledge.

Power, A. (2016) *Bilbao city story*. CaseReport. Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics and Political Science, London, UK.

Raco, M. (2003) Remaking place and securitising space: urban regeneration and the strategies, tactics and practices of policing in the UK. *Urban studies*, 40(9), 1869-1887.

Remesar, A. (Ed.). (1997) *Urban regeneration: A challenge for public art* (Vol. 6). Edicions Universitat Barcelona.

Richards, G. (2003) What is Cultural Tourism? In van Maaren A. (ed.) *Erfgoed voor Toerisme. Nationaal Contact Monumentent*, Amsterdam.

Richards, G. (2011) 'Cultural tourism trends in Europe: a context for the development of Cultural Routes'. In K. Khovanova-Rubicondo (Ed.), *Impact of European Cultural Routes on SMEs' innovation and competitiveness* (pp. 21-39). Council of Europe Publishing.

Richards, G. (2018) Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 12-21.

Richards, G., & Richards, G. B. (Eds.) (1996). *Cultural tourism in Europe*. Cab International.

Roberts, P. (2017) 'The Evolution, Definition and Purpose of Urban Regeneration', In Roberts, P., Sykes, H. and Granger, R. (eds.) *Urban Regeneration*. Second Edition, London: SAGE Publications Ltd, 9-44.

Rodriguez, A., Martinez, E., & Guenaga, G. (2001) Uneven redevelopment: new urban policies and socio-spatial fragmentation in metropolitan Bilbao. *European Urban and Regional Studies*, 8(2), 161-178.

Sainz, M. A. (2012) (Re) Building an Image for a City: Is A Landmark Enough? Bilbao and the Guggenheim Museum, 10 Years Together, *Journal of Applied Social Psychology*, 42(1), pp. 100–132.

Shaw, D. V. (2001) 'The Post-Industrial City'. In: *Handbook of Urban Studies*, London: SAGE Publications Ltd. pp. 284-295 Available at: <<http://www.doi.org/10.4135/9781848608375.n18>> [Accessed 2 February 2021].

Skylakakis, S., & Pollalis, S. (2005) The Vision of a Guggenheim Museum in Bilbao, *Harvard Design School*.

Smith, K. M. (2003) *Issues in Cultural Tourism Studies*. London: Routledge

Smith, K. M. (2010) *Cultural planning for urban regeneration: A thirdspace approach*, Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing.

Stevenson, D. (2003). *Cities and urban cultures*. Maidenhead and Philadelphia, PA: Open University Press.

Stylianou-Lambert, T. (2011) Gazing from home: Cultural tourism and art museums. *Annals of Tourism Research*, 38(2), 403-421.

Tallon, A. (Ed.). (2010) *Urban Regeneration and Renewal*, London: Routledge.

Thornton, G., Franz, M., Edwards, D., Pahlen, G., & Nathanail, P. (2007) The challenge of sustainability: incentives for brownfield regeneration in Europe. *Environmental science & policy*, 10(2), 116-134.

Travers, T. (2005) 'Renewing London'. In M. E. A. Gayford et al. (Ed.), *Tate Modern: The first five years*, London: Tate Publishing.

Unesco, (1969) *Cultural policy - a preliminary study*, Paris, Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001173> [Accessed 20 March 2021].

Van Aalst, I., & Boogaarts, I. (2002) From museum to mass entertainment: The evolution of the role of museums in cities. *European urban and regional studies*, 9(3), 195-209.

Van der Borg, J., Costa, P., & Gotti, G. (1996) Tourism in European heritage cities. *Annals of tourism research*, 23(2), 306-321, Available at: [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(95\)00065-8](https://doi.org/10.1016/0160-7383(95)00065-8) [Accessed 20 February 2021].

Vicario, L. & Martínez Monje, P.M. (2003) Another 'Guggenheim effect'? The generation of a potentially gentrifiable neighbourhood in Bilbao. *Urban studies*, 40(12), 2383-2400.

Yat Shun Kei J. (2021) Building the Globe: The Other Tales on the Thames Bankside, *Journal of Architectural Education*, 75(1), 49-59, DOI: 10.1080/10464883.2021.1859886.

Yount, K. R. (2003) What are brownfields? Finding a conceptual definition. *Environmental Practice*, 5(1), 25-33.

Zallo, R., & Ayuso, M. (1996) *The Basque Country: Insight Into Its Culture, History, Society and Institutions*. Basque Autonomous Community: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco.

Zukin, S. (1995) *The Cultures of Cities*. Cambridge, MA: Blackwell.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Agenda 21 for culture, (2014) *Culture as the engine of Bilbao's economic and social transformation*. Available at: <<https://obs.agenda21culture.net/en/good-practices/culture-engine-bilbaos-economic-and-social-transformation>> [Accessed 12 June 2021].

Authority GL, (2011) The Local Area Tourism Impact Model Results for 2008 and 2009. Available at: <https://www.london.gov.uk/sites/default/files/gla_migrate_files_destination/Lati-final-full.pdf> [Accessed 09 September 2021].

Bankside Insights People, perceptions and priorities, *Better Bankside* Available at: <<https://betterbankside.co.uk/what-we-do/bankside-insights/>> [Accessed 12 September 2021].

Bankside Urban Forest, *Better Bankside* Available at: <<https://betterbankside.co.uk/what-we-do/bankside-urban-forest/>> [Accessed 12 September 2021].

CTB, (2019) *Informe de Transporte Público en Bizkaia* Available at: <<https://www.ctb.eus/es/informes-de-transporte-publicos>> [Accessed 12 September 2021].

CTB, (2020) *Informe de Transporte Público en Bizkaia* Available at: <<https://www.ctb.eus/es/informes-de-transporte-publicos>> [Accessed 12 September 2021].

Globe Theatre History, Available at: <<https://www.shakespearesglobe.com/discover/about-us/globe-theatre/#history>> [Accessed 10 September 2021].

Globe Theatre Overview, Available at: <<https://www.shakespearesglobe.com/discover/about-us/globe-theatre/#overview>> [Accessed 10 September 2021].

GMB Annual Report, (2017) Available at: <<https://www.guggenheim-bilbao-corp.eus/wp-content/uploads/2011/06/MEMORIA-2017-EN.pdf>> [Accessed 15 June 2021].

GMB Annual Report, (2018) Available at: <<http://www.guggenheim-bilbao-corp.eus/wp-content/uploads/2011/06/Annual-Report-2018.pdf>> [Accessed 15 June 2021].

GMB Annual Report, (2020) Available at: <<https://www.guggenheim-bilbao-corp.eus/wp-content/uploads/2011/06/Activity-Report-2020.pdf>> [Accessed 15 June 2021].

GMB Biennial Report, (2009-2010) Available at: <<http://www.guggenheim-bilbao-corp.eus/wp-content/uploads/2011/06/BIENNIAL-REPORT-2009-2010-ENG-FF.pdf>> [Accessed 15 June 2021].

Herzog & de Meuron, 'The light beam'. Available at: <<https://www.herzogdemeuron.com/index/projects/complete-works/126-150/126-tate-modern.html>> [Accessed 25 August 2021].

Hill, L. (19 February 2014) 'Shakespeare's Globe makes £3.6m reaching 1 million people' *Arts Professional*. Available at: <<https://www.artspromotional.co.uk/news/shakespeares-globe-makes-ps36m-reaching-1-million-people>> [Accessed 10 September 2021].

History of Tate Modern, Available at: <<https://www.tate.org.uk/about-us/history-tate/history-tate-modern>> [Accessed 17 July 2021].

Impact of covid-19 on Shakespeare's Globe Available at: <<https://committees.parliament.uk/writtenevidence/4270/pdf/>> [Accessed 09 September 2021].

Neill, H. 2014 'Building the Sam Wanamaker Playhouse'. Available at: <<https://www.shakespearesglobe.com/discover/blogs-and-features/2014/01/06/building-the-sam-wanamaker-playhouse/#0>> [Accessed 10 September 2021].

Riding, A. (2000) ‘A Symbol of Renewal in South London: the Tate Modern, Bright Star on the Thames’ Other Side’. *The New York Times*. Available at: <<https://www.nytimes.com/2000/05/01/arts/symbol-renewal-south-london-tate-modern-bright-star-thames-s-other-side.html>> [Accessed 06 September 2021].

Sharpe, E. and Silva, J (30 March 2021) ‘Visitor Figures 2020: top 100 art museums revealed as attendance drops by 77% worldwide’ *The Art Newspaper*. Available at: <https://www.theartnewspaper.com/analysis/visitor-figures-2020-top-100-art-museums>> [Accessed 20 July 2021].

Sondica Airport Bilbao, Available at: <https://calatrava.com/projects/sondica-airport-bilbao.html?view_mode=overview&image=9> [Accessed 11 June 2021].

Southwark Council, (2013) *Bankside, Borough & London Bridge Characterisation Study*, London: URS Infrastructure & Environment Limited. Available at: <<https://www.southwark.gov.uk/assets/attach/1866/1.1.1-Bankside-Borough-and-London-Bridge-Characterisation-Study-July-2013-LR.pdf>> [Accessed 05 September 2021].

Tate Gallery (2014), ‘The Board of Trustees of the Tate Gallery: Annual Accounts 2013–2014’. Available at: <https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/337915/10174-TSO-Tate_Gallery_Board_Trustees_ACs_PRINT.PDF> [Accessed 10 September 2021].

Tate Modern - the most popular modern art museum in the world, (11 May 2001) Available at: <<https://www.tate.org.uk/press/press-releases/tate-modern-most-popular-modern-art-museum-world>> [Accessed 17 July 2021].

Tate Modern - the most popular modern art museum in the world, Available at: <<https://www.tate.org.uk/press/press-releases/tate-modern-most-popular-modern-art-museum-world>> [Accessed 26 July 2021].

Tate Modern community garden, Available at: <<https://www.tate.org.uk/about-us/projects/tate-modern-community-garden/garden-pictures>> [Accessed 11 September 2021].

Tate Modern is ten years old (2010). *The Art Book*, 17: 84-84. Available at: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8357.2010.01140_8.x> [Accessed 29 July 2021].

Tate Modern, May 2000 - May 2001, Available at: <<https://www.tate.org.uk/press/press-releases/tate-modern-may-2000-may-2001>> [Accessed 26 July 2021].

The Academy of Urbanism, (2018) *Bilbao wins European City of the Year at 2018 Urbanism Awards* Available at: <<https://www.academyofurbanism.org.uk/bilbao-wins-european-city-of-the-year-at-2018-urbanism-awards/>> [Accessed 20 July 2021].

The Economic Impact of Tate Modern, Available at: <<https://www.tate.org.uk/press/press-releases/economic-impact-tate-modern>> [Accessed 26 July 2021].

UCLG Culture Summit, (18-20 March 2015) *Culture and Sustainable Cities*. Available at: <<https://agenda21culture.net/summit/1st-culture-summit>>

UK Jubilee Line Extension (JLE) - Omega Centre UCL, (2014) Available at: <http://www.omegacentre.bartlett.ucl.ac.uk/wp-content/uploads/2014/12/UK_JLE_PROFILE.pdf> [Accessed 09 September 2021].

Witherford, Watson & Mann (2007) *Bankside Urban Forest, An unpublished report generated for Better Bankside*. Available at: <<https://www.southwark.gov.uk/regeneration/borough-bankside-and-bermondsey?chapter=5>> [Accessed 12 September 2021].

Μποζώνη, Α. (12 Μαΐου 2020) *Η Tate Modern γιορτάζει 20 χρόνια: Η ιστορία της, οι Έλληνες καλλιτέχνες και τα πιο εντυπωσιακά έργα που έχουν παρουσιαστεί*. Διαθέσιμο στο: <<https://www.elculture.gr/blog/article/h-tate-modern-giortazi-20-chronia-i-istoria-tis-i-ellines-kallitechnes-ke-ta-pio-entyposiaka-erga-pou-echoun-parousiasti/>> [Accessed 26 July 2021].

Μυλωνάς, Δ.Γ. (2011) *Η συμβολή της πολιτιστικής πολιτικής στην αστική ανάπτυξη*. Διαθέσιμο στο: <URL <http://dmilonas.blogspot.com/2011/12/blog-post.html>> [πρόσβαση 19 Μαΐου 2021].

Νόμος 4277/2014: Νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας Αττικής και άλλες διατάξεις.
Διαθέσιμο στο: <<https://www.e-nomothesia.gr/kat-periballon/skhedia-poleon/n-4277-2014.html>> [πρόσβαση 6 Φεβρουαρίου 2021].